

Д. ДОНЦОВ
НАЦІОНАЛІЗМ

Д. ДОНЦОВ
НАЦІОНАЛІЗМ

D. DONZOW

NATIONALISM

THE UKRAINIAN PUBLISHERS LTD.
LONDON — 1966
LEAGUE FOR UKRAINE'S LIBERATION
TORONTO

А. ДОНЦОВ

НАЦІОНАЛІЗМ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН — 1966
ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ТОРОНТО

ТРЕТЄ ВИДАННЯ
СПРАВЛЕНЕ АВТОРОМ

З друкарні «Української Видавничої Спілки» в Лондоні
Printed in U.K. by Ukrainian Publishers Ltd.
200, Liverpool Road, London, N.1.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Націоналізм як світогляд, як органічний рух а не кабинетна теорія, наперекір приписуваним йому кризам, постійно розвивається і міцніє як вирішальний чинник напрямку людської історії. У ХХ-ому столітті, виразніше ніж будь-коли, націоналізм тріумфальним походом зрушує народи і міняє політично-географічне обличчя земної кулі; сьогодні навіть малі й маловідомі народи Азії й Африки усамостійнюються й творять свої національні держави.

Націоналізм особливо позначився і в історії України, а в останні десятиліття бурхливо проявив себе в історичних чинах ОУН і УПА. Саме йому, мабуть найбільше, треба завдячувати і підметне висунення української проблеми та її актуальність на форумі міжнародної політики.

Особлива, вирішальна роль націоналізму в житті й розвитку народів, зокрема українського, є одним із мотивів, чому УВС перевидала «Націоналізм» Д. Донцова, відзначаючи таким способом і 40-ліття з дня першої публікації цього твору на рідних землях (Львів-Жовква, 1926, друк. оо. Василян). А вже перше видання «Націоналізму» Донцова мало значний вплив на розвиток модерного українського націоналістичного світогляду.

Це вже третє видання «Націоналізму» — справлене автором, з його новою передмовою, мовно зредаговане відповідно до сучасного правопису. Таким чином відзначаємо і великі заслуги Автора для оформлення поняття українського націоналізму, публіциста-корифея, визначного ідеолога і політичного діяча. Попередні видання «Націоналізму»

(друге — циклоstileве, Мюнхен, 1958) вже належать до бібліографічної рідкості; щоб заповнити цю прогалину, даємо українській спільноті наново цей твір, який за 40 років багато причинився до духової кристалізації української нації. На ідеях цього твору виховувалася нова генерація українця-європейця з національною психікою, безкомпромісного («нехай стіна об стіну вдариться»), динамічного революціонера-борця за самостійність України. Наголошенням націоналістичних рацій і максимальних вимог, волюнтаризму, позитивних тез антисоціалізму й антиматеріалізму, «Націоналізм» Донцова впродовж 40 років успішно протиставляв «провансальській» ментальності «хахлів» і «малоросів» суверена української національної думки; розкривав перед нами духову скарбницю великих предків, вилонивши з неї і таку перлину-символ як «Місія хреста і меча» («На диявола хрест, на ворога меч»), що з уваги на географічне положення України і на християнські основи її духовости є чи не постійним елементом української національної ідеології.

Шановні Читачі — як прихильники, так і противники націоналізму — самі оцінять вартість і значення «Націоналізму» Донцова: його заслуги чи недоліки, його ідеї та вплив на українські визвольні змагання, як і його літературну вартість. Шановний Читач легко завважить, як виразно «Націоналізм» вказує шлях до самостійности: — це не по-плебейському благанням на колінах у сльозах шукати полегш для «неньки — рідної землі», а по-лицарському певним і гідним «Я» ставити своє суверенне «ТАК!».

УВС

ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

»Націоналізм«, який вийшов першим виданням (з друкарні ОО. Василян у Жовкві) в 1926 році, виступив з ідеологією, яка рвала з цілим світоглядом драгоманівського »демократизму« і соціалізму Маркса-Леніна, пересякненого отрутою москофільства. В тій книзі автор розвивав думки, які ширив перед 1-ою Світовою війною, як у Київському »Слові«, у брошурах »Модерне москофільство« і »З приводу одної ереси«, виданих у Києві; »Сучасне політичне положення нації і наші завдання« (відчит на студентським з'їзді у Львові); під час 1-ої світової війни — »Українська державна думка і Європа« (вид. в Берліні, Винниці й у Львові); »Міжнародне положення України і Росія«, »Культура примітивізму«, »Мазепа і Мазепинство« (у Києві і Черкасах); по 1-ій світовій війні — »Підстави нашої політики« та у львівському »ЛНВ-ку«.

Основні ідеї »Націоналізму« були: передусім анти тези драгоманівському »малоросіянству«. Трактатуванню України як провінції Росії, що претендувала лише на деякі »полегші« культурного й соціального характеру »Націоналізм« протиставляв ідею політичної нації: нації, ідеалом і метою якої був політичний державницький сепаратизм, повний розрив з усякою Росією, а культурно — повне протиставлення цілому духовому комплексові Московщини; під оглядом соціальним — неґація соціалізму. Це була повна антитеза »гермафродитському« світоглядоді тодішнього демо-соціалістичного українського провідництва.

На питання «ЩО?» «Націоналізм» відповідав: незалежність і повний сепаратизм, підкреслення останнього в антиципації майбутніх гасел «федерації», «самостійности», але... в рамках «общего отечества», Росії. На питання «ЯК здобувати свою мету?» «Націоналізм» відповідав: боротьбою; національною революцією проти Московщини; не шляхом «порозуміння» чи «еволюції».

Ці тези були цілковитою антитезою драгоманівства і соціалізму, бо ідеологія Драгоманова уймалася, ним же самим, в його «гимні»: «Гей українець просить не много...». Ідея «Націоналізму» замість «немного» — ставляла «все»! Замість «просить» — жадає і здобуває. Також дальшу драгоманівську мудрість (з того ж гимну): постулять «любови», «ко всім слов'янам», а в першу міру до москалів, як до «старшого брата», що мав вести інших, «Націоналізм» відкидав як наївне і шкідливе капітулянство. За питанням «ЩО?», «Яка мета нації?», і за питанням «ЯК досягти її?», на третє питання — «ХТО має це довершити?» — «Націоналізм» відповів: людина нового духа. Якого? Духа протилежного занепадницькому духові речників української інтелігенції ХХ-го віку з «рабським мозком» і «рабським серцем» (слова І. Франка). Роз'їденому сумнівами розумові тієї інтелігенції, хитливому в своїх думках «Націоналізм» протиставляв незнаючу сумнівів віру в свою ідею, в свою Правду, (крикливо окреслену противниками як «догматизм», «односторонність» і «емотивність»). Літепло-сантиментальній любові до «рідної неньки», любові спокою та ідилії протиставив «Націоналізм» патос шевченкової, не роздвоєної, «одної любови» до своєї нації, її великого минулого і її великого майбутнього (що противники таврували як «фанатизм»). Нарешті хитливій волі тієї інтелігенції, «нетвердій в путях своїх», задивленій в «обставини», тобто в ту чужу силу, яка їх створила,

протиставив «Націоналізм» безкомпромісовий війовничий дух, примат його сили над силою матерії (що було в очах противників пустою «романтикою», браком «реалізму»). Крім того, в окремім розділі «Націоналізму», протиставлено євнухському «реалізму» ту містику, без якої всяка політика мертва; містику, яка є джерелом життя нації та її сили.

«Націоналізм», як і твори автора, що вийшли перед тим, викликали різку реакцію як у московськiм політичнiм світі (в Державній Думі, в пресі, П. Мілюков, В. Ленін, та інші), так і серед нашої інтелігенції, лівої і правої. Ліберальна «Українская Жизнь» і соц.-демократичний київський «Дзвін», осудили самостійницько-сепаратистичні ідеї націоналізму як «шкідливі» і «нереальні»; осудили ці ідеї також і монархісти («Хліборобська Україна»), що мали за програму «союз» України з Московщиною. Большевицька преса й досі, майже сорок літ по його появі, веде озлоблено-брехливу кампанію проти ідей «Націоналізму». Демократи соціалісти й советофіли нападають на «Націоналізм» за «гітлеризм», тоді як у 1926 році, коли він був видрукований, про Гітлера не було ще чути. Нападають за «чужинецькі впливи» в ідеях «Націоналізму», тоді коли автор чимраз виразніше підкреслював *традиції нашої Давнини*, як джерело націоналізму («Де шукати наших традицій», «Правда прадідів великих», «Від містики до політики», «Туга за героїчним», «Незримі скрижалі Кобзаря» і пр.). І ці «впливи чужих ідей» закидають авторові якраз ті «моралісти», що «чужим богам пожерли жертви»: Марксові, Ленінові, Луначарському, Достоевському — взагалі «світочам» російської літератури. Деякі з противників ідей «Націоналізму» твердять, що його ідейний вплив ширився серед молоді тільки через її «безкритичність», але не вияснюють, чому мудрі провідники «поважного громадянства» не могли ніяк вплинути на цю молодь, щоб у ній вихо-

вати «критичніший підхід» до поглядів... Деякі вдавалися до замовчування ідей автора, або до наївних способів знецінювати їх: так напр., одні називають книгу «Націоналізм» «брошуурою» («аморальною» і «шкідливою»), повною «злочинного шовінізму» (Лев Ребет: «Світла і тіні ОУН», Мюнхен 1964). Інші, хоч і шукають за московськими коріннями большевизму, але не завважують того, що якраз Донцов присвятив багато уваги цій проблемі в «Підставах нашої політики» (Відень, 1921), теж і в брошурі «Культура примітивізму» (Київ, 1918), або в книзі «Росія чи Європа» (Лондон, 1954).

Джерело цього походу проти націоналізму не трудно знайти. Бо тепер навіть сліпим стає ясно, чому многі з нашої «демократично»-соціалістичної, чи «сучасно»-перехрещеної з націоналізму на про-советський «демократизм» чи навіть монархічної інтелігенції, так заїло (разом з большевиками) ведуть досі повну злоби та інсинуацій кампанію проти «Націоналізму» і націоналістичної ідеї. Це тому, що многі з інтелігенції тих угруповань, заражені *незнищеним москофільством*, проти якого я виступив уперше в 1912 році («Модерне Москофільство», Київ). Ось тут власне і був «закопаний собака»! Ось тут і крилася причина їх антинаціоналізму! Ну, і комплекс плебея, який не важиться випростувати хребта.

Москофільським шляхом пішли і «радянці» (з Київської «Ради») перед 1-ою світовою війною, і «радянці» советофільські, і М. Грушевський, і В. Винниченко, і М. Шаповал, («Союз народів Східної Європи»), і А. Крушельницький, і О. Назарук (звєличник Петра й Катерини і ненависник козацтва), і В. Липинський («Союз трьох Русей»), і В. Левинський, і Багрянний, і ренегати націоналізму, тепер прихильники «мирної еволюції» або «нашої держави УССР», або тітовської України, і вороги збройної

боротьби за незалежність; і М. Лозинський, і Ф. Федорців, і Ю. Бачинський, і М. Рудницький, і у своїх спогадах Чернецький, який оповідає, що й сам він «помалу став радянофілом», і багато його товаришів, — і П. Карманський, і В. Пачовський, і Ю. Шкрумеляк, яких він не обвинувачує в «безкритичності», і виправдує всякими способами, хоч ті пустомудрі повірили в «приманливі кличі большевиків про владу робітників, селян, про розквіт української культури в советській Україні»... Безкритичною була лише та молодь, що йшла за гаслами націоналізму, який одразу перестерігав перед московською брехнею; не Чернецький з товаришами, який поблажливий до москофільських перекінчиків (і до себе самого), з люттю накидався на автора «Націоналізму». Слідами галичанина Чернецького пішли многі з еміграції по 1945 році, наприклад, Шерех-Шевельов, який твердить, що Україна «*пішла* тепер іншим шляхом, ніж яким її вели в збройному змаганню 1917-20 рр.», та що цим шляхом (тобто московсько-большевицьким) і має вона йти, а в органі «МУР» (редакція — Шерех, Дивнич, У. Самчук і Ю. Косач) в 1947 р. видрукував чисто большевицький напад Ю. Косача на львівський «Вісник», на націоналізм і на Донцова, і твердив, що уважати Косача большевиком це «демагогія» і «брехня». Відповідь Донцова на випад Косача редактори «МУР-у» відмовилися друкувати в тім ніби-то «дискусійнім органі», в «МУР-і», якого водіїв Шерех славив як великих носіїв нової доби, як «символ сучасности». (Відповідь з'явилася в «Орлику»).

«Малоросіяństwo», яке і перед 1926-м і в наші дні пишним чортополохом розцвіло і на Україні і на еміграції, — ось де була та укрита причина ненависти тих кіл до «Націоналізму» тоді і тепер. Їх москофільство це — заперечення всіх національних традицій, культурних, побутових, соціальних, полі-

тичних, моральних і релігійних! А боротьба з ним тепер приймає виразну форму боротьби з силами диявола. Недурно — в нападі може мимовільної щирости — один з »МУР«-івців, один із звеличників вождів нашого »модерного« москофільства, отих Тичин, Сосюр, Рильських, Бажанів, Скрипників і Ю. Коцюбинських признався, що нам треба робити »компроміс з дияволом«. Їх москофільство, це був просто страх і подив раба перед всякою признаною світом силою.

Виносячи свою ідеологію націоналізму проти банкрутуючих ідей нашої епохи, проти »модерної демократії« (приятної і до ССРСР і до комунізму), проти комунізму і соціалізму, проти наднаціонального інтернаціоналізму, »Націоналізм«, проти їх »розуму без віри основ«, видвигнув віру; проти їх духа ідилізму, вигідництва і матеріяльного »щастя« — ідеалізм; проти духа крутіїства і »мирної« еволюції« — прапор боротьби. Цей прапор мусів дістатися до людей нового духа; не до людей вмираючої псевдоеліти »софістів, калькуляторів і економістів« (слова Е. Берка); не до рук безідейних полатайків і матеріялістів, а до людей нової еліти, людей з основними прикметами нового лицарства: з мудрістю, шляхетністю і відвагою. Такою була теза »Націоналізму«.

Двоподіл? Певно, той двоподіл, за який »Націоналізм« стягнув на себе найбільше злоби і »прогресивних«, і своїх, і російських большевицьких противників. Полемізувати з тезою »двоподілу« вони не можуть, бо ця ідея червоною ниткою переходить через усі твори Г. Сковороди, І. Вишенського, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Олени Теліги — взагалі поетів львівського »Вісника«. Не лише я, а й вони ділять людей на дві »породи«, згідно не з їх соціяльним станом, а з їх духовою природою, з їх духом; ділять на дві різні категорії: на »шлях-

тича« — і «мужика», «козака» — і «свинопаса», лицаря — і «плебея», патріота — і «дядьків отечества чужого»; борців — і «партачів життя», героїв за націю — і «німих, підлих рабів», «грязі Москви» або «жебраків о ялмужну просящих», мучеників за віру — і «сонне кодло» відступників, Ардентів — та Ізогенів, людей «лицарської, чистої, святої» крові — і «сукроватої» крові невільників, «ковалів безверхих» і «людських шашелів», (одні — з чужими «ідолами» борються, другі — «розтлівають» націю), на «одержимих» духом істини — і Юд, плем'я Навина — і Датанів і Авіронів, «люд героїв» і «номадів лінєвих» і т. д. (тема для спеціальної розвідки!). Не йдеться тут про соціально-клясові різниці, повторяю, а про *різниці духа*. Бо в Шевченка були «плебеї гречкосії», і «романський золотий плебей»; є в нього «ізраїльський архиєрей» в часи Ірода — царя, а ті що в чужого володаря «мов собаки патинки лизали», це були іноді і звичайні Яреми, і нащадки панства козацького. Це — «татарські люди» і — Ігореві вої, Барабаші і Хмельницький, Мазепа і Кочубей. А в найбільш переломові епохи це два близнюки Івани: один «буде катів катувати, другий — катам помагати...»

Цей двоподіл, це власне проблема детронізації сучасної нашої псевдоеліти (і не тільки нашої), і приходу на її місце того нового «лицарства», яке передбачав Шевченко; це проблема, яку поставив в 1926 році «Націоналізм» як відродження духа нашої давнини старокиївської і козацької, з її поборниками, які в епоху боротьби нашої західньої цивілізації проти антихристиянських сил диявола, положать початок великому ділу: довершенню великої місії України, заповідженої їй на горах київських апостолом Андрієм. *Місії Хреста і меча*: «На диявола — хрест, на ворога — шабля». Великий змаг у сфері духовій і фізичній.

Це, в основному, хотів я сказати в слові до цього третього видання мого »Націоналізму«, а при цій нагоді скласти подяку всім тим моїм однодумцям, які спричинилися, в той чи інший спосіб, до цього видання.

Д. Д.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Наш час є часом сумерку божків, до яких молився ХІХ вік. Катастрофа 1914 р. не даремно перелетіла через наші голови: всі «незрушимі» засади і «вічні» закони суспільної еволюції розсипалися в порошок, отвираючи безконечні перспективи перед людською волею.

Лише *один* закон вийшов неткнутим з катастрофи. Це — закон боротьби, яку Геракліт називав початком усіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував у початках історії народів і держав.

Розніжений вік, якому кривавий підсумок зробила перша світова війна, вік забобонних «законів» і законних забобонів забув про цей одинокий закон життя. Особливо в своїй другій половині почав наш вік забувати, що то є *воля*, пам'ятаючи лиш про *розум*; що то є *боротьба* і що то є *нація*, як одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю. *Розум, еволюція і космополітизм* — ось були цінності ХІХ віку, яким задали страшний удар події 1914 року.

Той рік пригадав нам призабуту правду, що світ належить до тих, які вміють хотіти; що одиноким

живим чинником міжнародного життя є нація, незалежно від того, яка кляса веде її за собою. Правда, деякі проблеми, що стояли перед народами, розв'язано, але другі висунулися на їх місце. Новий ряд нових завдань виростає перед нами, що їх розв'язуватимуть наші нащадки. Впав царат, але живе й росте російський імперіялізм, як і його противник. Зник каліфат, але по нім прийшла регенерація Ісламу, якого вибухова сила так добре нам znana з історії. Животворчий дух Заходу починає віяти на Далекому Сході, де зрЮють події, повні тяжких наслідків, друго- і третьорядні континенти зголошують свої права на рівноправність або й на гегемонію, захитується становище Європи в безнастанному русі народів і країн.

Як у тридцятилітню і столітню війну, як у 1648 і 1709 рр., як під Каннами і Саляміном, ідея, яка порушуватиме конфліктами, що назривають, буде ідея нації, ідея людської спільноти, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю . . .

І в такий момент наш нарід стоїть обездолений і «обезмозглений» (deserebré), як сказав би Барес: без національного «вірую», і без сильної волі боротися за нього; маючи замість національного ідеалу надтріснуті скрижалі старих вивітрілих «мудрощів», мляву саламаху з «поступу», «еволюції», «міжнародного братерства» та інших «інтернаціоналізмів», — отруйного зілля для здорового народного організму; засад, прекрасних для народів-провінцій та їх ідеологів провансальців, але не для народів-націй.

В цій книзі хочу усталити поняття українського націоналізму, так як я його розумію. А розумію його не як ту чи іншу програму, не як відповідь на завдання нинішнього дня, (і тому хай не розгортає цієї книги той, хто шукатиме в ній аргументів за тією чи іншою »орієнтацією«, партійною »програмою« чи формою правління), — лише як *світогляд*. Як певний світогляд протиставляю своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізмові XIX віку, *націоналізмові упадку* або *провансальству*. До цього типового провансальства я зараховую (виймаючи з нього те, що треба вийняти) дивну мішанину з кирило-методіївства й драгоманівщини, легалістичного українофільства й народництва з їх крайніми течіями, марксизму й комунізму з одного боку, »есерівства« і радикалізму — з другого, нарешті — з правих ідеологій, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом.

Ці напрямки різнилися між собою не в однім відношенні, навіть поборювали себе взаємно, але тим не менше *всі вони корінилися в тому самому світогляді, якому, як світоглядові упадку, протиставляю тут інший, йому засадничо ворожий*.

Початки того, що я розвиваю тут, розвивав я з того часу, як почав писати; отже те, що пишу, в суті речі ні в чім не різниться від того, що я писав досі. Лише тепер я старався убрати в систему те, про що перед тим писав доривочно або нятяками. Яка мета цієї книги? Вплинути на формування української національної ідеології, яка, я в це вірю, вийде переможно з умового розбрату наших днів, — і тим самим вплинути на біг майбут-

ніх подій. Хто сумнівається в можливості такого впливання хай пригадає собі слова Емерсона: «Всяка революція була спершу думкою в мозку однієї людини».

Позитивну частину цієї книги мусіла попередити частина негативна, критика нашого «провансальства», хоч цілковите розуміння цієї критики можливе щойно по прочитанні другої частини. Характеризувати наше провансальство я мусів *його ж таки словами і виразами*, не тому, що мені хотілося перетяжувати книгу цитатами (які уживаю не як докази, лише як ілюстрацію), а тому, що своїми словами мені просто неможливо було зформулювати так безконечно чужу мені ідеологію.

ЧАСТИНА ПЕРША

**УКРАЇНСЬКЕ
ПРОВАНСАЛЬСТВО**

РОЗДІЛ І

ПРИМИТИВНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ

Який образ уявляється нам, коли вимовляємо: *українська національна ідеологія*? Які емоції збуджують у нас імена кирилометодіївців, Драгоманова, Франка і провідників новітнього народництва та соціалізму? — Певно не ті, з якими лучаться в нас імена Данте, Макіявеллі або Мадзіні. Це постаті різних шкіл, різних стилів і — яких же ж інших світоглядів!

Коли б ми хотіли кількома словами висловити цілу різницю між націоналізмом і народництвом, то ми знайшли б її в двох діаметрально протилежних світовідчуваннях: світ, де панує *воля*, і світ, де панує інтелект. Два темпераменти: чин — і контемпляція, інтуїція — і логіка, агресія — і пасивність, догматизм — і релятивність, віра — і знання. Ось так коротко можна схарактеризувати оцю різницю.

XIX-ий вік — це був золотий вік розуму, а разом із тим і золотий вік нашого декадентського націоналізму. Шопенгавер, цей найзавзятіший ненависник вольового чинника і, заразом, його най-

ліпший, хоч і несвідомий, апологет, — найяскравіше зформулював протилежності двох поглядів на світ: вольового та інтелектуалістичного. Для Шопенгавера «сила, яка животіє і бує в рослині, яка витворює кристал, яка тягне магнет до північного бігуна», яка діє в матерії як «втеча і шукання, розлука і получення», нарешті, як «тягар, що... виявляється в кожному предметі, притягаючи камінь до землі, а землю до сонця», так само як стремління людини до життя, все це — «лиш різні форми виявлення» того, що «ми в собі називаємо волею». Але цю «волю» відчуваємо ми в інших тілах лиш з аналогії з нашою власною, самі ж тіла знані нам тільки як *уявлення* нашої свідомости, як світ окремих феноменів, а на цьому світі панує не воля, а розум кавзальної причиновости, позбавлений усякої містики і всяких таємниць.¹ Власне саме таким бачив світ і ХІХ-ий вік: це не був світ тих, що творять, а тільки світ тих, що його обсервують; не тих, що діють на оточення, а лиш тих, на кого діє воно і його механічний «закон». Не містична воля була рушієм життя, а цілком прозаїчні, відкриті розумом «причини». Треба було лиш пізнати ці причини й закони, — і ми запануємо над світом, над фізичним, так само як і над суспільним. «Знання — то сила», оце правило Бекона стало головною максимою не лише мужів науки, а й політиків минулого віку. Через знання — до опанування сил природи, щоб вони служили людськості та її меті. Через знання — до зреформування суспільности. Ось такими були гасла нової релігії розуму, яка в ХVІ-му віці

дістала своїх пророків, у XVIII-му — перших «святих», а в XIX-му, мов лявіна, летячи з гори в долину, забрукана і звульгаризована, дісталася до рук української демократії.

В цьому вигляді й засвоїв собі цю релігію наш демократичний «націоналізм». Вона, як жодна інша, прийшла йому до смаку. По героїчнім XVII віці, що скінчився для нас 1709 року, з його вірою в позасвідомі сили, що керують життям, це був поворот змудженої, спровінціоналізованої генерації до *світу фактів*. Для них людські вчинки керувалися не почуттями, а лише поняттями. Розум, як мотив, був конечною передумовою усякої акції. Світ людських учинків, так само як фізичний, не був позасвідомим світом, де головною моторною силою був «безмотивний, внутрішній неспокій, що жене нас до безперервного руху» (Г. Зіммель)², лиш світ конкретних феноменів, видимих дій, з яких кожна мала розумну причину. Для них людина не те вважала за добре, чого хотіла, лиш те хотіла, що уважала за добре. Для них, як для Вольфа, розум був вільний уважати щось за добре або за зле, а у волі бачили вони безпричинну, «незбагнену силу», лиш її кожночасний вияв, «звичайний акт нашого осуду, що стоїть під впливом логічних вражень» (Годвін)³. Людина, як і предмети фізичного світу, впроваджується в рух не сама з себе, не під впливом внутрішніх, а під впливом зовнішніх причин, там — «матеріальних імпульсів», тут — «переконань». Звідси простий висновок: *треба лиш придумати логічний, ідеальний устрій суспільности і переконати людей у його*

»доцільності«, і всі заплутані громадські справи, в тім числі і національна, розв'яжуться умлівіч. На доказ такої можливости Юм колись покликався на досліди Гюгенса, що видумав »найліпший модель корабля«, чому ж не можна було так само видумати й »найліпшого моделю« співжиття людей або народів?⁴ Це було б щось у роді »Нової Атлантиди« Бекона, »нормальним« взірцем суспільного устрою.

Правда, кажуть вони, люди й досі дають себе вести афектам та інстинктам але це не значить, що апель до їх розсудку не змусив би їх скоритися правді, виведеній дедуктивно з розуму; що дійсність не можна б було підчинити його владі. Щастя людей залежить від поступу знання й думок. Те, що розум уважає за правдиве, гарне й добре, мусить стати законом громадського життя. Бо спонтаннотворчим чинником історії є інтелект, а що ж є історія, як не його поступове вдосконалення, як не розвій ідей, як не перемога нашого »людського« над нашим »звірячим«, інтелекту над інстинктом? Без апелю до інтелекту не можна ані пізнати »закони« розумних суспільних відносин, ані упорядкувати останніх.

Всі ці безконечно наївні роздумування були для нашого провансальця аксіомами. Це ж про нього сказав Гете:

“Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen,
Was er erkennt, lässt sich ergreifen.”

І в цьому погоджувався позитивіст з провансальцем. Чого не можна було схопити змислами, те для них, як та »воля«, не існувало, то був забобон. Цей забобон ставав головною причиною

всього лиха. Ігнорація, неуцтво — ось головні прокляття людськості. В області біології було не-уцтво причиною холери та інших пошестей, надмірної смертності, недуг; неуцтво ж стало причиною всіх соціальних лих, починаючи від війни й соціального визиску і кінчаючи на національних сварах. Те, що можна було «схопити» (ergreifen), — людський добробут — було ідеалом, а досягнути його можна було систематичним використанням здобутого через науку знання й опанування природи. Всі соціальні недомагання можна було ви-лікувати через піднесення опертої на науці зовнішньої культури, яка визволяє людськість з нужди і турбот. Соціальна проблема стала проблемою удосконалення матеріального стану суспільності через науку.

Те саме знання мало принести щастя не тільки в соціальні відносини, а й у національні, неуцтво було причиною і *національних свар*, де діяв «незбагнутий» афект, що не хотів нічого знати про закони логіки. Разом з Боклем, наші націоналісти думали, що «найбільшим противником нетолеранції», як і всіх афектів, які роблять пекло з людського життя, «є знання». На його думку, лише «поширенню знання» завдячуємо ми, напр., скасування інквізиції, цього «найбільшого лиха, яке знала людськість»⁵. Чому ж завдяки тому самому знанню не удалося б людськості запровадити рай і в міжнаціональні відносини? Таж *supremus motor* душевного й суспільного життя є всесильний інтелект! — твердили вони.

Ця теорія була так спокуслива для всякої демократії, вимагала від неї так мало, була так до вульгарности проста, що її моментально прийняло за свою ціле українофільство минулого віку. Українофіли теж були »націоналістами«, але без галасу. Причиною міжнаціональних ворожнеч були для них не вічні закони конкуренції між расами, не перенесена зі світу органічного до надорганічного боротьба за існування; причиною національних свар була умова відсталість, боротьба ідей, а головне — непорозуміння. Ніщо іншого, як непорозуміння, ігноранція, неuczтво, брак культури були й причинами, чому людські раси від тисячів років нищили одна одну. Аби цей »ненормальний« (і образливий для »нашого культурного віку«) стан усунути, треба лише »науково обґрунтувати« ідеал людськості, треба тільки відчинити очі гнобителям і гнобленим на цю ненормальність, і все буде гаразд! Гноблених — відвчити від їх »шовінізму«, гнобителів — від фальшивих ідей імперіялізму, і одних, і других — від національного засліплення. Яким способом? — Очевидно — освітою, переконанням і пропагандою ідей вселюдського братерства... Розумних причин до ворогування між націями нема, це ворогування підтримує лише жменька пануючих (»царів та панів«). Історія це вічний поступ вільної думки, стале поборювання »забобонів«, повільний шлях до тріумфу розуму над афектом і волею, над всім, що темне, »незбагнуте«, зачіпне й фанатичне, — що загачує людськості шлях до землі обітованої, — думали вони.

Розцвіла в нездоровім повітрі уярмленої нації, ця ідея неподільно запанувала над поколіннями нашого ХІХ-го і початку ХХ-го віку. Не було такої течії, від крайніх лівих до крайніх правих, де б ця ідея не панувала таким чи іншим способом. Спершу в першій ясній і скристалізованій програмі українства ХІХ-го віку, — у кирило-методіївців. Вони признавали, справді, що Україна була «розп'ята і замучена» її противниками, але, приписуючи їй власну забудькуватість і великодушність, твердили, що вона «не пам'ятає лиха», «готова простити їм усе» і навіть «проливати свою кров» за ворогів, як тільки тамті «просвітяться» і пізнають свої «помилки». Чужий імперіялізм на Україні був для «братчиків» явищем аномальним, причиною його була ігноранція. Треба їй було розвіяти, «прокинутися зі сну і дрімоти» та «викоринити з своїх сердець *безглузду* ворожнечу» до інших народів, і на слов'янській землі настане спокій.

Це не був ляпсус. Це було глибоке переконання методіївців. Вічний гін народів до експансії не був для них іманентний поняттю нації, як, напр., іманентне поняттю газу стремління заповнити всяку порожнечу; ворожнечу між народами уважали вони чимсь штучним, прищепленим народам «царями і попами на загальну погубу», як у своїй незрівняній демократичній мові висловлювалися методіївці⁶. «Розумні» причини — в світі фізичних явищ, і «розумні» аргументи — в світі надорганічним, вони лише керували всім довкола нас, вони ж мали перемогти всі «темні» сили, що стояли на дорозі до царства чистого розуму.

Коли методіївці були перші, що зформулювали ці ідеї, то найзавзятішим їх популяризатором став М. Драгоманів. Вирослий в отруйнім оточенні російських патріотів, переконаний російський державник, релятивіст і еkleктик з голови до п'ят, gente Ruthenus natione Russus, як назвав його Франко, — з приємністю вхопився він за тезу, так вигідну і так зрозумілу для кожного провансальця. На його думку, «сварки» між народами пояснюються лиш тим, що люди є «нерозсудні». Тепер цих «сварок» є менше — (шкода, що Драгоманів не дожив до наших днів!), але коли в давнину їх було більше, то це пояснюється, на думку професора, людською ігноранцією: «Коли люди були менше розумні, ніж тепер, то між різними народами були часто сварки... І народи жахались один одного або ворогували поміж собою от так, як, напр., кінь жахається верблюда, або собаки ворогують з котами, і т. д.»⁷. А звідси ясний для кожного драгоманівця висновок: як людському вихованню удалося погодити kota з псом, так повинно удатися привернути й мирне співжиття різних рас. Над тим, чи це завдання так легко виконати, як помирити верблюда з конем, чи, напр., лиса з курми, або вовка з телям, — над цим правовірні драгоманівці не задумувалися, бо таке ставлення питання перекидало б догори ногами ціле їхнє відчування світу, в яким grіus-ом мав бути розум, а не від нього незалежні інстинкти та воля.

Та на щастя, світ думав власне так, як Драгоманів (бодай йому так здавалося), »і згодом ро-

зумніші люди стали думати, що такий нагніт одного (народу — Д. Д.) над другим — річ несправедна, крайнє нерозумна, несприятлива для загалу навіть пануючого»⁸. Шляхетним завданням українського «націоналіста» стало, отже, переконувати противника в «безглузді» його агресії і несприятливості її для нього ж самого, однією силою розумових аргументів; точнісінько так, як він гадав переконати Росію заперестати культурний гніт над українським шкільництвом «однією силою педагогічних аргументів»⁹.

Один з маркантних представників монізму, В. Освальд (полемізуючи з «мілітаризмом») писав, що відносини між націями повинні нормуватися розумовим принципом «енергетичного імперативу», який чисто «науково» наказує їм сидіти тихо і не тратити марно сил у непродуктивній борні¹⁰. Як з точки погляду «енергетичного імперативу» плуг вище сохи, а полюбовне розмежування сусідів вигідніше вічних сварок і бійок, так, з тієї ж самої точки погляду, вигідніше є мирне співжиття народів, аніж їх ворогування.

Щоб це ворогування спинилося, треба лиш «переконати» ворогів в його безсенсовності! Поколінню, хворому на надрозвиток інтелекту, промовляли до переконання ці наївні аргументи. Вірив у них і Драгоманів. Так, найбільшим аргументом проти надання українству «державно-правного характеру» було в нього те, що ці стремління не можуть витримати критики «освіченого» чоловіка; що їх відкинуто «науковою критикою і аналізою». Для нього те, що відкинула наука, не сміє існувати в житті, бо ним же ж «кермує розум». Афект у

соціяльним житті не грає жодної ролі і він радить перенести «точку опертя соціяльного і політичного руху в Росії з почуття і віри на науку і розрахунок»¹¹. Наука ж, розум, критика, аналіза, переко-нування, а не інстинкт і воля мають вирішити і національну проблему.

Це було якесь політично-національне толстівство. Толстой також проповідував, що не треба бути фантастом, аби вірити, що спершу в цілій Європі, а потім і на цілій кулі земній запанує братерство народів, як тільки вони відповідно «просвітаються» і зрозуміють «безглуздість» їх ворогування¹². Слідами цього толстовства, спопуляризованого Драгомановим, пішла і майже ціла українська публіцистика. Галицькі молодокраїнці хвалили Драгоманова за те, що той не ставляв української «квестії з формально-націоналістичного боку», тільки «з педагогічно-практичного»¹³, себто, не з точки погляду іраціональної волі нації до життя, лише з погляду логічного обґрунтування. Так само людина, яка витиснула свою печать на українофільстві між першою і другою революціями, уважала, що боротьба українства за існування — була «ідейною боротьбою», боротьбою не двох виключаючих себе взаємно воль, лише боротьбою ідей, при якій все є змога переконати противника аргументами логіки¹⁴. Навіть українська революційна публіцистика трималася думки, що «національне питання» (себто, міжнаціональна ворожнеча, — Д. Д.) це щось ненормальне, нерозумне, щось «видумане» («буржуазією», як у методівців — «царями й попами») для того, щоб штучно нацьковувати один нарід проти другого¹⁵. При від-

повідній »просвіті«, сатанська полуда, накинута на очі »народу« (згл. »пролетаріяту«) спаде, і позбавлені своєї »буржуазії« (згл. »панів та царів«) народи зіллються в братерським союзі, у вічнім царстві всесильного розуму.

В повній згоді з наведеними думками, твердив один із головних українських часописів перед революцією, що »говорити про неприязнь« росіян до нас можна лише в »патологічному стані«. »Неуцтво («невежество») пояснює багато з того, що українці беруть за неприязнь, за негативне відношення до їх національної справи¹⁶. Тому-то драгоманівці були переконані, що »доводи розуму і справедливості« змусять противника змінити своє негативне відношення до української національної справи¹⁷, бо виною такого відношення є тільки »непоінформованість« чужинців, »прискорбное заблуждение, которое объясняется очень плохой осведомленностью« відносно українських змагань¹⁸.

Такий менш-більш був зміст цілої української преси. Перше тон їй надавав Драгоманів, по 1900 році — М. Грушевський. Для нього так само жадання українства диктувалися не спонтанною волею нації, не її іраціональним стремлінням до життя і влади; українські домагання є логічним висновком розважань над розумним устроєм соціальних і міжнаціональних взаємин. Як такі, ці жадання є »безсумнівні для всякої, просто тільки гуманно і культурно настроєної, людини«, хоч би й з ворожого табору. Тому-то ці домагання треба було »аргументувати більше від розуму«. Правда, тих доказів ворожа сторона не вислухала, і події

не пішли за радою професора, але — тим гірше для подій! Бо засадничо мають рацію все таки не події, не та «темна» сила, що панує і над людським розумом, і над вчинками людей, і над їх мотивами, — лише прекрасний розум. Ці докази від розуму, «коли б були услухані в свій час, витворили б тривку моральну зв'язь між українським громадянством з одного боку, російською державністю і великоруським (?) поступовим громадянством з другого»¹⁹. Дотеперішня непримиренність українського і неукраїнського націоналізмів для Драгоманова, так само як і для Грушевського, є, отже, станом патологічним, викликаним «нетямущими» ігнорантами... Яким домом для божевільних мусіла видаватися шанов. професорові історія, яку робили Олександрі, Цезарі, Кромвелі, Наполеони, Мадзіні та інші «нетямущі» і «некультурні» люди, що ось вже кілька тисяч років тримають людськість у «патологічному» стані! Ганді і Лев Толстой мусять видатися для людей цієї психології самотніми світочами людськості...

Тією самою психологією були заражені навіть революційні кола Наддніпрянщини. Рука в руку з ними йшли і революційно настроєні галицькі кола. «Молода Україна» писала, що боротися за свій революційний ідеал треба «зброєю знання, самотньою зброєю наших часів». І далі: «знання і наука, що нині змінили весь обид землі є для нас самотньою зброєю до боротьби з нашими ворогами», «свячені ножі» засадничо відкидаються²⁰... Особливе значення набирає це кредо з огляду на час, у який воно виголошувалося. Це був час прологу до

першої революції на сході Європи, 1900 рік, час, коли, по признанні самих визнаців того кредо, ніколи положення української нації не було так подібне до положення за часів Хмельницького.

Та прекраснотушна професорська ідеологія була в нас так поширена, так загально прийнята серед офіційального українства, так сама собою зрозуміла, що її сліди безперестанно надбуємо і в нашій поезії.

»Коли ти любиш рідний край, — то так і знай, — що гук війни, огонь Перуна, — дочасні, як і свист бича, — і щастя дасть не блиск меча — а вільна школа і трибуна«, — так звучала драгоманівщина, перелицьована на вірші одним з корифеїв нашої поезії минулого віку²¹. Уривок цей не виїмок, він так само характеристичний для української поезії, як цитовані уривки з Драгоманова і Грушевського для української публіцистики. В нім відбився цілий недолугий світогляд тих часів позбавленої усього здорового й сильного інтелігенції нашого *fin de siècle*'а. В покоління з відумерлою волею, засудженого на безчинне спостерігання, орган цього спостерігання, розум, зробився силою, що будує й руйнує світи, нищить зло й насильство, запроваджує щастя й добро...

Типовим представником драгоманівщини в Галичині (хоч наприкінці життя він її й вирікся) був Іван Франко. Всеволодність людського розуму для нього найвищий закон. Інтелект і для нього та зброя, якою кожна гуртова одиниця (отже й нація) має боротися за бажаний для неї лад, головна підойма реформ. Він питається: »А ще скажіте, як сей лад перевернути хочем ми? — Не

зброєю, не силою — огню, заліза і війни, — а правдою і працею — й наукою»²². Як бачимо, в наддніпрянця і в галичанина стрічаємося навіть з одними і тими самими словами на висловлення їх спільних думок. І ці думки не були винятком у Галичині. В другім збірнику того ж автора читаємо: «Най кождий в руки меч береть — зблизився слави час — не думаю сталевий меч — ми шляхом мира йдем; — тільки науки й правди меч — врагів спалить у пень»²³. «Розум владний без віри основ» — ось його мета, а наука — той «спокійний і щирый провідник», що «шукає виходу з стежок блудних», на які зайшли одиниці, народи, ціла людськість, батожені «егоїзмом» і «ненавистю»²⁴.

«Наука, поступ і всі заходи просвітні» — були для того покоління тараном проти «царства темноти». «Висока думка» того покоління була його мечем, а мова — одинокою зброєю. З гордістю неофіта проголосило воно, що «над силу ума вже більшої сили й на світі нема»²⁵. «Не неволя чужа і не сила меча — гаслом стали: «освіта й наука». Проти нападу злого, і тьми, і бича — це найкраща в житті запурука». Це покоління покінчило з старою романтикою, уважаючи, що навіть сам Іван Котляревський, «не гетьман польовий, а культурний», який усім їм «вказав шлях літературний», шлях школи й просвіти, що вів націю до щастя²⁶. Що ця філософія таки дійсно була загальна, хай на доказ послужить і цей маленький вірш, взятий з одного галицького журналу для дітей (рік 1924): «Шаблю, порох та пістолі — можуть мати й дураки, — але розум, цей

дар долі — лиш правдиві козаки. — Можем волю здобувати, — непотрібний порох твій — не потреба кровці лляти — лиш бери все розум в бій»²⁷. »Справедливість і взагалі вимоги моралі« та те »духовне переродження« людськості під впливом розуму — були двигунами історії!..

Цей свого роду »світогляд« відбивався і в цілій зигзакуватій політиці українства, вся вона була наскрізь пересякнута драгоманівською вірою в силу розуму і переконання, і то »буржуазна« так само, як і »соціалістична« чи »радикальна«. Вся вона властиво виходила з заложення, що непримирненне ворогування між народами — байка, щось штучне, що дасться усунути взаємним порозумінням; вся вона не раз апелювала до драгоманівського порівняння »пса і kota«, аби »переконати«, кого треба, в »безглузді« їх неприєднаного до нас відношення, та в можливості, в обопільних інтересах *modus'a vivendi* між народами, мріючи про »автономії«, українські Швайцарії і інші утопії. Нічого ж не було легшого. Чи релігійне почуття, як тепер національне, не було колись також страшним вибуховим матеріалом, причиною страшних війн? Але, нарешті, між різними вірами запанував мир і злагода. Чи ж не можливо так само приборкати силою розуму і національне почуття, як приборкали поволі людоджерство, рабство, інквізицію та поединки? »І коли ідея релігійної свободи пройшла шлях розвою, де спершу її не признавали, коли панувала нетолеранція, потім з'явилась терпимість, але з широкими привілеями пануючої церкви і лише вкінці прийшла доба

повної свободи сумління, — то той самий шлях розвою доводиться перейти і національній ідеї до хвилини її остаточного тріумфу в указанім нами сенсі»²⁸. Вправді, людська природа міняється дуже повільно, але може ж зміститися «точка погляду»! Лише більше доброї волі і віри в «тріумф справедливости».

Це була, отже, їх дорога, дорога українських націоналістів від методівців, що лишилися глухі на гамір 1848 р., через Драгоманова, що переочив визвольну боротьбу ірландців, мадярів і балканських слов'ян, — аж до тих авторів меморандумів до Денікіна і Советів, що були глухі на шум революції, яка почалася на Україні в 1917 році. Нічого з «почуття», нічого з «волі», ніяких аксіоматичних національних правд, лише «наука», «розум», «аналіза» і «переконання» є тим шляхом, яким ідеться до пізнання правди взагалі і до її запанування у світі.

Як питання тієї чи іншої системи оранки, так і питання національних взаємин було питанням доцільности: як таке, вирішувалося воно розумом і переконуванням. Піднести в вищій стан господарство чи клясу, або націю, мала тільки освіта, всеобіймачий засіб на всяку соціяльну біду. Провінція до всього підходила зі своєю міркою: не тільки проблеми буденного життя, не тільки дрібничкові спори за межу, але й проблеми світового розміру вирішувала вона намовлюванням, уговорюванням, закликком до «здорового хлопського розсудку», найвище — позвом до суду...

РОЗДІЛ II

»НАУКОВИЙ« КВІЄТИЗМ

З того примітивного інтелектуалізму випливає цілком послідовно й ще примітивніший, нібито науковий, квієтизм, віра в ненарушальні суспільні закони: *друга характеристична риса українофільства*. Спершу українофільство шукало «науково обґрунтованого» і «науково доведеного» ідеалу. Це обґрунтування йшло раз дедуктивно відірваним шляхом, раз — шляхом експерименту. Розум правив світом фізичним, він же ж, очевидно, правив і світом соціальним. Так, як земля рухалася в усталеній орбіті, так своїм приписаним бігом йшло й соціальне життя, покірне законам «еволюції» і «поступу». Все це було ясне й просте, як два рази два є чотири, і тому моментально засвоєне як найглибша мудрість нашим «націоналізмом»; цей «націоналізм» твердо пам'ятав, що стремління нації також мають свої межі у «вічних» законах суспільного поступу. Критика і сумнів замість певності і «фантазії» — були головні чесноти людини науки, вони ж були в наших українофілів заперукою проти національного максималізму.

Ані тих сумнівів, ані цього скептицизму (бодай в такій мірі) не знав той, хто визнавав шопенгаверівську *qualitas occulta*, «волю», за головну самостійну моторову силу в історії, яка творить «з себе самої» (*aus sich heraus*), як казав Гегель. Але для наших провансальців існував лиш видимий світ феноменів, окремі тіла, доступні нашим змислам. Ці тіла творили «одне з місцем, на яким знаходилися і до якого були прив'язані, або, коли рухалися, то якоюсь *причиною зовні*». А коли цей рух (як, наприклад, рух плянет) «відбувався не на ділання ззовні, то всеж він був залежний від *точно усталених законів*», конечних і незмінних²⁹. Аналогія з соціяльним життям була така близька і така зваблива, що ж дивного, що в нас це життя розуміли *стаціонарно*? Припадкові хвилині відносини між різними феноменами суспільного життя уважалися за сталі, як, напр., статистичні цифри даного моменту, дані взаємовідносини сил між окремими націями, тощо. Ці відносини були усталені раз навсе, а коли й підлягали змінам, то й зміни могли відбуватися лише в стисло приписанім темпі й порядку, до якого як людина, так і нація повинні були пристосуватися, а не накидати їм свій шлях.

Знаряддя в чужих руках, з надломаною волею, покоління минулого віку ішло в напрямку найменшого опору: з браку здібности чинно втручатись у життя, формувати дійсність за власною вподобою, воно для виправлення своєї безсилости, накинуло дійсності цілий ряд «законів», менше

або більше «вічних», менше або більше фантастичних, за якими стояла так звана «залізна konieczність» історії. Для нації, що хотіла вільно розвиватися, її провансальські провідники на кожнім закруті встромили стовпи з «осторогами» і заповіддю кари за неперестерігання «законів». Хто хотів жити й рухатися, мусів цим «законам» коритися. Правда, ті «об'єктивні, емпіричні» закони ніби суперечили виведеним дедуктивно «законам розуму», але хаотичний мозок провансальця дуже легко перескакував через цю суперечність (як і через багато інших), бо коли багато з «об'єктивних» законів були й «розумні», то чому «розумні» не могли стати «об'єктивними»? І чи одні, і другі не були відкриті тим самим людським розумом?

Так національна воля, і без того річ сумнівна для драгоманівців, дістала нові кайданки — «закони» соціального розвою, яких не вільно переступити, не наражаючись на славу неука або «ідеаліста». Найбільш консеквентні просто переносили фізичні засади до соціології. Однією з цих засад була вже згадана засада «енергетичного імперативу». За цією засадою відносини між народами мали урядитися так, щоб при їх усталенні і плеканні зуживалося якнайменше енергії. З цієї точки погляду, очевидно треба було якнайбільше затіснити відносини між націями. Отже в програму такого національного «енергетизму» входило між іншим, водностаїннення мови, далі — знищення мит, мир за всяку ціну, по можливості знесення міждержавних кордонів, або бодай не

»штучне« збільшення вже існуючих, та інше. Другим таким »законом« була конечність зрізничкування націй для більшого гармонійного розвитку »цілості«, яку муситься, очевидно за всяку ціну, зберегти ненарушеною. »Кожний нарід, відповідно до свого темпераменту, клімату та продуктивности своєї країни, вносить свою відмінну від інших частину до загальної культурної скарбниці й саме та ріжнманітність в творчості робить можливим витворення одної гармонійної цілості«³⁰, — писав предтеча марксівського національно-нівеляційного соціалізму, і цю думку міцно засвоїли в нас. Кожній нації дозволялося виявляти свою особистість, але лиш наскільки це йшло на користь »гармонійної цілості« і не суперечило »енергетичному імперативу«. Утримання власної армії, уряду і державности — було з тієї точки погляду люксомом.

Може, ще важнішим »законом« був »закон« історичного розвитку, що інакше звався »духом часу«. Покликаючись на обидва ці — однаково туманні — »закони«, колись Карл Маркс проголосив 'австрійських слов'ян' (з малими вийнятками) »додатком« до німецької або угорської націй, Виявлення їх волі в напрямку протилежнім до аспірацій великих народів, таврувалися як »контрреволюційні«, що ідуть в поперек »історичному розвитку«, і тому були гідні осуду. Кількадесят років потім такі самі змагання »російських« націй також таврувалися кремлівськими і нашими учениками Маркса, як »контрреволюційні« і »суперечні духові часу«.

То знов таким »залізним« законом проголошувалася еволюція державних форм у напрямку загальної амальгамації, стоплювання малих народів у великі політичні громади. Хвилеву рівновагу європейських держав по віденським конгресі 1815 року перестемпльовано у »вічний« закон, який, очевидно, ішов не в напрямку творення нових держав, лише в напрямку скріплення існуючих держав левітанів. Хто пережив цю добу, ще перед першою світовою, перед турецько-італійською і балканською війнами, той пам'ятає, яке »згіршення« серед фарисеїв існуючого стану посідання викликало відділення Норвегії, і як соціалісти, особливо ж російські, доводили всю »абсурдність« цього кроку для самої ж Норвегії та неможливість робити з того »вийнятку« правило... Многі йшли ще далі і проголошували, що новітній тип, до якого стремить держава, це держава національностей, що, отже, гасло, кожній нації особна держава, є »ненауковою« утопією.³¹

В характері »законів«, що мають регулювати співжиття між націями були, розуміється, і так звані закони господарського розвою, які нібито вимагали побільшення, а не зменшення господарського терену, обнятого однією державною організацією, і інше. Тому, коли наші »націоналісти« хотіли якось обґрунтувати свої »моветонні« домагання (їх конче треба було доказувати!), то вони так само покликалися на всілякі »закони«, що їх обов'язані були визнавати і їх противники. Так, напр., коли українські соціалісти відважилися під-

нести невинне гасло автономії, то на це не вистачало задокументування волі нації на осібне існування, треба було доводити, що «економічна децентралізація тягне й децентралізацію політичну» та що процес демократизації державного ладу (слово «процес» мало хахактер чогось містично-неминучого!) *вимагає* децентралізації законодавства, адміністрації, судівництва», та що «в інтересах розвитку продукційних сил» автономія України конечно потрібна. Їх противники, знов же, доводили так само незбито, що «розвиток капіталізму нищить із неминучістю національні індивідуальності»³². І ніхто з тих, що сперечалися не зауважив, що інтерпретація тих «залізних законів» для кожної поодинокі нації, ширша чи вужча, залежала виключно від енергії, з якою вона, не журачись жодними «законами», заявляла своє право на існування.

«Буржуазні» наші партії не відставали від «соціалістичних» і також старалися подбати про «законний» паспорт, щоб вилегітимувати домагання своєї нації. Вони «доводили» неминучість національних поступок «вимогами» також залізних «законів культурного розвитку», які «скрізь» тягнуть на поверхню громадського життя демократію. Але, з другого боку, боронячись від «нетямущих людей», які закидали їм сепаратизм, доводили, що «лише приналежність до великого, добре зорганізованого державного союзу може дати економічному і культурному розвиткові народностей і країн, що входять у його склад, дуже багато вигід, як... створення більших і досконаліших просвіт-

них і культурних установ, більша забезпеченість перед міжнародними комплікаціями», і т. п. Інші готові були визнати й самостійність, коли б їм хтось сказав, «що буде робити політично самостійна Україна?... Бо така Україна певно відгородить себе від Польщі і Росії митом, а як це в'яжеться з процесом інтернаціоналізації?»³³

Всі ці закони, з яких переважна більшість була емпіричними фактами, важними хіба для даного, дуже обмеженого періоду часу, були, так само, як і цілий цей недужий на надрозвиток інтелекта, світогляд, — капітуляцією перед феноменом, перед світом даних фактів, перед існуючим status quo; це було обранням світу не в його динаміці, лише в статиці. Для щирого драгоманівського провінціяла не було ніяких підсвідомих гонів, що змінjali і хвилеві закони і хвилеве status quo, ніякої безмотивної волі ні в одиницях, ні в націях. Все це були забобони; для провінціяла існував тільки світ *видимих* явищ, *сталих* відношень, *сталих* величин або *сьогоднішніх* законів — одним словом, світ незмінного status quo, або його, згори приписаної, «еволюції», яку нарушати спонтанній національній волі — було смішною утопією. «Не військові події на наслідки битв, а логічні етичні засади, та їх еманациї — закони людського та міжнародного співжиття — мали бути рішачючими для будучого упорядкування міжнародних відносин», — ось як формулювало свій світогляд те недолуге покоління. Для нього історія ішла «несвідомо, механічно», вона не була «впливом свідомих змагань», стреміла до

своєї мети »хоч би навіть ніхто до того свідомо не йшов«³⁴.

Так розуміли світ, повний гамору національної боротьби, люди, що дивилися на нього з високости рідної купи, яким вигідно було з їх »законами« і »вимогами« різних »процесів«, що увільняли їх від чинного втручання в хід подій. Як Ляплас, що »не потребував« для своєї теорії повстання світу »гіпотези Бога«, не потребували й драгоманівці в світі своїх незрушних соціальних прав того здогаду волі, якому найсвітліші уми людськості присвячували блискучі сторінки своїх філософічних систем...

У цій вірі людей з ослабленою волею у всевладність розуму над волею, в їх вірі в »залізні закони«, які все самі зроблять без нашого співдіяння і яким некоритися — марна праця, виявляється той самий *заник вольового імпульсу*. Зомбарт каже, що »Марксів («науковий») фаталізм ніщо інше, як розпачливе перенесення відповідальности на сили природи, які... треба лиш пізнати, щоб їх опанувати. Цією штучною конструкцією... старався Маркс свій нахил до теоретичної обсервації бігу подій ужити як »ерзац« бракуючої йому... здібности політичної«³⁵, здібности чинно творити нове. Нічим іншим, як »ерзацом« відумерлої волі були й »закони« наших »націоналістів«...

РОЗДІЛ III

ХУТОРЯНСЬКИЙ «УНІВЕРСАЛІЗМ»

Інтелектуалізм, що привів нашу національну думку до квієтизму, допровадив її до зречення власного національного ідеалу, до свого роду «універсалізму», в яким без останку гинуло всяке національне почуття. Інтелектуалісти також шукали за національною правдою, але їх правда, як результат чисто пізнавальної праці інтелекту, не підказувалася почуваннями і бажаннями, так розбіжними в різних націях. Їх правда була незалежна від емоціонального, іраціонального чинника; її доводили розумом. Як побудувати суспільність, як уладнати взаємини між націями, де зазначити межі національним стремлінням — про все це рішала не рація існування кожної окремої національності, лиш сила всевладного розуму. А що закони розуму, як і закони логіки є загально обов'язуючі для всіх, то і правда, якої дошукувалися наші націоналісти, цілком природно, була правдою універсальною; спеціальна правда тільки для тієї чи іншої нації (species), правда, що була б правдою для одного народу, а брехнею для іншого — для них не існувала. Бо лише правда відчута, правда віруючого є

правда тільки його і його співвіруючих, але правда доведена розумом, логікою, експериментом — є правдою спільною для всіх. Їх правда була не виявом нашого »Хочу«, лиці нашого »Знаю«. Ось як про се гарно сказав Г. Зіммель: »Зміст інтелектуального твердження в своїй суті має те, що його можна уділити всім; кожний достатньо освічений розум мусить дати себе переконати самому інтелектуальному твердженню (коли воно правдиве). Аналогії до цього немає в області волі й почуття«³⁶. Заповідь — »Аз есьм Господь Бог твой« і інше можна прийняти або ні, або комусь накинути, але ніколи не можна нікого змусити доводом прийняти її. Це суб'єктивна, відчута »правда«. Це лише правда того, хто в неї вірить. Але, така правда, що трикутник має три кути — або що їх сума рівна 2 простим, — мусить обов'язувати всіх: це об'єктивна правда. Іншими словами, хто шукає правди абстрактним розумом, мусить виходити з заложення, що існує одна, спільна, загальна й приемлива для всіх правда, якої базою є не та чи інша секта, церква чи нація, лише людськість, не суб'єктивно-національне відчуття, а загальнолюдський розум.

З цього заложення виходили наші методіївці ХІХ і ХХ віку, вироблюючи собі різні містичні »правди« і »закони«, які мають регулювати »розумне« життя між націями, і яким має коритися всяка »вузько-національна« правда. З цього ж заложення виходили і їх епігони, цілком логічно відкидаючи національну правду, ставлячи над нею — правду космополітичну.

»Сама по собі думка про націю, — пише Драгоманів, — ще не може довести людства до волі і правди для всіх... Треба пошукати чогось іншого, такого, що стало б вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати *всесвітньої правди*, що була б спільною всім національностям»³⁷. І знов, взоруючись на релігійних справах, він каже: »Аж ось розумніші люди по різних вірах стали думати, що не слід чіпатися до других за різні церковні справи та звичаї« та що »треба поставити над усіма церквами людськість і всіх людей усіх вір признати братами. Так думка про людськість поставлена була вище над думкою про націю та віру з їх особливими звичаями, урядами та інтересами і стала таким судією посеред суперечок поміж націями і вірами та основою до волі кожної нації і віри в тих границях»³⁸. »Національство« як джерело життя і власної правди було для Драгоманова чимсь темним. Натомість »ясні — думки *всесвітньої людськості*«, цієї наївної фантазмагорії провінціональних Вольтерів... »Ці думки *всесвітньої людськості*« і були єдиними, які могли б »дати найцінніший ґрунт нашому прямуванню до національної вільности»³⁹. Над націоналізмом ставив він »інтереси інтернаціональні, загальнолюдські«. Він настільки ще великодушний, що »не відкидає національності, але відкидає націоналізм, особливо такий, який сам себе протиставляє людськості або космополітизмові«. Ця фантастична »людськість« є в нього міркою всіх речей і всіх правд, особливо ж національної. Нація

та її потреби — найреальніша річ на світі — для Драгоманова містика. Всякі вияви національної волі, спеціально мова, не мають виправдання *самі в собі*. Вони мають рацію існування тільки оскільки «є орудієм проведення гуманних або загальнолюдських ідей» в ті або інші народні маси. Національна ідея ніколи не може бути основою для стремління цілої нації, для цього треба шукати «всесвітньої правди», спільної всім народам. Стихійне почуття національного самозбереження є для Драгоманова абсурдом. Він радить побороти в собі «всі інстинктові й туманні почуття» расові і «підвестися над ними» при рішенні всякого, в тім числі і українського національного питання; «поглянути на нього з загальнолюдської точки погляду», з вершин «загальної правди для всіх». Українство в нього не могло мати своєї мети, бо «цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова *здумана наука*»⁴⁰.

Погляди Драгоманова і в цім відношенні зробили в нашій безкритичній суспільності шкоду. Передусім серед нашої соціалістичної і радикальної інтелігенції. В національних рухах шукала вона «загальних принципів» і свою симпатію до цих рухів «міряла відповідно до тих принципів»; цими «загальними принципами», цією «загальною правдою», що стояла понад національною, була для учителя «людськість», для учеників — або «соціалізм» або та сама фантастична «людськість»: обидва ці поняття дуже часто мішалися. Для радикал-соціалістів «змагання за рівність, братерство і вільність

всього людства» було змагання, яке треба було виповнити «в першу чергу», яке домінувало над стремлінням національним⁴¹. Один з основоположників галицького драгоманівства з гордістю проголошує, що «національні святощі» для нього не існують. Він і його однодумці «не моляться до них». За права своєї мови вони не стоять тому, що є «в принципі за рівноправністю всіх мов», «за розвоєм української літератури тому, що ми прихильники цивілізації і поступу... Взагалі все те, що народовці роблять з криком патріотичним, ми робимо для того, що воно розумне і практичне». Цебто: «тому, що», тому, що на це є санкція «вищої» правди, розуму. Національні почування і домагання, які б не мали цих чужих «тому, що», очевидно втратили б для наших космополітів всяку рацію буття⁴². Подібні тиради зужитих, голосних, нудних і порожніх фраз можна стрінати й на сторінках кожного соціалістичного або радикального журналу. Ця словесна збиранина заступала їм партійну ідеологію...

Ті самі соціалісти і радикали тільки тоді допускають національні гасла, тільки тоді виправдують самостійний національний ідеал, коли він годиться з «думками всесвітньої людськості», з загальною правдою. Націоналізм допустимий тільки тоді, коли можна «довести», що він «не суперечить» соціалізму, «а навпаки, допомагає його розвояти».

Та сама думка червоною ниткою тягнеться через поезію Ів. Франка, що панував над думками кількох поколінь у Галичині. Він тільки тоді виправ-

дував любов до рідного краю, коли вона нічим не суперечила (те саме слово!) »вищій» ідеї любови до тої самої фантастичної »людськості«: »І чи ж перечить — питався він — ця любов (до нації — Д. Д.) — тій другій, а святій любові — до всіх, котрих гнетьуть окови?« Коли не перечить, все гаразд, ну а коли перечить? Автор не дає відповіді . . . В кожному разі, шлях до націоналізму лише — через космополітизм, через ці »вищі« ідеї, бо — »Хто не любить всіх братів, — як сонце Боже, всіх зарівно, — той щиро полюбить не міг — тебе, кохана Україно«⁴³. Не визнає любови до рідного краю без санкції наднаціональної правди і Тичина: »Поете, любити свій край не є злочин, — пише він, — коли це для всіх . . .« Яка вдаряюча тотожність думок, виразів і навіть слів у всіх трьох ідеологів: галицького молодоукраїнства, малоросійського комунізму, і спільного божка цілої »поступової« України — Михайла Драгоманова!

Зміст цієї »спільної« для цілої »людськості« правди, що стояла над правдою національною, мінявся відповідно до уподобання й темпераменту її апостолів. Раз цією »всесвітньою правдою« був »поступ«, то знов »соціалізм«, »розвій гуманности і цивілізації«, »братерство і рівність народів«, »еманципація демократії« або »пролетаріату«, чи »визволення слов'янства«, а то й просто »культура« — але всі ті »правди« мали одне спільне: вони було самоціллю, нація та її право на існування — засобом або знаряддям, самовистачаючий національний ідеал — шкідливою утопією.

Для нормальної людини, яка відчуває довкола себе в житті і в собі самій, як і в своїй національній спільноті пульсуючу, нічим і ніким, недетерміновану волю до життя і експансії, ця філософія викличе лише жаль і відразу, але не для «освіченої» людини XIX віку з її ідеями про спільну, встановлену суверенним розумом, правду, а тим менше для громадянина України, насильно втиснутого перед війною в чужорідне тіло великих імперій, яких владу треба було собі усправедливити пануючими над нібито нацією «інтересами людськості». Ясно, що не в таких головах могла зродитися думка про самостійний і самовистачаючий національний ідеал, який знаходив би своє виправдання в собі самім і не потребував оглядатися на наднародні ідеали, ані шукати в них виправдання.

«Я-м ще таке не видів!» — це графаретна реакція хлопського розуму на все, що виходить поза рамки емпіричного, поза рамки його тісного досвіду. А Наддніпрянець, в таких випадках питається: «Чи ви таке бачили?!» В обох випадках вилазить погорда до всього іраціонального, що лежить поза світом експерименту. Цю психологію мали й ідеологи українського провансальства, і тому вони відкидали іраціональну волю, як *præius* в історії; бо в світі, який кожний з них «видів», діяв закон «розумної» кавзальности, а людська історія була невстриманим походом думки до опанування як фізичного, так і соціального хаосу. Тож схилив він голову й перед всякими соціальними «законами», бо це був порядок речей, який він «бачив», а іншого він не визнавав.

Взяти ж за вихідну точку стремління нації до самостійного життя, примат волі і випровадити з нього, як аксіоми її непередавні жадання, — це була метафізика для нашого «хлопа», неписьменного чи письменного, все одно. Це означало б пізнати правду в «надприродній» дорозі, на якій не вистачає сам розум, а це очевидний абсурд. Аби не допустити до цього абсурду, до признання іраціонального моменту в історії, мусіли провансальці відкинути й *спеціальну*, свою, правду даної національної *species*, бо правда, відкрита розумом і логікою *e*, з природи речі, *спільна*, загально людська, а в ніякім разі не індивідуальна, ані «вузько» національна...

РОЗДІЛ IV

МАТЕРІЯЛІЗМ (ЛІБЕРАЛІЗМ, ДЕМОКРАТИЗМ, ПАЦИФІЗМ, ПАРТИКУЛЯРИЗМ, АНАРХІЗМ)

Пізнана «науково» (дедуктивно чи з досвіду) «загальна» правда — це була *формальна* сторона національного ідеалу нашого провансальства.

Переселена в царину *конкретно* національної ідеології, та «загальна правда» виродилась у нас в нічим не прикрашений, *скрайній матеріалізм* або суспільний *утилітаризм*. Парафразуючи мабуть Гете, сказав Шпенглер у своїй почитній книзі: «Антична людина знає лиш те, що вона бачить і схоп-

лює»⁴⁴. Я далекий від думки порівнювати наше рідне провансальство з античністю, але з старосвітськістю провінції воно мало в собі дуже багато. Світ вічнозмінних явищ, що «схоплюється» змислами і розумом; що — у вигляді «законів» панує над нами і конструє свою, загальну, правду — спихав на третій плян сталий, активно творчий чинник підсвідомого, іраціонального, чинник волі. Заперечення цього чинника в теорії нашого націоналізму і привело на практиці до того, що я називаю *матеріалізмом*; матеріалізм протиставляв цьому сталому, вічно собі рівному, творчому моментові його кожночасовий змінний вияв; невидимому «загальному» — схопиме змислами «індивідуальне». *Дана* генерація, *дана* кляса, що репрезентує або хоче репрезентувати націю, її *теперішній* добробут і щастя, а не вічна воля нації, що переливається через усі кожночасові форми, стоячи понад ними; те, що є, а не те, що має бути, — ось що було приматом для нашого занепадницького провінціоналізму. Це була теорія, зроджена на тлі атрофії національного вольового інстинкту. Для здорових *species* — вольовий інстинкт необмежений нічим. Утвердження права на життя, продовження роду, — має в них аксіоматичний характер, іде перед усім. Це вічне араціональне право нації до життя ставляється там понад усе *дочасне, феноменальне, «схопиме», раціональне*: понад життя даної одиниці, понад кров і смерть тисячів, понад добробут даної генерації, понад абстрактно розумові калькуляції, понад «загальнолюдську» етику, понад викомбіновані відірвано поняття добра і зла. «Вічне» стано-

вилось там понад — «дочасне», суть — понад вияв, волю — понад її хвиливу об'єктивізацію, експансію — понад *статус кво*, динаміку — понад статику,

Інакше дивиться на це наша старосвітщина. Для неї — оточення є лише «перерахована сума матеріяльних речей», як каже Шпенглер. Вона чужа нашому світовідчуванню, для якого «все видиме як щось умовне, протиставляється безумовному», яке жие в душі одиниці, як і в душі народу, прямуючи до здійснення. Для старосвітщини абсурдом є уважати «лише змислове», партикулярне, за «дійсність другорядну», яку треба «перемогти» в ім'я внутрішнього, ще не здійсненого ідеалу, в ім'я «загального»; для неї, навпаки, ця змислова дійсність є одинокою реальністю в світі⁴⁵. Як для античного світу «з'ява» творила цілість «божественного» (Гегель), так для нашої старосвітщини існував лише світ видимих явищ. Їй далека була думка, що зовнішнє є лиш «один з моментів божеського», що «царство вільного духу є царство невидимого» (*idem*), того, яке щойно має наступити. Гегель називав цей матеріялістичний світогляд «прозаїчним», «*das nur Sinnliche*» Шпенглера є в нього «*Besonderheiten*», що він їм протиставляє «*totales Ganzes*» або «*freie Einheit*» речей; воно як щось самостійне стоїть понад з'явищами, є їх осередком і душею, що їх оживляє⁴⁶. . . . Все це, розуміється, було метафізикою для нашого провансальства. Поодинокі люди, ці атоми безформної маси не були тут *можливістю*, що лише завдяки *фірмі* стають готовою річчю надорганічного світу, — вони були одинокою реальністю. В нас не думали, що суть тих надорга-

нічних речей є в одиницях лише »potencia« (в можливості), що лиш через форму стає вона в них »асті« (в дійсності). Навпаки, атоми, ця безформна маса розглядалася в нас, як одинока реальність. Загальне поняття було для нас ворогом емпіричної дійсності, ця остання була одинокою реальністю. Для філософії національного волюнтаризму (який знає »вічну« волю species, а не дочасну одиниць) все, що добре для species, — добре для одиниці, для покоління, для »Я« і для »Ти«, для »Ми«. Для провансальської філософії все, що добре для »Я« і для даного »Ми«, повинно бути правилом поведінки і для нації. Там — примат ідеалу, стремління до його здійснення, до реалізації того, чого не бачилося. Тут — примат теперішнього, »лише змислового« »умовного«. Як для Фюєрбаха і Руссо, підставою етики, так для наших провансальців підставою національної політики було ущасливлення »мене« і »тебе«, »щастя всіх«, що в даний момент заселяють національну територію. Щастя не схоплених у форму атомів, щасливих і зарозумілих на свою безформність.

Так цілком логічно, прийшов наш націоналізм до своїх головних *матеріалістичних доктрин*; ці доктрини, як і попередні (*інтелектуалізм, космополітизм і соціальний квієтизм*) поставило наше провансальство понад національну правду, понад »безумовне«; а тими доктринами були — *лібералізм*, що ставив інтереси маси, як збиранини одиниць, понад інтереси нації, як вищого цілого; *демократизм*, що ставив інтереси »народу«, як неорганізованої безформної юрби, понад інтереси нації, і

соціалізм, що ставив понад інтереси нації — інтереси кляси. До них треба ще долучити *пацифізм*, і *гуманітаризм*, *анархізм* (роди лібералізму), і *провінціоналізм* (рід демократизму), який інтереси однієї провінції ставив понад добро цілої нації. Всі вони були в різкій опозиції до ідеї державности, як цінності в собі.

Так по-номадськи зрозуміла «свобода», *колективний егоїзм* найгіршого сорту — стали в нас вартостями в собі. Домінував так зрозумілий для провінціяла момент *партикулярної вигоди* (особистої, клясової, провінціяльної) в протиставленні до моменту загального, родового, національного *примусу*. Ослаблення родового інстинкту — а не його зміцнення, афірмація часового, хвилевого, даної форми — в *протилежність до «вічного»*. Дві доктрини стояли проти себе: розв'язання егоїстичних стремлінь, деструктивна засада «*laisser faire*» з одного боку, з другого — принцип творчої волі цілого, що підчиняє собі одиницю, покоління, клясу, їх щастя, «свободу», «нарід», суверенне «Я», — не відступаючи перед агресією і «насильством», перед накиненням всьому цієї волі, що сама в собі має свою санкцію.

Цей момент *недорозвиненого вольового імпульсу* виявляється в нашій провансальстві передусім у занепадницькім «*гуманітаризмі*», що понад все ставить *фізичне «Я»* одиниці. Хто не бачить за деревами лісу, за «горожанами» — народу, а за індивідуальною об'єктивацією волі *species* до життя — самої цієї волі, для того із зникненням даної об'єктивації зникає й саме життя. Для того фізичний біль і смерть одиниці завжди будуть найстрашні-

шим нещастям; для того доктрина лібералізму, що протиставила «права» одиниці правам цілого, до якого вона належала, — завжди буде аксіомою, а особливо її найвulgарніша форма — *пацифізм*. Героїзм, що прає маси до самопосвяти, ніколи не виправданий для них, в ім'я якої б величної мети він не виступав. Війна для них, незалежно від її мети й наслідків, це зло, «масове мордування», гідне вже тому всякого осуду, що посягає на «найцінніше»: на життя одиниці. «Милосердними треба нам бути за для всього живого, — пише Франко — бо життя це клейнод, *хиба ж є що вище від нього?*»

Для великих рас є щось, що є вище за життя одиниць. І для цього «Щось» готові вони жертвувати навіть життям одиниць. Для українського провансальства, просякненого наскрізь дрібно-міщанськими ідеалами звироднілого гуманітаризму, навпаки, життя одиниць було найвищим «клейнодом», що стояло над усякими «метафізичними» вартостями. . . «Ах, минали б бенкети криваві, — пише другий представник нашого гуманітаризму — брязкіт зброї скоріш би утих, — досить болю, і крови, і слави — і дочасних могил дорогих»⁴⁷. І цей патос не був чимсь випадковим, це була глибоко відчута «філософія». Вона згадує про дорогі могили не з гордістю, як могили «незнаного вояка», не як приклад великої самопосвяти для ідеї, що стоїть понад життя, не як заохочення і звеличення чину, що привів до передчасної смерти, — лише з сумом розлученого сантименталіста, для якого жодна ідея не виправдує тих «дочасних могил». Для другого автора війна це, передусім, «вбивство людей». Огля-

даючи поле битви, питається герой: «Боже, великий добрий Боже, де ж Ти дівся? Засвіти сонце, засвіти пільму ночі, нехай брат брата побаче». Бо їх «Бог», то був бог безжурного щастя миші під мітлюю. Той же ж, що приніс на землю «не мир, но меч», що ставив любов до Бога понад любов до людей — Бог сильних рас, є «страшним Богом» для провансальців; йому в обличчя глянути лякаються вони, бо він жадає собі в жертву — і «молоде життя, й здоров'я, і існування многих одиниць». В нас є навіть спеціальний роман, прийнятий з великими похвалами, роман-протест проти «страхить війни», в яким не лише видно біль з приводу тих страхить (почуття зрозуміле й виправдане), а в яким на війну глядиться виключно через призму хлопа, якому гранати не дають орати свою скибу, байдужого на те, кого матиме за пана⁴⁸. . . Але романів, подібних до «Війни і миру» Л. Толстого, «Огнем і мечем» Сенкевича, або «Шуанів» Бальзака, де б показувалося не тільки одну, а й другу сторону війни — велике зусилля нації в ім'я її ідеалу, що стоїть понад життям одиниці, понад усім, — ми ще не маємо.

Для кого рід або ідея, власна примха є все, для того навіть знищення одиниці є великою афірмацією, перемогою життя. Парафразуючи великого філософа волонтаризму, можу сказати, що «не він, індивідуум, а нація є те, на чім залежить природі»; для пацифіста інакше. Члени ворогуючих націй «особисто не мають нічого один проти другого», не сміють, отже, виступати проти себе і нації, бо не їх інтереси, а вигоди одиниці є *prius'*ом для ліберала, і «ніякий уряд не сміє стояти над моральним ко-

дексом одиниць»⁴⁹. Бо інтерес *нації* в нічім не різниться від інтересів кожного з їх поодиноких членів. Поняття »роду«, »нації«, як щось, чого не можна схопити змислами, що є вище від суми їх членів, є для провінціяла — »метафізика«. Те, що йому найдорожче, це »видимі речі«: »Я«, »Ти«, »Ми«, одиниця або »нарид« і його терпіння й вигоди, теперішність а не завтра, матерія, а не ідея.

Це був індивідуалістичний егоїзм. Далі йшов егоїзм збірний (*демократизм*), хоч, зрештою, їх досить тяжко розмежувати. »Щастя одиниці« і »щастя всіх«, тих, кого Конт називав *Grande-être* — людськість. Але в обидвох випадках інтереси дня панували над усім, »сьогодні« над »завтра«, щастя ближніх над щастям далеких, інтереси даного покоління та його добробуту над категоричними наказами нації. Для колективного егоїзму і його провідників (соціалістів і демократів) такі питання як проливи і Стамбул, колонії, Ельзас, Крим, мета, для осягнення якої потрібні систематичні зусилля *кількох генерацій* — це метафізика. Для цієї мети треба ж жертвувати спокоем і матеріяльним добробутом даної генерації, а до такого напняття, до стремління вийти поза свої буденні завдання, спаралізована воля провансальців не сягала. Безсмертні національні ідеали? — Але ж »безсмертне лиш тіло, — бо жоден атом його не пропаде — на віки віком«. Така мета, як експансія в Паціфіку, як підбиття Сибіру Єрмаком, ідея відплати, якою жила Франція п'ятдесят років по 1871 р., — все це були химери, ілюзії поетів в політиці. Це був той поетів рай, що »лиш в сфері мрій, привиджень, ілюзій і оман...

цвіте». І добре, що »в кінці доглупалися ми, що ті фантоми є собі фантоми, не варті мук і крові і страждань«⁵⁰. Аби лиш не було тих »страждань« — це найважливіше для провінціяла. Щождо тих »оман«, то за ними женуться ніяк не в інтересі »народу«, лише »в ім'я інтересів купки авантюристів«. Великий похід вибраних рас, що привів до створення величних пам'ятників людського генія, як Британська імперія, європеїзація Африки, культивізація Індії, тощо — для пир'ятинських ідеалістів був злочинною забавою, в якій ходило лише про те, »хто має одягати... африканських негрів у фартушки« і »напувати їх алкоголем«. Для пир'ятинських світобувальців всі ці фантазії вже тому гідні осуду, що »випищують організм селянської мирної країни« і порушують спокій її мирних обивателів⁵¹. Обиватель ніколи не керується в своїм житті »ілюзіями«, лише буденними інтересами свого містечка і з цієї точки погляду оцінює всі світові події і з'явища. Він керується у своїх вчинках не абстрактними ідеалами, а інтересами найбільшого числа. Треба ті інтереси відшукати та їх правильно зформулювати (це діло не пророків, а економістів і статистиків), а полягають вони на збільшенні щастя і добробуту даного покоління в першу чергу. Ідея для провансальця є те, що приносить йому »щось реальне«, а не тягне за собою »руїну краю« і »тисячі невинних жертв«, або, в найліпшій випадку, приносить тяжкі податки. Будова пірамід, середньовічних катедр, великих імперій, хрестоносні походи — все це продукти »варварської« епохи, про які смішно говорити в »наш освічений

вік». Їх ідеал — сидіти тихо в хліборобській «мирній країні», що плила медом і молоком, і, крий Боже, не дати себе з неї вивести жодному Мойсеєві. «Ілюзії» лише на згубу «простому народові», а ще більше ті, що їх вигадують, так звані «великі люди». Бо ті великі люди це були або «різники», що нищили наше «безсмертне» тіло, або просто неморальні люди, а ніякі ширителі культури: напр., «досить згадати про гареми Володимира Святого, про його боротьбу з братами, ... щоб мати уяву, яку культуру плекали князі» та інші великі люди⁵²... Так думають наші соціялісти і демократи. Їх точка погляду є найслушніша для всіх, хто дивиться на великих людей з погляду льокая, а на історію — з точки погляду льоаяльного обивателя, що журиться лиш дешевим урядом, уникненням ставити на вістря меча «дражливі» міжнародні питання, порозумінням між народами та добровільною втечею від великого шляху народів: за галасливого й за невігідного для спокійної душі гуманного дрібного міщанина.

Ось як гримів проти цього «теологічного духу», що каже нації ставити свій ідеал понад інтереси «народу» і його «добробут», один, може найталановитіший з прекраснодушних циніків нашого недужого віку, *Анатоль Франс*: «Коли задуматися над мізерією, в якій погружена з самого печерного віку аж до наших днів нещаслива людськість (циніки і методіївці ніколи не говорять про націю, лише одразу про «людськість», про механічну суму одиниць), то її причина все є у фальшивім зрозумінні природи та ще в кількох з цих *теологічних*

доктрин, які надають світові жорстоке й ідіотичне толкування». Він обурюється, що в «наш освічений вік» знаходяться люди, перейняті цим духом, які відважуються проповідувати, що відмовлення собі чогось, терпіння в ім'я якоїсь вищої ідеї — є чесно-тою. »Неслухаймо попів — кінчить цей сальоновий комуніст — які вірять, що терпіння гарне. Наші інстинкти, наші органи, наша фізична і моральна натура, ціле наше ество радить нам шукати щастя на землі. Не втікаймо ж від нього«. Старий гедонізм — ось та заповідь, яку дає нам Франс. Це його ідеал. Більш примітивно й наївно формулюють його наші методіївці. В них цей ідеал стає якимсь рустикальним матеріалізмом, матеріалізмом гречкосія, але виявляється він в одних і тих самих формах: у відразі »до страхів, до саможертви, до великої звитяги«, до всього, що тягне »геть від сонної мороки, од огидного безділля« в ім'я »абстрактних« вартостей. Це була філософія тих, що »вгору ніколи їм глянуть«, що не хочуть знати про ніякі метафізики, »цупко держачись одного скарбу — власного життя« (Дніпрова Чайка — »Плавні горять«).

У галицьких малоукраїнців читаємо: »Добро народної маси є першою метою . . . патріота. Та в чім лежить це добро народньої маси? Передусім у тім, що всі люди уважають підставою і необхідною умовою цього добра *матеріальні вимоги* справжнього людського життя. *Добра пожива*, ясні просторі помешкання, відповідна одіж, потрібний відпочинок після праці, — взагалі все те, що люди для свого *фізичного життя* потребують. Оце і є найконечніше національне добро. Плекати й розвивати

фізичний добробут народних мас є першим завданням народних мас, є першим завданням національних змагань»⁵³. Оскільки взнеслішим від цього «вірую» міщанського соціалізму було «вірую» того гайдамацького ватажка, який півтораєта літ тому писав до слідчої російської комісії: «Не за імущества втруждаємося, только аби віра християнська... не була б осквернена»⁵⁴. Але цей темний ватажок ще не міг читати Драгоманова, ані «Молодої України»... Для цих останніх і їх учеників ці «віри християнські» та інші романтичні або «теологічні», як казав Франс, цінності — були забобонами, або «перебільшеним націоналізмом», з яким «треба боротися», бо «інакше в світі ніколи не буде миру, а буде кров і нужда»; бо інакше не переведуться сварки між народами, а вони недопустимі, бо «сварки й гризня нищуть людський рід», себто лягають тягарем на дану генерацію та її добробут⁵⁵. Правда, ті «сварки й гризня» між народами доправидали англосаксів до опанування половини американського, майже третини африканського і цілого австралійського континентів, Росію — до підбиття Сибіру, а Україну — до увільнення степу від кочовиків, але ці наслідки показалися щойно в будуччині, а натурою провансальця є оцінювати все з точки погляду «муки і страждань» даної генерації. Це й був їх ідеал — аби голоті «було легше», або, як в нас казали: «коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа». Хліб та одежа або «добра пожива» молодозукраїнців це був їх «національний ідеал». Як з признанням підносячи заслуги Драгоманова, один з його учеників писав: «Лише гуманізм, найбільша

сума щастя найбільшого числа людей може бути критерієм соціалістичної етики» і всякої політики⁵⁶. Спеціально Драгоманів уважав, що наші «стремління до національної свободи», ніколи не повинні йти в розріз з добробутом і спокоєм «найбільшого числа людей». Дороговказом має бути не абстрактне «національство», а лише «ідеї всесвітнього гуманізму»⁵⁷. Не треба згадувати, що цілий наш соціалізм, був нічим іншим, як лише відміною того «народолюбства», до якого належали Драгоманів, молододрукарі галицькі та інші цитовані поети й письменники Соборної України; одні — ідентифікували націю з «народом» і його стремлінням до «доброї поживи», другі — з «пролетаріатом», який в їх уяві обіймав взагалі «всіх пригнічених» соціально, отже ту ж таки масу, а обидва — з існуючою генерацією та її примітивно матеріальними потребами.

Формулюючи свій націоналізм, знаний французький політичний письменник *Шарль Морас* писав, що «інтереси тих земляків, що житимуть» (*des nationaux à vivre*) треба ставити над інтересами «тих, що живуть» (*des nationaux vivants*), а добро «вічної Франції» (*France éternelle*) — над добром «усіх французів даної доби»⁵⁸. Як далекий від цієї концепції був наш провінціяльний націоналізм, який нехтував волюнтаристичним чинником в історії, для якого воля до життя народу вичерпувалася потребами одиниці та їх загалу, даного покоління, і то інтересами найбільш примітивно й вульгарно зрозумілими! На стремління до жертвування «теперішнім» в ім'я ідеалу майбутнього, — до цього

найвищого ступеня об'єктивації волі нації до життя, наше провансальство не здобулося.

Воно, властиво, переносило в область національної ідеології модний в ХІХ віці матеріалізм. Для *Фоєрбаха* не існували ні платонівські «ідеї», ані гегелівський «дух», яких марною відбиткою була лише дійсність. Для нього існувало в дійсності лише «Поодинокє» (*das Einzelne*), доступне змислам. «Загальне» ж (*das Allgemeine*) було тільки абстракцією. Це «Загальне» в житті народів, яке натхнуло «божеським шалом» Мойсея у його мандрівці по пустині; яке осягається зусиллями кількох поколінь, нездійснений ще ідеал, все це — в моменти сумніву — лише «тіснозора» *омана*, не варта, щоб її ставити понад «Поодинокє», та його терпіння. Для *Фоєрбаха* «дух» є ілюзією одиниці, для *Франка*, «душа безсмертна» — «дика фантазія», як і «дух той, що чоловік создав з нічого», бо «одне лиш вічне, без початку й кінця — ... се є матерія» ... Для матеріалізму є лише етика *des Diesseits*, моменту, «загалом нема безодні, нема нічого, лиш атом, момент»⁵⁹, те, що стоїть перед очима, його сльози і страждання, а не безодні тих «оманних» ідеалів, що переходять до порядку дня над потребами моменту. А з *Фоєрбахівської* максими — «*der Mensch ist, was er isst*» виплила ціла ідеологія соціалізму з його наукою, що ушляхетнити людину може тільки «добра пожива».

Нема нічого дивного, що визнаючи примат людини і їх механічного колективу, даної групи і даної генерації над тривалим, над *species*, наше провансальство прийшло до заперечення (отвертого або

замаскованого) *ідеї державности*, себто форми національної волі, що журиється не лише переходячим, нинішнім, »феноменальним«, а й тривалим; що накладає руку на хаотичну збиранину »незалежних« одиниць, що є, сказав би я за Шопенгавером »вищим щаблем об'єктивації волі«⁶⁰. Цей вищий щабель був для наших провансальців нижчий, а нижчий — вищим. Для націй, що творять історію, націй здобувців, головною метою є панувати й улашувати життя по своїй вподобі, якого б напруження народної енергії це й не коштувало, з якими б жертвами не було сполучено. В цих націй зродилася горда приповідка: *Navigare necesse est. vivere non est necesse*: стремління — все, жертви й вигода — ніщо. У наших провансальців »vivere« було всім, не та міцна організація нації, що забезпечувала їй перемогу в боротьбі між расами, лише »свобода« одиниці і загалу. Т. Гобс встановлює чотири завдання держави: 1) оборону від чужоземців, 2) мир удома, 3) збагачення підданих, 4) ненарушення їх свобід. З цих чотирьох у нас розуміли лише три останні, а найважливішим завданням держави було забезпечення четвертого — »свободи«. Обиватель дивився на державу з точки погляду потреб і мети одиниці, з погляду »природжених прав людини«, які в першій лінії мали респектуватися. Не згори вниз, лише знизу вгору. Важливе було не міць держави, а лише забезпечення щастя одиниці або одиниць. Держава була не апарат для осягнення мети нації, лише — вигід одиниці.

Ясно, що коли, при такім погляді на річ, одиниця або »народ« попадали в суперечку з державою, чи

нацією, — державнонаціональний ідеал відходив на другий план. Нація не має права над одиницею, яка суверенна до того степеня, що має право сецесії з даного національного або державного зв'язку. Щоб той, хто родився українцем мусів бути українцем, це було для провансальців нечуване насильство над »свобідною особистістю«, бо »такий погляд суперечить самій психології національності і заслуговує на осудження, як відгомін або продукт того самого гніту над національністю і над особистістю»; »йому треба протиставити принцип політичної свободи національного самозначення особистости«. Суб'єктом національності »треба визнати не рід, а людську особистість«, а »національні права це ніщо іншого, як права особистости«⁶¹. Отже в разі суперечки між одиницею і нацією, уступити має остання... »Найпершим громадським завданням, що червоною ниткою переходить через всю історію людськості — це визволення людини з усіх... пут«, а »кожна людська особа є найвищою ціллю сама в собі«⁶². Коли національний ідеал вимагав повного підпорядкування одиниці своїм наказам, коли його »пута« ставали »невиносимі« для нашої »суверенної особистости«, — нація і держава оберталися в той »фантом«, з якого сміявся Франко. Провансалець знав лише »волю від чого«, а не »волю до чого«. От, як пише один з типових представників простацько-банального »народолюбства«: »Коли волю народу забезпечує окремішність (національно-державна) — треба змагатися до окремішности; коли волю краще забезпечує спілка (федерація) з другим народом, тоді треба використа-

ти федерацію»⁶³ . . . Точка погляду члена не нації, а племені, провансальця, готового за »шмат гнилої ковбаси« (*»соціяльну свободу«* — на мові провансальців) дати себе *політично* вести на шнурку чужинецькому демагогові. Тому, м. ін., таку величезну роль на всіх відтинках нашої політичної ідеології грає питання форми правління. Як у внутрішній політиці, так і в зовнішній, державник все глядить на те, яка форма уряду, взгл., яка з сусідніх держав сприятиме найліпше незалежності його країни. Для ідеологів нашого феллахства ліпше »федерація« з сусідньою республікою, аніж власна держава з монархом на чолі (коли ці феллахи ліві). Коли вони праві, то волітимуть »союз« з сусідньою монархією, аніж власну республіканську незалежність. В цім відношенні ідеологи червоних феллахів ні в чім не різняться від ідеологів феллахів білих. Одні готові пожертвувати незалежністю краю, коли »союз« з червоним сусідом забезпечить їм »здобутки революції«, другі — ідуть на »федерацію« з сусідньою монархією, аби лиш вона забезпечила бажаний їм суспільний устрій в краю, бо національні права це не права нації, що хоче бути самостійною, лише »права особистости«, що дбає, як той козак, лиш про »хліб та одежу«, та про знесення »пут«. Бо сума інтересів одиниць вище інтересів колективу.

І одні і другі, і праві і ліві — це новітні «Болоховські люди», що власну (особисту чи клясову) вигоду ставлять понад справу нації. Ліві — виправдують тих »татарських людей«, які в час змагання українських державнотворчих чинників з татарською навалюю, — зрадили їх, перейшовши, за економічні

уступки, до чужинців; виправдують тим, що під татарами *»їм вільніше й краще жилося, ніж людям княжим«*. Для наших соціалістів громади *»татарських людей«*, які, отже, визнавали над собою *чужу зверхність* — були *»традицією української народної влади«*⁶⁴. Головний представник українського провансальства по Драгоманові також вихвалює *»татарських людей«* і осуджує державні змагання України, оскільки вони ішли коштом соціального *»визволення«* народних мас, або просто вимагали від них жертв. *»Я був вихований — пише апостол українофільства — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирилометодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу — це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі цьому трудовому народові недобре, це його право обрахуватися з нею«*: не з тією чи іншою формою правління в ній, а з нею самою, з державою... Ось генеза всіх наших *»автономій«, »федерацій«* та інших *»союзів«,* причина чому — не зважаючи на цвітисту фразеологію — державницька думка є й досі думкою чужородною в наших політичних колах⁶⁵.

Mutatis mutandis цілковито ту саму психологію мають і наші праві *»болоховці«*. Коли їх правдиве обличчя ще не вияснене і коли, серед нашої некритичної громади, вони ще приймаються за державників *par excellence*, то це тому, що вони прикриваються голосними фразами про державність і тому, що їх групові інтереси вимагають не *»свобо-*

ди», що часом переходить в анархію, лише міцної державної організації, одначе без огляду на те, своєї чи чужої. Така була концепція Куліша, Локотя і хліборобів-державників. З цієї точки погляду можуть претендувати на назву державників і «болоховці», і Савенко з його «богданівцями», бо й вони стояли за міцну державну владу (одні — татарську, другі — російську), аби лиш вона забезпечила їм їх особисті або групові «права».

Типічним «болоховцем» був, звичайно, й М. Драгоманів, якого дух більше шкодить українському націоналізмові по смерті, аніж був йому корисний за життя. Цілком в дусі тих «прав» особистости, що мала право вибирати собі національність, цілком в удсі «болоховщини», він виправдує, наприклад, ельзасців за їх зраду німецькості під час французької революції, бо Франція «ельзасців увільнила від панів і попів». Для політика з феллахською психікою «увільнення» від яких би то не було тягарів — це найважливіша річ на світі, за яку не один, а й десять разів можна міняти рідний край. «Національна єднота не завше може вести до більшої вільности»⁶⁶. Коли вона веде до «більшої вільности» — осанна їй! Коли ні — тим гірше для неї, тоді для «болоховця» одна дорога: до того чи іншого хана.

Цей ідеал «татарських людей», «черні», «суверенних особистостей», та як там ще його назвати, — приймав у крайніх лівих форму «народництва» або «соціалізму». Там над державою (взгл. нацією) стояла одиниця або «нарід», тут — кляса, «пролетаріят», «робочий» або «трудящий» народ. Суть ли-

шалася та сама: *засаднича нехить до великого організуючого колективу*, який в ім'я своїх тривалих інтересів вимагає жертв і накладає тягарі і на одиницю, і на народ, і на його поодинокі класи.

Для соціалістів *»найвищою метою є добро й розвій чоловіка«* (себто одиниці). Вони також, розуміється, державники, але їм потрібна своя держава для того, щоб *»наш мужик і наш зарібник мали кусник чорного хліба«*. Так пишуть соціалісти, і мимоволі згадується все та сама приповідка — *»коли б хліб та одежа«*... Ну, а коли цей хліб буде не щодня, як, напр., було з німецьким *»зарібником і мужиком«* під час першої світової війни і бльокади, що тоді? — Тоді, очевидно, наступає право сецесії і *»самовизначення«* своєї державної приналежності для класи, як — вгорі ми бачили — для одиниці⁶⁷. Драгоманів примиряється з російською державністю тому, що вона служила, нібито, *»аграрним інтересам селян«*. Для нього цілком зрозуміло, що за цю ціну українська інтелігенція пішла на службу чужій державній ідеї і *»стала й собі на боці уряду«* царя Олександра II. Це сталося *»тим легше, що тоді було в ходу »народництво«, думка »злитись з народом«*. Виправдує й тих українців, що ставали при царським уряді *»мировими посередниками«*, бо вони *»мають за собою оправдання в тому, що збільшили селянську землю в трьох правобережних губерніях майже на два мільйони моргів«*⁶⁸. — Як бачимо, філософія гречкосія, що на всі політичні справи дивиться з точки погляду *»прирізки землі«*. Виходить, отже, що *»народолюбство«* веде логічно до кооперації з царатом та що ця співпраця

це ніщо інше, як »злиття з народом«. Чи дійсно воно веде до цього? Народництво, свідоме своєї політичної мети, *політичних* цілей кляси, яку воно хоче заступати, — до такої співпраці не повело б, як не повело до неї »народолюбство« російських народовольців, яких відповіддю цареві за »збільшення селянської землі« був акт 1 березня 1881 року. Але »народовство« аполітичне, примітивне, — до співпраці з усякою владою готове. Як не мога краще відбивається в цій антитезі різниця двох »народовств«: з одного боку — ідеології політично-свідомих революціонерів, що прямують передусім до політичної *влади*, з другого — ідеології »мирових посередників«, »мужиків і зарібників« (хоч би і в професорській тозі), ідеології »нашої братії«, »черні«, яка далі аполітичного соціального голоду не йде, і яка так характеристична для кожної некультурної верстви або племені. Для провідників цієї верстви, »для соціяліста держава *ніколи не може бути метою, а тільки засобом*, переходовою формою громадського життя«. Він »з цього *лиш погляду*« розглядає справу української державности. »Українська державність потрібна українському трудовому народові лише постільки, поскільки вона спроможна забезпечити йому кращі форми громадського та *приватного життя*«⁶⁹... З точки погляду інтересів приватного життя дивиться на світ і політику кожний міщанин, буржуазний так само, як і соціялістичний. Не дивно, що з тією самою міркою підійшло до справи державности й наше соціялістичне міщанство. Для нього інтереси рідної дівиниці, його власної цінної особи, його

покоління, хоч би ціною підпорядкування чужій волі, все будуть важливішими від волі власної species до життя і до виключного панування на своїй території. Гогорячи про російські бунти XVII і XVIII віків, Драгоманів докоряв їм, що були це бунти, хоч і за старовину, але не за »чисту старовину, доцарську, додержавну«, не в ім'я вічного »республіканського« *політичного* ідеалу, лише аполітичні бу́нти »за царя проти бояр«. В суті речі цим рухом проти клясових противників, »за царя проти бояр«, за якубудь державну владу, хоч і чужу, — був і цілий наш соціялістичний націоналізм⁷⁰, для якого державна ідея була книгою із сіма печатками. Не дурно ж ці соціялісти ідентифікували »національну справу« з »соціальною справою українського демосу«, не дурно був для них »український націоналізм... ідентичний з соціальною справою українського мужицтва і робітництва«⁷¹. Так думали галицькі сальонові соціялісти чверть віку тому, так думають їх наддніпрянські товариші тепер. Вони думали, що кляса стоїть над нацією, що вона може осягнути »щастя« без створення власної політичної влади, лише делегуючи їй чужій species. Підставою цієї формули була злочинна омана, що кляса, яка хоче заступати націю може віддати розпорядження матеріяльними й людськими багатствами свого краю чужим »товаришам«, і не зважаючи на те, лишитися паном »у своїй сторонці«; ілюзія, якої хибність доведена кров'ю цілих генерацій. Так само »революційність« нашого соціялізму була примітивною природи. Це не було повстання проти держави, яка надуживає своїх прав колективу, як його розуміли

Джон Міль або Гобс, що дозволяли в деяких випадках це право бунту не проти держави, лиш проти даної її форми. В нас деклярується право бунту проти держави, як такої, право Дортена, який також «в інтересі працюючих мас» Ренщини хотів відірвати цей край від своєї нації. Цю різницю між теоріями Мільтона і Гобса з одного боку, а з другого — Дортена і Тарговичан, які ухвалювали розбір власної країни, треба добре пам'ятати при оцінці нашого «народолюбства» і його права «обраховуватися» з своєю державою в ім'я інтересів «трудячого люду». Не вільно проводити аналогії між революціонерами з патріотизму і патріофобами з бунтарства, між бунтівниками з глибоким культом держави і бунтівниками, які — як зараз побачимо — схилилися в бік чистого анархізму; між тими, хто найвище цинив організований колектив, і тими — для кого не було нічого вищого від «приватних» інтересів своєї дзвінниці, окремої особи, або їх механічно зліпленої цілоти, «народу» чи кляси.

Виходячи з цієї самої психології, Драгоманів ставиться так само й до інших справ національного життя, напр., забезпечення границь, забезпечення спокійного посідання території нації. «Суверенне» я, «кусень хліба» для нього, видобуваний з землі, нарешті й сама земля (територія) — ось що було «реальне». Байдуже, чи це дасть своя держава чи чужа, чужа правда чи своя. Стреміти при тім, щоб не терпіли вічні інтереси *species*, її волі, влади — означало гонити за «оманами». Йому було все одно, хто, яка держава принесе волю народові, йому ж було байдуже, чия сила ці границі забез-

печить. Тому підбій Катериною Чорного моря вважає він за сторінку з *»української історії«* так само, як і російсько-турецьку війну 1877 року⁷². Українці, які служили царям у цих походах робили *»діло для свого часу нормальне і національне«*. Тут яскраво виступає в цілій *»красі«* психологія не члена *нації*-пана, що вважає своїм лиш те, що вона зробила сама, лише психологія члена *суспільности*, і то безправної, який мусить уважати за своє те, що для нього робить стороння сила; якого функції обмежені функціями споживача й продуцента, чужого шляхетнішого завдання, організації влади і її виконання. На тій самій точці стояв і Куліш. Цілим своїм еством журилися вони про *»мирне і благоденственне житие«*, про мир, незалежно від того, чи це буде мир Володимира Великого, чи царя Олексія, чи мир свобідної Галії чи Іберії, чи — Рах Романа. Коли б Кулішеві або Драгоманову якимсь чудом довелось було родитися в Іспанії, коли та почала свою боротьбу за звільнення від маврів, він певно доводив би несвоечасність цілої акції, та підносив факт, що маври закріпили для еспанців посідання берегів Атлантику і Середземного моря. . . В нас думали, як говориться в старому вірші, що коли наші предки *»за Олега руского монархи, плавали в чолнах по мору і на Царград штурмували«*, то це для краю мало таке саме значення, як коли другий, *російський* монарх *гонив* нас штурмувати той самий Царгород . . .

Для провансальця суть — *»край ріднесенький«*, *»край веселий і люд хрещений«*, з тим розумінням

щастя яке дає йому «люд», а хто є суб'єктом панування в цьому краю — байдуже.

Наскільки цей момент вигоди переважав у наших провансальців видно ще з того, що Драгоманів, зі своєї болоховської точки погляду, виправдує тих своїх польських сучасників (яких він нараховує «багато»), які були *проти* державного усамостійнення Польщі, бо «бачили, що при всіх теперішніх обставинах Європи... відрив Конгресівки від Росії був би їх руїною»⁷³. Певно, бо коли провансальцю треба вибрати між «абстрактним» ідеалом національної самостійності з «економічною руїною» і «економічним розцвітом» в рабстві, то він вибере останнє. Згадані вище «фізичний добробут» і «добра пожива» — це шпиль національного ідеалізму, на який може вилізти провансалець... Взагалі він висловлювався проти незалежницьких змагань майже всіх народів, що повставали з руїн історії, і все — в ім'я примітивних інтересів «черні», якій не було діла до «політики». В редакційній статті редактованого Драгомановим «Народа» читаємо, що «приміром серби, болгари, румуни показують нам наглядно», що сама по собі політична свобода «зовсім ще не значить поправу долі робочого люду», отже, не може бути метою в собі. Так само, на його думку, боротьба чехів за самостійність, «боротьба о право корони чеської... причинила чеській суспільності величезні шкоди». Він же ж криво дивиться й на ірландський національний рух тому, що «в тому гомрулерстві справа економічна була поставлена трохи назад перед справою державною». Крім того, він принципіально проти національного відмежу-

вання Ірландії, бо воно скривдить... ульстерців, а для нього жменька останніх очевидно має такі самі права, як ціла Ірландія, і в кожному разі коритися волі цілої нації не має жодної потреби. З тих самих причин він проти прилучення до української етнографічної території тодішньої Угорської Русі, бо вона «не має економічно нічого спільного з Галичиною». Взагалі розділ територій згідно з етнографічними кордонами не подобається йому. Ліпше, не порушуючи статус кво, обмежитися «загальними законами про національність» та адміністративною автономією громад⁷⁴.

Прошу перечитати раз вищенаведений уступ з Драгоманова, де потреба боротьби за власну державу міряється шлунковими інтересами «народу», і порівняти його з оцими словами знаного італійського історика *Петра Орсі*. «Незважаючи на добру і впорядковану адміністрацію, якої інші частини Італії могли б заздрити, почала невдовзі (в Льомбардії і Венеції) виявлятися жива опозиція проти уряду австрійського з тої тільки причини, що був він чужим урядом». Один уступ і другий, мова «хама» і мова «пана».

Ця мова, зрештою, не була властивістю одного чи другого представника нашого провансальства, лише його цілості. Відгуки її знаходимо і в відзивах деяких галичан: «нам все одно, який прапор буде в Києві віяти», аби лиш і «ми» були під ним, і в пам'ятній заяві наддніпрянців по вибуху війни (в «Укр. Жизні» і «Раді») в обороні російського «отечества», і в творах різних ідеологів провансальства. Безперечно, стремління забезпечити непорушність тери-

торії нації є вже вищою формою об'єктивації національної волі, аніж дбання про «щастя» даного покоління, — та в суті речі, поки в цьому стремлінні зрікаються з ролі активного чинника, задовольняючись ролею знаряддя в чужих руках, не можна цьому стремлінню дати назви державницького.

Я, Ми (нарід, чернь), *добробут, кляса, земля* (територія) — ось були ті «реальності», які «видів» наш провансалець і в ім'я яких відкидав він всілякі «фантоми». Ще одною з таких реальностей була *провінція, власна парафія*, те, що він міг бачити з височини рідного смітника. Так, поруч з іншими партикулярними цінностями, які в нас протиставлялося «загальному», колективу нації, з'явилася ще одна — *партикуляризм* у властивім значенні того слова. Особливо помітний цей партикуляризм у галичан (про це в іншій зв'язку), але хорують на нього так само й великоукраїнці, які з запалом визнавали сепарацію Криму, створення гумористичної «молдавської республіки» на живім тілі України, тощо. Не потребує додавати, що цей антидержавницький партикуляризм розвинувся в нас головно під впливом Драгоманова. Він рідко мислив категорією нації, натомість існували для нього тільки «землі». З трьох чинників, з яких складається дозріла політична нація, з території (землі), *людности і влади*, для нього, як і для всіх соціалістів, демократів і радикалів, найменш важливим був чинник останній — *влада*. Їм все одно було, в чиїх руках знаходиться влада над двома іншими чинниками. Їх гаслом була не «земля і влада» а — «земля і воля». Найважливішим чинником була

»людність«, а тоді щойно територія, чи то в вигляді забезпечення границь *ким би то не було* (море для Драгоманова, »соборність« для галичан), чи то в вигляді »земельки« (»соціяльне визволення«); на решті — в вигляді партикулярних інтересів тієї чи іншої провінції, які або протиставлялися інтересам цілоти, або ставилися над ними. Як відомо, в основу свого проекту поділу Росії на області Драгоманів поклав не національну, а територіяльну засаду; багато областей у нього, подібно до швейцарських кантонів, мають мішаний склад людности. В конкретній програмі самоуправи України він зробив з неї *не одну* державноправну одиницю, *не одну* цілість, лише кілька. Міродатними для нього були не інтереси нації, лише абстрактні мотиви »вигоди« тієї чи іншої землі. Отже, державно-національна думка мусіла затриматися там, де починали говорити інтереси тієї чи іншої »землі«. Він же ж був тієї думки, що »Українцям, замість того, щоб рватися заложити свою державу... ліпше старатися розбавляти усяку державну силу і прямувати до волі *краєвої і громадської*, вкупі з усіма іншими краями і громадами. Цей погляд, »земля« провінціонального діяча, що журився лише справами свого повіту, проводив Драгоманів уперто. В іншій місці радить він своїм землякам у боротьбі за національне визволення, крий Боже, не виступати під прапором інтересів і потреб цілої нації. Навпаки, »найвідповіднішим буде, коли боротьбу ту, напр., ми українці будем вести *на ґрунті не національнім*, а державно-адміністраційнім, себто, висуваючи на перший плян потреби автономії місцевої і крайової,

автономії громад, повітів і провінцій»⁷⁵. В цій цитаті вже виразно звучать властиві авторові нотки анархізму.

Дорога до нього була досить легкою для українського провансальства. Першим етапом була власне ця парафіяльність, цей дух провінціоналізму, що дивився на державу з точки погляду «приватних» чи повітових інтересів, або «суверенної особистості» «гуманітаризм»); далі — ішло ототожнювання цих інтересів з інтересами нації взагалі, внаслідок чого повстало аполітичне українство, як питання «культурне», «педагогічне» або «справа демосу», коли нація мислилася як єдність чисто культурна або класова. Нарешті — прийшов анархізм у чистім вигляді, коли нехить до чинника збірної влади (що є суттю поняття держави) скристалізувалася поволі в «теорію». Очевидно, що наш рідний «анархізм» не був анархізмом Грера, Малятести, Реклю або хоч би Штірнера, він був такий самий незацепний, недокровний і прекраснодушний, як і ціле провансальство; і, знов таки, не був виявом волі до чого, лише виявом волі від чого; пасивним непризнанням моменту влади, зовсім чужого й незрозумілого провансальцям. Цей анархізм був логічним наслідком цілої ідеології нашого провансальства. На нім мусіла скінчитися ця ідеологія, бо «повна» свобода одиниці й груп — тяжко мириться з державним примусом, як і з щастям тієї «мирної країни», яка *передусім* не хоче, аби її виривали з її мертвого сну. Ми вже бачили, як Драгоманів проповідував махнівську ідеологію «розбавляти всяку державну силу». В pendant до цього його ученик-професор дозволяє

демократії »порахуватися з державою« (також всякою, навіть своєю). Явно анархістичні нотки розсіпані в усіх його творах, особливо у »Вільній Спільці« та в передмові до »Громади«. Пішли за ним і його наступники й ученики. »Всі люди на землі, — читаємо в одного популяризатора й вульгаризатора ідеї учителя, — собі браття, а тільки панські й погані державні порядки роблять між ними ворогів одних другим«. Державний примус, — а яка держава є без примусу, яка держава не є »панська«? — є лихо саме в собі, а тому »всі народи землі повинні заснувати вільну спілку між собою«. Як має виглядати ця »вільна« спілка? — Висловлюючись тим елегантським »народницьким« стилем, який впровадив до нашої публіцистики Драгоманів, ця спілка повинна бути »без попів і без панів« (певно й з правом сецесії), »без начальства«, бо »безначальство — ідеал маси«, а маса, особливо темна — бог соціалістів і радикалів⁷⁶.

Ідеал чисто анархістичний, чисто плебейський! Для кожного плебея всяка організація що бере з нього початки, що посилає його — якогось архангельського мужика — битися з якимись там турками за проливи, — є очевидно абсурдом, порушенням його »вільности«. Тому ліпше без тієї організації. Ліпше право довільної сецесії: »захочу люблю, захочу разлюблю«! Ліпше замкнутися в своїм повіті і бути »вільним«... В тім самім »Капіталі« народницького міщанства читаємо, що держава »обмежує людську свободу«, і вже тому ця установа є підозрілою в очах всякого щирого народолюбця. Таж всяка колективна організація не

існує для інших цілей, лише для забезпечення нашої «волі», в державі ж немає волі і не може бути, бо «справді вільними можуть бути тільки малі держави, або ліпше сказати — громади, товариства»⁷⁷; а що український нарід — на нещастя для народолюбця, не може змаліти до розмірів Швейцарії, то найліпше створити з нього (за рецептою Драгоманова) кілька автономних груп, бо «вільність» понад усе! Або, почекавши з самостійностями, а зажити «громадами і товариствами», як ними живуть у провінції; ліпше так відгородитися від «зловредного» державного центру, щоб з нього до наших «громад», як казав Гоголь, хоч тридцять літ скачи, то не можна було б доскочити. «Громада» і «повіт», — це альфа і омега нашого «державництва», точка, до якої він завжди спадає, як би високо не злітав: до «добробуту», до «волі», до парафії — все повертає він.

В цій концепції держави без держави слідно великою мірою джерело мудрости наших соціалістів; це, з одного боку (поминаючи вихованого на російській літературі Драгоманова), писання народницьких російських «соціологів», усіх тих Михайловських, Лаврових та інших «безсмертних водолеїв», а нарешті — Бакуніна. Цьому останньому належать слова: «Коли є держава, то неминуче є й панування, а значить і рабство; держава без рабства . . . немислима, ось чому ми вороги держави»⁷⁸. Прощу порівняти цю тираду, так само категоричну, як і глупу, — зі згаданими щойно вгорі сентенціями наших бакунінців, аби побачити їх подібність, майже тотожність. Однакова й точка виходу: держава,

всяка держава, відкидається в ім'я чисто партикулярних цінностей: одиниці, групи та їх «волі», що не зносять над собою жодного колективу.

Так само яскраво висловлюється наслідник Драгоманова. Для культурних націй Європи й Америки *державний примус* є конечний в інтересі кожної групи й одиниці, що належить до державного зв'язку. Для вихованих в гуляйпільських степах махновців (габілітованих так само, як негабілітованих) це зовсім інакше. Народолюбний махнівець не бачить в атрибутах держави нічого, як тільки «власні марки і гроші, власний двір, армію, власні в'язниці і власних жандармів»; для нього все це «такі приємности», за які він охоче подякує, аби лиш йому забезпечили «добру поживу». Це все страви для панського столу (для народів-панів), «але менш вередлива суспільність охоче позбудеться цих вишуканих приємностей за простіший, але здоровий куліш забезпечення свободи *культури і суспільного самоозначення*», за «можливість... розпоряджати своїми, *місцевими відносинами*»⁷⁹... Отже, та сама піч від якої мусить почати свій «державницький» танець українське провансальство: «місцеві відносини», «громади», «повіт», рідна дзвіниця; держава ж — це люксус не для мужицького шлунка і не для мужицького розуму... Що головний ідеолог українського народництва був у суті речі анархістом, це без озву признають і його ученики, і він сам. Ідеальний громадянин, каже Драгоманів, «буде байдужий до того, як там впорядкується *вище державне начальство*, а більш налягатиме на те, щоб збільшити власне *волю кожної особи*...», волю

кожної людської породи, спілки, громади, країни, — щоб, скільки мога, зменшити силу державного начальства, перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків *безначальних, безпанських і бездержавних*», себто — початки анархізму⁸⁰. В цім дусі виховували ряд поколінь не лише провідники українства, а й ціла українська активна інтелігенція. За авторитетним твердженням найбільшого з живучих наших істориків, »нова українська історіографія... жадібно ловила прояви народної активності і, зокрема, з особливою увагою спинялася на *таких виступах народних мас*, які скеровувалися проти держави, а саме конфлікти віча з князями в XI—XII віках... , опозиція Запорозжя гетьманському режимові в XVII і XVIII в... , все це було улюбленою темою української історіографії, популярної літератури, белетристики, театру, тощо»⁸¹. Цінне признание!

Держава, як щось загальне, що стоїть над усім поодиноким, випроваджувала з рівноваги кожного провінціяла, правого чи соціяліста. Видумала її властиво »буржуазія«, видумала якусь абстрактну державу, поставила її на словах »вище всіх кляс«, станів, інтересів і патякає, що »держави не хоче того, не може того, не повинна того, як якась надлюдська, надприродна істота, окультна сила, ніби втілення ідеї Бога»⁸²... В цій озлобленій тираді відбилася ціла душа соціялістичного міщанина. »Буржуазія«, звичайно, тут не при чім, бо таке поняття держави існує так довго, як існують самі держави, але суть ненависти кожного міщанина до

держави, тут віддана чудово! Він її не терпить передусім тому, що вона »надлюдська«, себто тому, що має свою мету й етику, до якої не можуть піднятися ідеологи »черні«, що дбають лише про »мир«, »вигоду«, і »кусень чорного хліба«; — тому, що примушує коритися їй анархічну, задивлену в свої приватні справи одиницю; тому, що вона — іронізував Драгоманів, — існує »Божою милостю«, себто, незалежно від одиниць і над ними. Він ненавидить її за властивий їй, а чужий йому, елемент влади, тому, що вона наказує. Нарешті, тому, що вона »окультна«, »абстрактна« сила, себто така, що стоїть понад кавзальною причиновістю світу поодиноких явищ, що не рахується »з розумом« індивідуума і свої »абстрактні«, тривалі цінності ставить понад конкретні »цінності« одиниці: його добробут, життя, його конкретне і, як казав Франко, »вічне тіло«, з його непередаваними правами на »добру поживу«.

Психологія цього антидержавницького, наскрізь матеріялістичного світогляду і його головних доктрин (лібералізму, соціалізму, демократизму і т. д.) насуває дуже цікаві висновки щодо ідеології нашого провансальства; я їх зроблю щойно потім, як порушу тему, яка стоїть в тіснім зв'язку з антидержавницькими поглядами нашого націоналізму. Цією темою є тема *симбіози в політичній житті*.

РОЗДІЛ V

ПРОВАНСАЛЬСТВО І ПОЛІТИЧНА СИМБІОЗА; СУВЕРЕННІСТЬ ЯК «ЗАБОБОН», ПІДРЯДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ІМПЕРАТИВУ

Хто уявляє собі національності, як осібну species, які, як це є і в органічному світі, здані на вічну конкуренцію між собою, — той ясно бачить, що ані навіть дві з них не можуть зміститися на одному і тим самим клаптику землі під сонцем, як не можуть зміститися на одному квадраті шахівниці дві різнокольорові фігури: слабша (в даний момент) мусить уступитися, аби її місце зайняла сильніша. Але для кого існує не та чи інша нація, а «людськість», для того така «симбіоза» не виключена. Так було з нашими провансальцями. Для них нація — це механічна сума одиниць; як така, вона не мала своїх особних збірних, надособистих цілей, отже непотрібно було їй органу, суб'єкту тих особних цілей нації назовні, — власної держави.

Ця обставина, як і загальна ворожість «свобідного індивідуума» до всіх атрибутів не тільки державної влади, а й всякої авторитарної організації взагалі, стремління віддати їх до чужих рук, привело до ідеї симбіози політичної.

Що є симбіоза? Це спільне життя двох або більше організмів без взаємної шкоди, що навіть допомагають одне одному. Симбіозі в цьому відношенні протиставляється *паразитизм*, коли один з «зфедерованих» організмів живе коштом другого («господаря»), коли одна сторона має всі користі зі співжиття, друга — всі невгоди. Коли візьмемо до уваги відносини простороні між такими двома організмами, то матимемо два роди паразитизму: зовнішній, коли паразит є поза організмом-«господарем» (ектопаразитизм) і внутрішній, коли паразит загноздився в самому тілі господаря (ендопаразитизм). Форма т. зв. «коменсалізму» є формою посередньою, яка, в залежності від обставин, наближається то до симбіози, то до паразитизму, не дозволяючи властиво запровадити непереходиму межу між ними, так що за окремі явища наука бере лише «*правдивий*» паразитизм» і «*типовий* симбіоз».

Для характеристики нашого прованальського «державництва» треба підкреслити, що не лише перед 1917 р., а й потім, коли ідея власної державності, самим ходом подій, несподівано і владно вдерлася в коло цілком чужих і ворожих понять нашого провінціального націоналізму, — навіть тоді ідея «симбіози» в нас не вмерла, навпаки — розцвіла пишним квітом. Її не скасувала навіть офіційно і *contre soi* прийнята майже всіма партіями самостійницька ідея; ця ідея мирно уживалася, як побачимо, зі старою гадкою про «*братерство цілої людськості*», з цілим рядом «*внесених*» ідей — «*автономії*», «*федерації*», «*союзу*» і т. і. Держава (згідно з існуючим парафіяльним світогля-

дом) була щось, від чого треба увільнитися, а не щось, до чого треба було прямувати. Ми бачили, що пересаджений лібералізм, демократизм і соціалізм робили наших націоналістів байдужими до ідеї державництва. Але культ інтелектуалізму, соціальних »законів« і »спільної«, »загальнолюдської правди« — робив цю ідею просто непотрібною. Коли існувала інтернаціональна, »спільна правда«, то одинокою дійсністю була її підстава — »людськість«, ширше або вужче схоплена, яка й була конкретною реалізацією цієї універсальної ідеї: часом цю »людськість« заступав вужчий колектив — »союз слов'ян«, як у методіївців, то »ліга народів«, то »советський союз«, то »європейський схід« (для »хліборобів«), одним словом — та чи інша форма політичної симбіози.

Воля без її виявлення назовні — є нісенітниця. Так само й національна воля, яка прагне зберегти лише залишену їй діянням ворожих сил область впливу, зрікаючись і духової, і матеріальної експансії. Такі нації в Європі є, деякі з них навіть із блискучим минулим, та вони стоять на узбіччі світово-політичного життя, вони — провінції Європи. Провінціями ж є й нації, позбавлені державної самостійності, які не вміють або не хочуть завочувати її, здобутися на шукання власної великої ідеї, власних шляхів. Не можучи жити власною ідеєю, стають такі народи сателітами більших, яких воля до експансії не вмерла. Такі нації все живуть симбіозою, в тій чи іншій формі, спільної зовнішньополітичної мети. Український провансалізм добровільно став на цю плятформу, ідентифікуючи свої

зовнішньополітичні завдання з завданнями Росії або «слов'янства», з «людськістю» або частиною, що її «заступала» в даний момент. На місце боротьби за існування став тут принцип з'єднання всіх. На місце державної, наддержавна організація, як ідеал. Я не говорю тут про змагання народу до самостійності: хаотично, імпульсивно Україна все стреміла до цього ідеалу; я говорю про нашу національну ідеологію, про ідеологію провідників, а вона ніколи, навіть у момент, коли хвилі національної революції були найвище, — не здобулася на ясне зформулювання самостійницького ідеалу, і завжди переполовинювала чисте вино націоналізму водою «вселюдських», засадничо угодних, концепцій. Називати ці свої концепції могли вони як хотіли (вони, переважно, звалися самостійницькими і державницькими), але всі вони, навіть в інтерпретації своїх авторів, були ідеологіями, опертими засадничо на ідеї симбіози, себто, протинезалежницькими.

Початок, звичайно, зробили наші методіївці. І ніщо може не є таке характеристичне для духової імпотенції українського сучасного провансальства, його нездібності створити щось нове, як оцінка, яку знайшло в нього Методіївство. Я вже цитував одного есерівського провансальця, який бачив в болоховцях *традицію* української державности тому, що вони з татарами боролися проти власних князів. Тепер бачимо перед собою «буржуазного» болоховця; від методіївців (каже він) починаємо ми *історію українського політичного розвитку* бо — головна їх заслуга полягає на тім, що вони багато спричинилися до «слов'янського порозуміння!»⁸³.

Для нього »програма (братчиків) була логічним і неминучим завершенням того розвитку, що початками своїми сягає у сиву давнину«... Українська політична думка остільки не бачила світу ніде, окрім симбіози, що свій, вихований довгим рабством, провінціалізм важилася накидати нашій блискучій давнині, сильній, войовничій і свавільній. Ідея симбіози з чужою нацією була для них зовсім природною. »Костомарів... об'явив діло унії України з Московщиною *органічним і віковичним*«, а в »Комітеті, котрий виробляв плян помника (Б. Хмельницькому в Києві), в тім числі і надпис на ньому: — »Б. Хмельницькому, единая, неделимая Россія«, — були звісні українські вчені патріоти: Максимович, В. Антонович і К. Козловський«⁸⁴... Як бачимо, патріот, що хоче стерти із себе ганьбу століть неволі, як ті студенти, що в 1918 р. збивали цей напис у Києві, — мусить нищити не лише діло Росії на Україні, а й діло її adeptів.

За методіївцями пішли інші. Драгоманів відмовляв Україні самостійних, відмінних від інших, зовнішніх політичних стремлінь, і тим самим, потреби власної державности. Для нього Україна не була окремим політичним організмом з власними завданнями. Між »національними задачами« України і паразита (Росії), що сидів на ній, не було (гадав він) жодної різниці. Тут був не паразитизм, а була симбіоза, бо »московське царство *все таки (sic!)* виповнювало елементарні географічні завдання України«. Призначенням України було стати знаряддям державної волі іншої нації (Росії). В 1878 р. царський уряд прямував лиш до того, »до чого стре-

мів сотки літ російський нарід... , в лиці козаків українських, а потім донських»⁸⁵. Отже, »в лиці« російських царів український нарід виповнював свої завдання, а »в лиці« українських козаків — російський нарід свої, точнісінько так, як »в лиці« татарів українська »чернь«, а »в лиці« об'єднаних слов'ян — український »нарід«, — виповнювали свою історичну місію, і клали підвалини під українські державницькі традиції. ∴ Повна ідилія, мішанина така туманна, що кращої не знайти для »об'єктивного« розуму провансальця.

Власні державно-правні ідеали для України були »тепер річчю остаточно пережитою всіма освіченими українцями«⁸⁶. Не тільки що здійснити, а навіть просто пропагувати незалежництво, як ідею, було непотрібно. Що означав національний афект, безмотивний гін до життя і його найвищих форм в порівнянні з тим, що »вирішив« розум »освіченого українця«? Коли край не мав жодних самостійних політичних аспірацій, — то одиноким його завданням була, очевидно, лиш маленька направа існуючого, зрештою, цілком догідного стану симбіози. Коли б Драгоманів виходив в оцінці російсько-українських відносин з факту паразитства, а не симбіози, — (як він це робив у відношеннях австрослов'янських і турецько-слов'янських), — він ніколи не міг би прийти до ідентифікації інтересів паразита і »господаря«. Але він вірив що »тепер вже люди переросли державні спілки і прямують до якихсь інших«, він вірив в ідею симбіози, а вона вимагала іншого погляду. Так прийшов Драгоманів, а за ним всі його колишні й теперішні прихильники,

до думки, що збільшення великодержавної потуги держави паразита на українському тілі (Росії) є в найживотніших інтересах нації-«господаря», ідея, яка й досі покутує в головах наших соціалістів та монархістів і яка не знає мабуть аналогії у визвольницькій ідеології жодної іншої нації.

Завзятим пропагатором ідеї симбіози став по Драгоманові чоловік, якого ім'я було від початку ц. в. аж до 1918 р., символом українства, М. Грушевський. Для нього також ідентичність зовнішніх інтересів України й держави паразита, незалежно від форми правління в ній, була аксіомою. «Співжиття» обох організмів національних ні в якому разі не треба було розривати, лише в найвищій разі, трохи змодифікувати; сам стан симбіози лишався і повинен був лишитися, протиставляючи себе іншому світові, ворожому як нації «господарю», так і паразитові. Називався цей стосунок між обома національними організмами різно, — раз «автономія», то знов «федерація», то навіть «союз» двох зовсім «самостійних» членів, — але все ж це лишалися члени одного цілого, зв'язаного почуттям взаємної любови й солідарности, а інший світ мислився лише як протиставлення до них обидвох. Інтереси цих «самостійних» членів ніяк не суперечать один одному. Твердити протилежне можуть хіба «люди нетямущі... або вороги свободи». Те, що кожний з народів чи країв, членів цього союзу має своє державне право, сам являється державою, зовсім не послаблює їх потягу до спільного державного зв'язку. Росіяни повинні зрозуміти, що не гальмувати організаційної енергії українського народу їм треба,

не обмежувати її, а власне дати всяку змогу розвиватися їй вповні⁸⁷. Так навіть наймудріші українські провансальці органічно не були спроможні вийти поза межі »симбіотичного« погляду на світ. Для них навіть самостійність виключає всякий сепаратизм. Поняття, що відбігають від зачарованого кола понять зв'язаних з ідеєю симбіози, — є поняття трансцендентні для українського провансальства; воно не те що їх різати, а навіть і ставити не в силі. Воно органічно не в силі зрозуміти, що кожна, в тім числі національна, species має власну волю; що поняттю незалежної нації іманентне стремління до окремого зовнішнього політичного ідеалу. Для провансальців самостійність краю здійснюється ніколи contra, лише cum, лише з поміччю ворожих сил, ніколи vi, а завжди consilio.

І навіть в ті рідкі моменти духового просвітку, коли провансальці пробували вийти поза тісні межі свого світогляду, коли додумувалися до закону експансії нації, до суті поняття держави, як до чогось »загального«, що стоїть над усім »поодиноким«, що стремить до активності на зовні, навіть і тоді вони інакше собі цю експансію не уявляли, як тільки щось несамостійне в методах і напрямку. Українська нація має розширитися (признають вони часом), але конче в тім самім напрямку, що й нація-паразит: маю на увазі нудні й наївні розмови про Зелений Клин, Сибір і т. д., які ніби не дозволяють Україні ніяким способом рахувати в своїм розвою лише на свої сили.

Не зійшли з цієї точки погляду й наші українські напрямки, як праві, так і ліві. Своєю реакцією проти

анархістичного »демократизму«, права течія, як Кулішівщина і хліборобське »державництво«, безперечно мала певне значення в розвитку нашої національної ідеології, але й ця течія не піднеслася над ідеологію симбіози. Для »Хліборобської України« тісний союз з Москвою був необхідним ще за Б. Хмельницького; за цим же ж союзом ніби промовляють поважні тактичні причини міжнародного характеру і в наш час. Для правих течій справа самостійности чи »федерації« була питанням не засадничим, а тактичним⁸⁸. Хлібороби-державники уважали випадковий, ним самим пізніше жалуваний, крок Хмельницького (унію з Росією), за »необхідний для України«. Точнісенько так, як і Драгоманів, для якого »присяга Б. Хмельницького цареві . . . була етапом не тільки природним, а й цілком національним«⁸⁹.

Симбіоза з Росією (»союз«) це »категоричний імператив« української національної політики! Як зовсім незалежний політичний чинник у світі, Україна для хлібороба-державника така сама нісенітниця, як і для соціал-махнівця. Вона є лише авангардом »руського (?) Сходу в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією« з тією різницею, що до цієї західної демократії Україна ставиться зовсім ворожо, як до чогось чужого, тоді як відношення до »азійської охлократії« є »домашній спор славян между собою«, внутрішня справа »Руського Сходу«, що вимагає полюбовного вирішення між »Великою« і »Малою Руссю«. Відродження України має й тут наступити не контра нації-паразита, лише спільно

з «національним відродженням всіх трьох Русей»⁹⁰. Це лише в гнилім Заході народи, що визволялися, мусіли розривати існуючі зв'язки з іншими, виступати проти державних ідей, що тяжили над ними (отоманської, австрійсько-угорської); в Росії було інакше, тут визволення нації не могло йти до повного відділення від нації пануючої, навпаки, воно повинно було скріпити великодержавне становище пануючої нації, бо, як писав Тютчев, «умом Росії не понять, аршином общим не измѣрять, у ней особенная статья, в Россію можно только вѣрять»: і в неї вірили наші «державники».

Вірило в неї й наше «демократичне» і «соціалістичне» українство 1901-1918 років. Вірили в неї і праві, в «братній по крові, духу (а деж азіатська охлократія?) і культурі нарід великоруський (?)», вірили, що «три братні (?) нації заживуть у спільнім братерстві. Треба лиш, аби «хліборобська Великорусь» (?) стала «державою земельною, а не кочево-експансивною, не ворожою, не небезпечною нам», бо лише випадкові причини (невідповідна система уряду) псують відносини між народами, призначеними до мирного співжиття, до тієї чи іншої форми симбіози, яку лише шовіністи уважають за відношення паразитства»⁹¹.

Так само як праві, цю «велику ідею» пропагують і ліві; для них «суверенність — це повне виявлення волі, але це не сепаратизм». Слідом, за своїм головним ідеологом, вони признаються, що «серед нас нема принципіяльних ворогів федеративного начала в державнім будівництві». Для соціалістів усяких гатунків найвища ідея, це «через самостійність до

федерації»; і то до цієї уступки ідеї самостійности вони прийшли лише через фактичний, помимо їх волі, dokonаний розпад Росії. Коли б до нього не дійшло, максимальним їх гаслом було б «через автономію до федерації». Вони чулися «живою, органічною частиною Росії»⁹². Як для правих України була лише пханим чужими руками «авангардом» Росії («Руського Сходу»), так авангардом тієї самої Росії («авангардом революції») була Україна і для соціалістів: іншої ролі вона не мала в їх очах. Їх найбільшою журбою є те, що здоровий інстинкт європейських націй викреслив з порядку денного найважливішу для політичних Манілових «справу національнодержавного симбіозу». А нагода була така гарна по війні, і здійснити «прекрасну ідею» було так легко! Треба лиш було, щоб «мирова конференція . . . консеквентно та однаково супроти всіх визволившихся народів (дурничка!) перевела раціонально перебудову майбутньої Європи», от як переводиться раціональне угноєння рідної скиби, «під національним поглядом», бо остаточно ніякий нарід не потребує жити коштом другого, або загрожувати іншому, лиш всі повинні жити в мирі і злагоді⁹³.

Це поняття «авангарду» є особливо цікаве тим, що майже всі наші провансальці стараються закрити ним порожність своєї «державницької» думки. «Авангард революції», «авангард руського сходу», — ніщо інше як пережовування старої концепції Костомарова. У Винниченка «в цій (російській) федерації Україні належалося зайняти одне з перших місць»⁹⁴, але так само мало бути і в «Книзі Битія»

з Україною, як »непідлеглою Річ-Посполитою в Союзі Слов'янським«.

На точці »симбіози« стояла й галицько-українська політична думка. Взагалі в Галичині ідея самостійної державности не викристалізувалася в думках політичних ідеологів. Її заступали або вузький провінціалізм або т. зв. соборництво, яке драгоманівсько-грушевсько-соціалістично-хліборобську »федерацію« чи там »союз« заміняє просто ідеєю об'єднання з Росією за всяку ціну і з усякою Росією, і то не з метою улегшення боротьби за суверенність (її, як побачимо зараз, засадничо відкидається), лише з метою здійснити свій *найвищий* постулат — об'єднання з Вел. Україною, всіх українських земель (це значить Галичини). Для них, як і для хліборобів та соціалістів усе, що розбиває потугу й єдність »європейського Сходу« (себто, все що захитує великодержавним становищем Росії) є шкідливе, — і тому вони осуджували всякий рух, що руйнує цю єдність (як повстання кінця 1918 р.), як соціалісти цілий час втримували сепарацію, аж поки вона не стала доконаним фактом. Вони жалують, що »Східня Європа« (Росія), не дочекалася 1919 року »у якійсь нормальній формі« та не »мала участи в мировій конференції«, бо це може б спричинилося до здійснення »великої ідеї« симбіози на сім Сході⁹⁵... Щоб бути логічними, вони повинні, отже, жалувати українську революцію 1917 р., бо це ж головне вона — через утворення окремого політичного осередка в Києві — перешкодила тому, щоб Росія »у якійсь нормальній формі« з'явилася в 1919 р. під Аркою Тріумфу в Парижі! Всяке послаблення

цього співжиття, великодержавности «Сходу Європи» (Росії) називалося мовою галицьких «самостійників» — зрадою інтересів України (які ідентифікувалося з інтересами Галичини), як мовою соціалістів — «контрреволюцією», а мовою хліборобів — «анархізмом». Тут ідея «симбіози» так міцна, що навіть люди науки не бачать ніякої різниці між ідеалом сепаратного (зовсім незалежного), і симбіозного існування; для них і українська й російська революція мали ту саму ідею: *обидві* «перейняли ідею самовизначення народів та долучили до неї ще заборону анексій»⁹⁶. Хоч це було не тільки фактично неправильно, а навіть і формально ні, бо Росія підпорядкувала ідею самовизначення нації — ідеї самоозначення пролетаріату (даної нації), особливо того, який був «авангардом пролетарської революції».

Це поняття симбіози, розуміється, розширяється в ідеї аж до найдалших меж. На разі в нас створилася спеціальна теорія, що самостійність і суверенність — поняття зовсім не ідентичні; що самостійність (така, яка потрібна провансальцям) зовсім добре може обійтися без суверенности. Для Поллока, Бодіна та інших державників, суверенність є «пробним каменем національної незалежности», але це теорії націй-панів, а не плебеїв. З ініціативи Драгоманова, ціле українське провансальство боронило цю ідею «незалежности» без суверенности. Грушевський проголосив, що «народність для свого розвою не потребує доконечне політичної самостійности». Це була, правда, формула трохи обширніша від старої, поскільки не заперечувала зовсім

політики, але все ж вона корінилася в славнозвісній теорії В. Антоновича, про «смійність і дитинячу наївність... всякого політичного стремління» для української нації. Для одного з видатних, хоч і безнадійно поверхових ідеологів галицького українства, ідея української суверенности «суперечить духові часу», бо цей дух часу, який по 1918 р. створив ряд нових держав у Середній Європі, — не допускає до «пульверизації Сходу Європи». «Незалежність, самостійність віджила свій вік», а тому треба боротися з «вульгарним розумінням самостійности»... , на яким досі щасливо існують великі держави заходу, навіть не здогадуючись, на якій вульгарній підставі вони існують. Ідея української суверенности є ідея «неморальна, неможлива, абсурдна» і «шкідлива для загалу українського племені», яке «предистиноване до симбіози». Коли б ця суверенність навіть повстала, то її треба б було поборювати!⁹⁷

Так пише політик, а ось як учений: *«Помилляється той, хто шукає сили держави в пакуванні. Суверенність — це поняття розбите, поплутане та в собі противорічне. Це останок давньої заборчої імперіалістичної традиції середніх та початку нових віків. Суверенність держави належить уже до історії»*⁹⁸. В цій дусі пишуть і інші: «Перш усього треба нам позбутися отого стереотипного виразу: «аби тільки своя держава»⁹⁹.

Так само наддніпрянці: «Дотеперішню засаду державно-національної суверенности треба замінити засадою державно-національної автономности». Правда, «ми знаємо, що це останнє слово злякає деяких фанатичних самостійників, бо автономія досі

здебільшого означала саме обмеження самостійних прямувань поневолених народів», але не це найважливіше, найважливіше — «здійснення інтернаціональної солідарности людства», «реалізація заповітної його мрії, вічного миру»; дуже важливе «витворення поняття вищої колективної суверенности», що стояла б над «умовними суверенностями поодиноких держав». Все має бути як «в громадськiм житті» (круг понять, який неможливо переступити філістріві). Як там егоїзм одиниць обмежений «авторитетом... всієї суспільности», так і в міжнаціональнiм житті має обов'язувати засада «релятивної лише суверенности поодиноких країв і народів. Повна суверенність буде атрибутом тільки загального Союзу Народів». Ідея суверенности це «найбільше лихо в довоєннiм міжнароднiм праві»¹⁰⁰.

Ось до яких висновків прийшли провідники нації по ряді блискучих років боротьби за суверенність; прийшли до старого погляду Куліша, що «малоросійская народность совершенно лишена государственного инстинкта». Як в минулім «не составляла отдѣльнаго государства», так і на будуче відхиляла «образование такого».

Все це не було вже так нелогічно з їх точки погляду. Завдання держави вони все плутали з завданням «земської управи» або «повітової ради». Її завданням було «обороняти свою землю і свої права». Як мета — «земелька», як зміст акції — оборона. Крий Боже, лиш ніяка «експансія», ніякий напад. Елементи панування не є суттєвим елементом поняття державности, панування має належати до якоїсь наддержавної організації, яка б «захистила»

поодинокі нації »проти... напасти сильніших сусідів із глитайськими інстинктами та хижачькою вдачею«, та забезпечила »вічний мир«... Підкладом ідеї, яка зрікається моменту панування і дбає лиш про те, щоб хтось забезпечив мир, — не є очевидно ніяка нація, лише *суспільність, кляса, в найвищій випадку — плем'я, щось як бретонці або провансальці*. І дійсно, до цього »ідеалу« поволі вертаються наші »самостійники«; до ідилії мирного племені, без »глитаїв« і »насильників«, де »всі люди є собі брати«, де панують слабі, а де сильні окричані злочинцями — щаслива утопія міщанських кастратів в політиці¹⁰¹.

Для політиків цієї психіки очевидно не лиш держава була непотрібна (плем'я обходиться без неї), а й саме поняття нації розпливається і почасти навіть компромітується. Так воно й мусить бути, бо хто відкидає поняття політичної нації, мусить прийти до негації поняття нації взагалі, яка не може існувати без власних державнополітичних змагань. Ми бачили вже в хліборобів-державників, що поняття української нації поволі розпливалося в них у понятті однієї з галузок »руського Сходу«; для них українець не більше різниться від москаля як баварець від прусака; подібно Драгоманова не »пересвідчили... наука і практика«, що »Росія і Русь зовсім два окремі народні тіла (так, як Русь і Чехія, або Германія)«. Ми були для нього просто Русь, »а які ми руські — чи ми різновидність обчого, чи окреме зовсім, цього правду сказавши, гарно ніхто не знає«. Суть кожного колективу — бути *примусовою організацією* — (незалежно від способу пов-

стання його), — у відношенні до нації, для провансальців не зрозуміла. Драгоманів декілька разів протестує проти «примусової національності». Ця примусовість для нього щось ненормальне, витворене «лихими порядками», але ніяким способом не є суттю національної вдачі. Кониського, за те що той цю примусовість приписував, між іншим, московській вдачі, зве він «дурнем»¹⁰². Змушувати когось, аби він належав до тієї нації, членом якої родився, є для «свободолюбного» Драгоманова «нісенітниця», «ортодоксія», «фанатична виключність». Він виправдує національне ренегатство, бо він проти того, аби колектив накидував одиниці «примусові думки» і «примусові почування, які треба раз на завжди залишити на волю особи». Слово ренегатство «мусить бути викинене з лексику, як наслідок часів релігійного фанатизму»¹⁰³. Так думав Драгоманів, так думало й пізніше українство, що — як ми вже бачили — негуючи всякі права загалу супроти одиниці, договорилось до права сецесії одиниці, себто — до звеличення того ренегатства, яке боронив Драгоманів. Для них національності не було, були «лише люди польської і руської породи», одиниці; подібно як одиниці, так і поодинокі громади мали право сецесії, з національного зв'язку: «автономія політичної громади є... воля кожної громади признатись до того народу і приступити до тієї спілки, до котрої вона сама хоче»¹⁰⁴. Твердження Мораса, що «сума колективних інтересів (даної нації) не є ще загальним інтересом» (*l'intérêt général*) — було незрозуміле для провансальців. Для одного з теоретиків українофільства «національність є

лише психічна форма», а тому можуть існувати одиниці... двох національностей, бо «совмещеніє двох форм зовсім не те, що совмещеніє двох елементів змісту, що себе взаємно виключають, напр., двох протилежних вірувань, двох пристрастей, що боряться між собою»¹⁰⁵. І це було також логічно: коли з поняття нації виключається все, зв'язане з волею, з афектом: жадоба «панування», «пристрасть», релігійність, — очевидно від нього не лишається нічого; тоді можливе все — два народи в одній нації (для Драгоманова), дві національності в одній людині, і всяка інша нісенітниця, як можливо є тоді суверенність без суверенности, самостійність без самостійности, незалежність тотожна з федерацією, федерація ідентична з автономією, а нація з племенем...

До цього безнадійного еклектизму дійшла наша політична думка, відмовляючись від вольового моменту, як засадничого в понятті нації. Там, де нема волі, нема експансії; де нема експансії — є лише оборона; де є лише оборона — є ідеал миру, і зник потреби організаційно-державного центру, а коли настає цей зник, свої найвищі функції нарід передає іншій нації, а сам перестає нею бути. Це було в нас якесь політичне толстівство. Л. Толстой також виходив із заперечення нації, як організованого колективу, що з природи речі стремить до експансії. Для нього єдність між народами нічим не порушувалася б, коли б не було урядів. «Хто б ви не були (пише він) — француз, москаль, поляк, англієць, ірляндець, — зрозумійте, що всі ваші інтереси: людські, промислові, торговельні, ми-

стецькі або наукові... нічим не суперечать інтересам інших народів... Зрозумійте, що питання про те, кому вдалося забрати Вей Хай Вей, Порт Артур або Кубу — вашому урядові або іншому, — для вас не лише байдуже, але всяке таке завоювання, яке зробить ваш уряд, шкодить вам через те, що неминуче тягне за собою всякого роду *примуси* на вас вашого уряду, щоб *зневолити* вас брати участь в грабунках і насильствах, потрібних для завоювань і їх утримання. Зрозумійте, що *ваше життя* ні трішки не поліпшиться від того, чи буде Ельзас німецький чи французький, чи будуть Ірландія і Польща вільні або уярмлені». Уважливий читач побачить скільки спільного з писаннями наших провансальців має це маячення божевільного! Воно цікаве для нас своєю внутрішньою логікою: хто дбає лише про «життя» і про те, щоб йому не було ніяких «шкід», для того не існують вищі цілі нації, ані шляхи до їх здійснення; хто ж *тратить нерв* здобувати щось, *тратить і нерв оборони* того що має, і тому, гр. Толстой логічно вважає, що апостолам світового співжиття повинно бути байдужим, чи їх країна буде вільна чи в ярмі. Логічним дальшим висновком було б, що й поняття нації треба скасувати, як таке, що веде до незгоди в світі, і Толстой робить цей висновок. В нього для народу «нема ніякого глузду» нарушати інтереси іншого народу (це кажуть і наші провансальці), «і тому, здавалося б, що *чутство патріотизму*, що вже відживає, як зайве і таке, якого не дасться погодити з свідомістю братерства людей різних народ-

ностей, — повинно б було все більше і більше зникати, а там і зовсім щезнути»¹⁰⁶.

До таких висновків прийшов яснополянський «мудрець», і до них — тільки не так цинічно — прийшли і наші провансальці: до свого патріотизму, до заперечення спершу експансій і «шовінізму», потім — самостійності на річ симбіози, до мирного життя країни, «где все обильем дишет, где рѣки льются чище серебра, где вѣтерок степной ковыль колышет, в вишневых рощах тонут хутора», патріотизму, як любови лише до фізичної природи свого краю, його етнографічних відмін, пісні, звичаїв, коротко — до провансальства.

Така була еволюція нашої державної думки. Об'єктивация волі нації затрималася тут на першій щаблі — на любові до свого краю, примітивній і наївній, що не розуміє ані потреби агресії, ані значення моменту панування (суверенності) і підчинення перших двох елементів нації (території, людности), елементові влади, без якої жодна нація не вийде з пелюшок провінції. Спершу — держава, як воля від чогось, спокійний добробут, щастя всіх, земля і воля, лиш з іншим клясовим змістом (щастя «степовиків», щастя «городовиків»), без уваги на те, хто цією державою володіє. Дальше поняття держави трохи розширилося, виступаючи поза рамки чисто групових чи особистих потреб, — на інтереси народу взагалі і території, але знов не як політичної цілості, бо політика й тут лишилася в чужих руках. Нарешті Україні призначено навіть політичну ролю, але не власну, лиш як додаток, причіпку до чужої. Нерозуміння моменту влади, зайвість його, коли всі

нації засадничо є солідарні, коли боротьба між ними — непорозуміння, — надавала поняттю нації (в усіх її щаблях розвою) хиткий і невиразний характер, характер чогось розпливчастого, що переходило від »нації« до »народу«, від »народу« до »племени«, нарешті — до заперечення поняття нації і повного його підчинення якійсь вищій надорганізації. Поняття нації поволі заступилося поняттям *плебса*, групи, якої свідомість доросла лиш до усвідомлення собі своїх економічних або культурних потреб, і якій засадничо бракувало всякого розуміння значення аристократичного елемента в організованій суспільності («панів, попів і царів»).

Цим пояснюється ніби суперечність державницької концепції провансальства. Чим пояснити, справді, з одного боку нібито анархістичність цієї концепції, нехіль до держави як такої, а з другого — одночасну потульність перед всякою наднаціональною організуючою силою («людськість», «слов'янство», «європейський Схід»)? Це пояснюю я так: ставлячи »во главу угла« своїх поглядів на державу інтереси одиниці (або їх гурту), її »волю« (та її відміни — »добробут« та ін.), — провансалець мусить стремити до такого устрою, який би забезпечував цю якнайбільшу »волю«. Так прийшов він спершу до байдужості, а потім і до заперечення держави. Але, з другого боку, прив'язуючи якнайбільшу вагу до партикулярного (свого Я, до своєї провінції, інтересів даної генерації, вузькоекономічного добробуту й безумовного миру), він примикав очі на решту; оскільки інтереси цього партикулярного, що одинокє його цікавило, були сяк-так задоволені, він

уже не журився »загальним«, організацією колективу, державою і терпів її. Аби була »земля« і »воля«, то все одно, чия була »влада«. Тим, між іншим, пояснюється крайня хитливість українського провансальства, його скоки, брак усталених переконань і т. п. Це все походило з того, що замкнений у вузькім крузі своїх партикулярних інтересів, провансалець не мав *ніяких* поглядів на питання »вищої політики«; він приймав, як типовий »обиватель«, *всяке* їх рішення, яке дало б лиш йому дихати в його тіснім крузі. До спору про владу він ще не додумався, він думав лиш про »ліси й пасовиська« і про мир, про право молитися своєю мовою, тощо, а хто йому це все дасть, »як там впорядкується вище державне начальство«, як казав Драгоманів, це його не інтересувало¹⁰⁷.

Для Фоєрбаха "der Leib ist mein Leben selber", так і для Франка »вічне« було лиш »тіло«. Для провансальців — одинокою реальністю кожний поодинокий громадянин у суспільності з його буденними потребами. Нація — була ідентична до їх суми, і особливих завдань і цілей, інших від цілей одиниць, клас, генерації — не мала. Не потребувала, отже, й окремого чинника для їх здійснення — ні держави, ні правлячої верстви...

Тепер можемо зробити ті висновки, що про них я говорив наприкінці попереднього розділу. Ці висновки такі: Там, де нація не є "causa sui", де над національною правдою стоять »правди« інших колективів (»племени«, »кляси«, »людськості«), там ця національна правда обов'язує лише остільки, оскільки не приходить у суперечність з тамтими;

там де “*prius*” є не властива воля, лише інтелект, всяка »правда« мусить довести свою »розумність«. Так втратив наш націоналізм (безумовне право нації на незалежне існування) — у наших провансальців — *свій аксіоматичний характер*. Національна ідея набрала *деривативного* характеру. Наш націоналізм не знав національних постулатів як чогось, про що не дискутується, не був предметом віри, догматом. Імперативи нації не були *категоричними*, лише *гіпотетичними* імперативами (не » $S \in P$ «, а »коли ϵx , то $S \in P$ «). З точки погляду не реляції, а модальности — їх осуд про націю ніколи не був *аподиктичним*, а завжди проблематичним (S може бути P). Накази національного почуття не мали значення, коли їх не можна було виправдати: *non sapit nisi datur ejus ratio* (Р. Бекон). Провансальські націоналісти черпали свої рішення не з себе *самих*, лише від різних *оракулів* («людськість», «добробут») або, як каже Драгоманів, вони »проголошували війну всім релігійним, *національним*, політичним і соціальним ідеям, які не можна погодити з все-світнім суспільним і науковим поступом«¹⁰⁸. Свою мораль нація черпала не з себе самої, лише від чогось стороннього. Мораль була не автономна, лише гетерономна. »Нація має існувати не для того, що так каже мое національне почуття, лиш для того, що мені довели розумність або оправданість цього існування«, — такий був хід думок провансальців. Їх національні заповіді не були диктовані почуттям, не об’явлені надприродною силою, лише — порадами розуму («коли це для всіх», коли це не суперечить інтересам людськості, »законам ево-

люції» і т. п.), вони мали виправдання не самі в собі, лиш в інших заповідях, або в санкції розуму. Спонтанна воля до життя нації, безмотивна й безрозумова — була для наших провансальців чистішою метафізикою. Ми бачили, як один з соціалістів обурювався, що найвищій формі об'єктивації національної волі (державі) хочуть «шовіністи» надати характер якоїсь «окультної сили». Саме про цю «квалітас окульта» говорить і Шопенгавер, пишучи про волю взагалі. Не дивно, отже, що наше провансальство, що дивилося на чинник волі як на щось підрядне, інстинктивно ненавидячи і всі форми його виявлення, — заперечувало її найвищий вияв у нації.

Руссо в своїм «Contrat social» ділить кожний рух на «комунікований» і «спонтанний». В першій випадку моторова сила є *чужа* порушуваному тілу, в другій — вона є в *нім самім*. Отже «освічена» драгоманівщина не визнавала в національній моменті жодного афективного підкладу, або відводила йому третьюрядне місце; тому й відмовляла нації «спонтанного» руху, з власної волі і права (творчу силу мав лише розум), знаючи лише «комунікований» тією силою, що стояла над нацією, від якої виводить своє право на рух. Моторова сила, що була в національній моменті, аби діяти, мала зродитись не в самій нації, остання мусіла, щоб діяти, дістати поштовх ззовні. Ідея нації втратила самовистачаючий характер, і набрала характеру деривативного.

Це мало ті наслідки, що ослабило національне почуття взагалі; що провансальство мало вигляд чогось млявого, якоїсь вегетеріанської філософії.

Правда, багато інших доктрин виступало на арену історії також під плащем доведених розумом «наукових» доктрин (як, напр., французький якобінізм, «науковий» соціалізм і большевизм), але в них це були в суті речі теологічні доктрини, які лише скріплювали свої догми логічними доводами, як середньовічне католициство, що сягало по Арістотеля і для якого філософія була лише служничкою теології (*ancilla theologiae*). Для нашого націоналізму було інакше. Тамті відкидали очевидні розумові правди, коли вони суперечили їх принятій догмі; наше провансальство (як ми вже бачили) захитувалося в своїх догмах, коли йому доводили їх «нестійність».

Цим способом наш націоналізм втратив усяку агресивність. Коли б ще інші «правди», які він ставив над національну, були для нього самовистачаючими цінностями, догматами віри, — він мав би певну агресивність, хоч і іншого, не національного, змісту. Але й ці наднаціональні правди не були для нього догматами, а лише правдами, що їх треба було доказати. Так сталося, що ні «народ», ні «суверенна індивідуальність», ні «анархізм» — ніщо не мало в нашій провансальстві вигляду якоїсь живої, вибухової сили. Все було розмірене, акуратне, половинчасте, далеке від ясности і від сильної афірмації. Бог, в якого нібито вірилося, був невиразним поняттям: не були певними, чи він один, чи їх два, чи три. Та й вірилося в нього більше розумом. Їх «загальна правда» не була загальна в тому змислі, на який претендують релігійні догми, вона була загальна не тому, що їх правда є одиноко прав-

дива, лише тому правдива, що була загальна, що вони знайшли її в усіх і прийняли, хоч би для того й треба було потиснутися у вселюдським пантеоні їх власним богам. В них ніколи, напр., не знайти такого понурого місця, як в Русо (Соціяльний до-говор): »Коли хтось, хто каже, що вірить в ці правди, так заховується, мовби їх не визнавав, повинен бути укараний смертю«. Такого місця не знайти в цілім українським провансальстві, бо те, за що Руссо грозив смертю, було майже чесною в провансаль-ців, бо свідчило про їх »об'єктивність« і »критичний змісл«, або про »рахування з фактами«, відпові-даючи цілковито розлізлomu й туманному змістові їх ідеології.

Маючи такий зміст, з природи речі поміркований, поєднавчий, незачіпний, не могло наше прован-сальство виявити цієї агресивности і в *методах*, якими гадаю йти до здійснення свого ідеалу. До цих »метод« боротьби я тепер переходжу.

РОЗДІЛ VI

ТАКТИКА ПРОВАНСАЛЬСТВА, АНТИТРАДИЦІОНАЛІЗМ

Найголовнішою рисою нашого провансальства в тактиці була його засаднича ворожість до *традиції* і до *експансії*. Не визнаючи, в суті речі, за нацією окремої індивідуальности, іншої від кожночасної суми її членів, від »числа«, — вони не визнавали

тяглости національної мети; кожна генерація *»довліла собі«, не »пеклася о устрій«, не розширяючи поля прикладання енергії будучих поколінь (експансія), ані не переймаючи від батьків їх мету (традиція). Віддані теперішньому, не мали вони пошани ні до мертвих, ні до ненароджених.*

Виводячи розумово свої засади, не прислухалися вони до *»містичного«* голосу крові. Жоден національний колектив, ні теперішній, ні тим паче, минулий чи майбутній, не смів диктувати їм заповіді поведінки. Драгоманів укладав історичну свою програму щодо Польщі *»на стисло крайовому ґрунту, без усяких заранніх рішень справ дальшого будучого і без оглядів в історичну старовину всієї Польщі і України«*. Для нього *»ні один справжній космополіт, ані в шкірі, ані в самих кістках національних, себто — ні в якій історично склавській ознаці життя нації, не видить ідеалу, а . . . в одній інтернаціональній науці«*. Він хоче опертися *»на так реальній підставі, як добро простого люду«*. Це завдання *»потребує перш усього розуму . . . , щоб він міг поглянути на діло без усяких упереджень, вільний від усяких споминів історії і від теперішніх, зрослих на історичнім ґрунті інституцій, . . . інтересів, звичок інстинктів«*¹⁰⁹.

Цієї ідеології трималися й епігони Драгоманова, які не хотіли нічого знати ані про справи *»дальшого будучого«, ані про »історичну старовину«* при визначенні своєї мети, відгороджуючи себе, мов залізним дротом, від історичних традицій нації, і від *»імперіялістичного«* полету в будучину. Національну справу *»треба (було для них) рішати аналі-*

тичним (тимчасово) способом, а не синтетичним (принципіальним)». Печать «тимчасовости», вільної від великої мети минулого й майбутнього, — дрібної, паліативної видно й на цілій політичній тактиці нашого провансальства, до якої я тепер і переходжу.

По всім сказанім не буде нічого дивного, коли я зауважу, що наше провансальство — під оглядом політичним — було течією *наскрізь опортуністичною*. Але це стосується до її лівого крила; щодо правого крила, до українофільства передреволюційного, до «радянства» (від київської «Ради»), до першого галицького народництва, то тут мало сказати, що це була опортуністична течія, це було щось у роді фабіянського товариства, щось у роді «армії спасіння», яка мирною пропагандою й удосконаленням людськості, ширенням просвіти — думала осягнути свою мету.

Інакше й не могло бути. Коли провансальство, як ми бачили, взагалі не висувало окремих політичних цілей, ані суверенности, ані самостійности; коли його метою була «симбіоза» з паразитами, коли воно не протиставило себе ворожій ідеї так, що тільки одній з цих ідей лишалося б місце на даній території, — *лише засадничо уважало співжиття з чужою ідеєю можливим і потрібним*, — то ідея боротьби відходила на другий плян. Її приймалося як скрайність; не як конечність, а як щось, чого мірою можливости треба уникати. — Коли існувала лише одна «вселюдська правда», до якої приходилося розумом, коли закон боротьби за існування в надорганічнім світі уважався за «пересуд» або пережиток «некультурної» давнини — то ясно, що все

можна було досягнути заклик до загальної справедливості противника, переконанням його розумовими аргументами, і «поступом» на шляху «цивілізації», скупчуючи свою увагу на економічних, культурних і «визвольницьких» цілях. Крім того, виключаючи в суті речі з своїх *цілей* момент *влади*, не маючи до нього найменшого зрозуміння, — провансальство природно не доцінювало чинника боротьби в *тактиці*, оскільки кожна боротьба є передусім боротьбою за панування, за владу.

Спір нашого провансальства з противниками, був передусім (вони думали) — *ідейним* спором, а як такий, то його засадничо можна було скінчити порозумінням. Ось що про це каже Зіммель: «Острість теоретично-логічних контрверсій не вадить, щоб *розумовість* (Intellectualität) була все ж таки засадою погодження, бо як тільки спір переходить з області противенства *почувань* або *хотінь*, з області противенств між *аксіомами*, яких не доводиться, лише *відчувається*, — в область теоретичних дискусій, то він засадничо мусить бути полагоджений», бо закони логіки спільні всім¹¹⁰. Українське провансальство ніколи не розуміло національної ідеї як аксіому, але все як теорему, яку треба було довести, випровадити з іншого твердження. Тому для нього національні постуляти все були предметом «теоретичних дискусій», отже «ворожі» точки погляду (не афекти) все можна було погодити на підставі спільної логіки й тверджень, признаних за правдиві обидвома сторонами.

Зв'язок між «раціоналізмом» і угодовістю бачив і Драгоманів, що казав: «Особливо переконані ми, що

до згоди межі народами може прийти тільки в такому разі, коли всі дадуть перевагу розумові (ratio), котрий один виводив і виведе людськість з біди та темряви, — та науці, котра яко одна на цілім світі, і може погодити людей, чого не в стані зробити релігії з тієї простої причини, що їх багато, і одна гірша від другої»¹¹¹. Тому драгоманівці й будували цілу свою політику не на національним почутті, не на спонтанним вияві безмотивної іраціональної волі: це ж було щось з релігії (з «теології»); воля ж могла утвердитися лише в боротьбі з іншими (бо їх було багато і кожна себе вважала за найліпшу); тут «згода» могла здійснитися тільки через експансію, взяття в посідання, агресію. А це не личило методієвській психіці провансальців, вона стреміла до згоди й гармонії і тому апелювала передусім до «розуму» і «науки». І навпаки, тому, що вони uznawali тільки розум, що стоїть над волею, стали вони засадничими угодовцями, сторонниками згоди за всяку ціну.

До цієї засадничої угодовости провансальства склоняло його, і його ворожість до «загального», надавання виключної ваги й цінности «партикулярному» (одиниці, їх групам, провінції, генерації), в противність до нації як колективу, до держави. Бо стан боротьби, війни занадто яскраво й наочно виправдував конечність вивищення «загального» над «поодиноким», а це руйнувало цілу філософію провансальства. Спенсер, що як типовий представник інтелектуалізму мав великий вплив у нас, ось що пише про це: «Підчинення особистого добробуту соціальному є лише випадкове явище (?), бо воно

наступає лише тоді, коли загрожене існування суспільності, це значить, що це підчинення залежить від існування суспільностей, які себе взаємно поборюють. Воно мусить скінчитися, коли щезне ця боротьба; бо тоді не буде вже публічних претенсій, які могли б суперечити приватним. Тоді соціальне життя прийшло б до того, що ставило б собі індивідуальний добробут як найближчу ціль. Отже стан принагідної або звичайної війни чи загального й тривалого миру мусить мати велику вагу¹¹². Я тримаюся іншої думки щодо управління публічних претенсій над приватними (Спенсер розуміє ці управління за вузько, зводячи все до випадку війни), але факт є, що під час війни і взагалі боротьби, коли більш як ніколи вимагається зосередження всіх сил суспільності, — це підпорядкування «осібного» «загальному» потрібне більш ніж коли небудь. Ми ж бачили, як ненависна провансальцю, як усякому провінціялу, кожна «метафізична» ідея, що вимагає від нього посвяти особистих, класових або економічних вимог в ім'я вищої цілі і тривалих інтересів нації: звідтіля й його ненависть до того стану, який є природний між націями, який диктується універсальним законом боротьби за існування і який збільшує тягар «загального» над «поодиноким». Ціла його туга — ослабити, коли не знищити цей закон, а звідси його засаднича компромісовість, стремління здобути свої цілі не шляхом боротьби, але — угоди.

Теорія Дарвіна, що з'ясовує поступ перемогою сильнішого над слабшим в невпинній борні за існування — не промовляла до їх втомленого й спокій-

ного серця, як і взагалі заклик до сили замість до розуму. Вони ніколи не сказали б противникові — »роби це, бо я думаю, вірю, що це справедливе«, лише — »роби це, коли я доведу, що це справедливе«. Тому ніколи вони не представляли собі перемоги своєї ідеї на руїнах чужої; психіка »або-або« була їм чужою навіть у моменти найвищого напняття обох ворожих »ідей«. Слова Хмельницького — »най одна стіна о другу вдариться, одна впаде, друга зостанеться« — були виразом цілковито чужої нашо-му провансальству ментальности (mentalité), афективної, волевої, не інтелектуалістичної.

І ця психіка була спільна всім течіям українства, як поміркованим, так і »революційним« чи »соціалістичним«. Всі вони виходили з заложення, що засадничого противенства між їх національним ідеалом та ідеалом противника — нема, та що порозуміння, примирення обох — цілком можливе. Всі вони базувалися на трьох принципах: поперше, що питання національне не є питання сили; подруге, що рішається воно не нагромадженням цієї сили нації, лише мирною пропагандою і »еволюцією«; потрете, що воно рішається не розбиттям ворожої ідеї, лише модифікацією, не проти противної ідеї, лише з поміччю неї, не contra, лише cum. Тому про революційні способи вони думали лише тоді, коли ці способи виносила вгору революційна стихія, аби в ту ж мить звернутися до інших, коли стихія спадала, завжди готові »числитися з фактами« і перейти від ролі політичної партії до ролі філянтропічного товариства.

У віршах Старицького — «Поклик до братів Словян», міститься суть, філософія політичної тактики нашого провансальства. Цю фабіянську філософію засвоїли, розуміється, вже наші методіївці. За ними — «шестидесятники». Вони, як «хлопомани», більше давали ваги поліпшенню господарства мужицького, ніж яким-небудь державним порядком, а що «мужики українські стояли за царя, від котрого сподівалися волі», то цілком «природно» цю філософію засвоїли й наші «демократи», «раді... що начальство сповнить хоч частину їх бажання». Це була програма доброзичливої критики існуючого ладу й його повільного реформування¹¹³.

Дальше, очевидно перейняв її по них чоловік, що був *maître des ceremonies* усяких «гуманних», «вселюдських», «поступових» та яких там ще виступів українства, М. Драгоманів. Його думка про автономію і (страшно сказати!) про федерацію могли звучати досить небезпечно й відважно для кожного, хто судить поверховно. Та в дійсності *c'est le ton, qui fait la chanson*. А тон, чи ліпше сказати *Unterton* тих страшних гасел був мирний і «благонадежний» з тієї хоч би причини, що найстрашніші, найскрайніші свої постуляти радив Драгоманів здійснювати *поволі і шляхом засадничого компромісу*. Не дурно Драгоманова шанували всі російські патріоти від кадетів до комуністів, які хвалили його за брак «вузького шовінізму» і за числення з інтересами «спільної вітчизни», за те, що «відкинув він усякі самостійницькі тенденції, що помічалися в його часи»; «ставив високо російську культуру»; за його «культурність» і «науковість», — одним

словом, за повну нешкідливість його ідей для тих, проти кого вони були нібито спрямовані¹¹⁴.

До його програми «автономії і федералізму» (думав Драгоманів) «пристане завше багато людей і з других країв і народів», також з Росії. Ворожість між націями — щось ненормальне, а «системи подібні «обрусенію» суть ознакою не певної національності, а певного порядку громадського». Лишається лише апелювати до почуття справедливості пануючого народу, і національне питання розв'яжеться. Через зміни в існуючій *status quo*: його повалення не потрібне. Це тим легше буде зробити, що в боротьбі за своє визволення українці все стринуть «союзників, між якими будуть безперечно і самі великоруси». Програма Драгоманова вже хоч би для того не вимагатиме боротьби, що «така програма буде мати за собою всіх розумних людей, якої б нації хто не був»¹¹⁵. Пригадайте щойно наведений цитат з Зіммеля: Драгоманів дає ілюстрацію до його твердження, що «острість теоретично логічних контрверсій не вадить, щоб розумовість була все ж таки засадою погодження» . . .

Не менш страшним від федерації гаслом Драгоманова був і його своєрідний соціалізм, але й ця його наука була особливого, фабіянського характеру. Дорога до його соціалізму вела не через революцію, а через «*еволюційну* працю дальновидящих людей», через «політичні *реформи*». «Будучи соціалістом по своїм ідеалам (писав він), я переконаний, що здійснення сього ідеала можливо тільки при певній *постепенности* . . . і розвитку мас, а тому й осягнеться більше з допомогою *умової пропаганди*,

а ніж кривавих повстань»¹¹⁶. Ідеологія «останнього бою», властива всім революційним течіям, йому зовсім чужа; коли він і думає про цю «останню борню», то не як про щось, що випливає з *природи спору двох суперечних собі ідей*, а як про щось, без чого може й «обійтися». Природа сугестивної сили великих революційних рухів та ідей була за «абстрактна» для його вузького розуму провінціяла. Теперішній божок нашого радикалізму був засадничим ворогом «тираніцидії» і називав його канібальством»¹¹⁷.

Він відкидав «фанатичну виключність» націоналізму (підойму усіх великих рухів!). Ненависть до чужої нації недопустима, «як наслідок часів релігійного фанатизму». Виставити якусь велику переворотову ідею, аби коло неї гуртувати людей, було для нього найвищою нісенітницею. Програма максимальна для нього властиво не існувала. Треба все виступати з програмами «мінімальнішими», себто з такими, «коло яких можна зібрати на дану годину якнайбільше людей...», влекшуючи підпору для певної точки й тих людей, які мають інші максимуми»¹¹⁸. В цьому й була його політика, політика користей «на дану годину», угода з людьми «інших максимум», хоч би це й осягалось шляхом затертя в душі мас яскравості власної ідеї і свідомості абсолютної непримиримості цієї ідеї з іншою, — як це було, напр., коли він благословляв нашу інтелігенцію служити царатові. Цій своїй компромісовій політиці сам Драгоманів дав убійчу критику. В однім місці він дає дефініцію, менше більше вірну, вимаганого обставинами й допустимого компромісу,

як напрямку, який *»немінє й не таїть якости своїх думок, а тільки, стремлячи в певну хвилину до того, щоб ці думки стали законом для громади, ставить в цю хвилину таку їх скількість, яка в той час може бути всвоєна громадою«*¹¹⁹. Та компромісовість Драгоманова була ще нижчого сорту; сам же він радив *»не дражнити москалів«* висовуванням остаточних наших цілей, навіть радив автономію висувати під плащиком загально державної децентралізації, аби *»не перелякати«* кого не треба; себто як раз *»таїв«* суть своїх думок! Це власне й була найгірша компромісовість. Суть політичної тактики в нього — це змагання за те, що дається осягнути, *»програми політичні мусять мати діло з справами, які можуть бути впорядковані найскорше . . . в 1, 2, 3 каденції (парляменту). Інакше політична партія обертається в академію політичних наук«*¹²⁰. Кінцева увага для Драгоманова цілком логічна: не визначаючи іншої сили історії крім *»розуму«*, він не міг визнати й доцільности пропаганди віддалених цілей, яка діяла б на афект мас; для нього ця пропаганда була *»академією«*. Він ворожо ставився до революційної роботи еміграції, закликаючи до *»постепенщини«* своїх нетерпеливих земляків; *»головне наше діло (було) культурне та літературне«*.

Суттю його програми була в ґрунті речі наївна віра мужика в царя, в можливість полегшити своє соціальне становище шляхом реформ без усунення того політичного ладу, що спирається, мусить спиратися на його політичним і національним упослідженні. Не можна також без почуття здивування

читати такі наївні думки в автора, сучасника кількох європейських революцій і боротьби російських революціонерів з царатом: даючи кілька рад Олександрю III, Драгоманів пише, що «добре було б, як би новий цар взяв усе це на увагу і перестав боротися з потребами, котрих вимагає час». По доброзичливих порадах «благонамереного» земського діяча, стверджує автор, що цар властиво не був противником політичної волі, аж поки «не піддався лихим радам». Цим Драгоманів підкріплював своїм авторитетом і без того популярну в кожного філістра легенду про те, що царат не є система засадничо ворожа нам, лише така, яка дається зреформувати, і то заклик до доброго серця справедливого монарха... Треба лиш, аби «поважні віком і станом громадяне» постаралися «вияснити новому урядові» його помилки на «своїх земських і других зборах...», і через печатку¹²¹. Програма льюального й політично не вихованого та імпотентного земського лібералізму, що окреслена в наведеній тираді, і була програмою Драгоманова, який став божком наших радикалів і соціялістів. Суть політичної акції була для нього не основне (ближче чи дальше) повалення існуючого ладу, лише його «вговорювання» і поступенне реформування. Він числився властиво тільки «з земсько-ліберальним рухом Росії, на котрому одна тільки й може бути політична надія українофільства».

Через це то звертався він вороже проти всякої далекосяглої політики, що виховувала б маси до «останнього бою»; ставлячи понад усе хвилеві концесії, хоч би й зі шкодою для кристалізації револю-

дійної ідеї. Він слабо розумів зв'язок ширшої національної програми з одинокими важкими для нього справами просвіти й пасовиськ. Що тодішні національні сили України не дозволяли на активне поставлення ширшої програми, що для того треба було спершу провести муравлину підготовчу роботу, — це була лиш вимівка. Бо ніщо не перешкоджало дійсному прихильникові ширшої національної програми, бодай у пропаганді, зв'язувати її з потребами дня й з буденними інтересами мас, як це він сам робив, напр., з ще більш абстрактною й віддаленою ідеєю соціалізму.

Він попросту не розумів цих дальших цілей. Для нього такі, напр., слова як «право державне руське» — «темні», а що здійснити це право не можна було «у 1, 2, 3 каденції», то й не повинно воно було стояти в політичній програмі. По думці Драгоманова «на Україні патріоти шкодили руськоукраїнській справі своїми нетерплячими виступами за самостійну Україну супроти москалів, котрі то виступи поверталися проти всякого розвою руськоукраїнського»¹²². Як чується в цім кредо нотки старого українофільства, яке хотіло «примирить с собою правительство» і уважало, що всякі яскраві національні постуляти лише шкодять справі нації, бо звернуть на неї і на льюялістів гнів всесильних, від яких, лише від них, кожний опортуніст чекає для себе рятунку. Далекі ідеї (як самостійність) могли б бути осягнені лише «всесвітними катаклізмами», на що ж, отже, було їх пропагувати?

Адже ж «реальний» політик з катаклізмами не числиться, і... не любить їх, уповаючи більше на

»нормальний біг подій«, на »поступ«. Віра в »катаклізми«, це ж була та сама віра в революційний зрив, у скоки, а це перечило законові »еволюції«. Виступати з революційними націоналістичними ідеями, значило б бавитися в »пророків«, а цих Драгоманів органічно не терпів тому, що мало було в них »гуманно-альтруїстичних думок«, так шанованих політичними »вегетаріянцями«, а за те багато »скаженої злоти проти тих, хто не приймав віри пророків і апостолів«¹²³; бо таке безоглядне віддання своїй ідеї вражало вилоялену від усякого сильного почуття плоску душу провансальського філістерства. Простіше йти до своєї мети через »просвіту« й »рівні права« всіх горожан в державі, які вже тоді й встановляють собі громадські порядки, які схочуть, і запровадять »коли не райське життя, то в усякому разі досить *благополучне і щасливе*«¹²⁴. Це »благополучне і щасливе життя« народа-раба під опікунчими крилами народа-завойовника й було ідеалом драгоманівщини.

Свою опортуністичну тактику пропагував Драгоманів і в Галичині. Тут, він думав, далекосяглі національні програми вже тому були непотрібні, що коли б шляхта мусіла уступати панування в краю »народу«, то »впала би в Галичині і примусова польськість, котра *не має другої підстави, крім у шляхотстві*«¹²⁵. Як у Росії треба було ховатися зі своїми кінцевими ідеалами, аби не залякати москалів, так і в Галичині він протестує проти висунення чисто »маніфестаційного« гасла поділу краю, бо тим українці »відіпхнули б від себе своїх найприродніших союзників, польських хлопів«, а крім того

відвели б увагу самих українців від «реальних» щоденних, буденних справ. Для нього є догмат, що «Русинам безпремінно треба стреміти до згоди з Поляками, як і з другими сусідами» і він вітає слова гр. Ю. Чарторийського, що мовляв «не треба багато говорити про Відень і Київ, а треба зайнятися щиро нашими справами краєвими»¹²⁶. Інтереси «працюючих мас» (думав він) усіх народів однакові, отже людям, що ті «інтереси боронять дуже легко було б зговоритися між собою, коли вони тільки не згадуватимуть ні про Польщу, ні про Русь Божію милостію»¹²⁷. В цьому і було оправдання (для нього і для всіх соціалістів і радикалів) їх ворожого відношення до ідеї самостійности та інших «абстрактних» ідеалів, оправдання їх опортунізму; займаючись лише «справами краєвими», народною просвітою й економічним подвигненням люду, уважаючи ці справи за одиноко важливі, — він замикав очі на великі цілі нації, на принцип влади (без якого всі тамті справи на ділі висіли в повітрі) і тому з легким серцем проповідував угоду між «трудящими масами», яка на ділі була угодою з існуючим політичним становищем. Суттю його тактики була боротьба без боротьби, оборона без запалу й без віри, бо «віра заводить незгоду між людьми»¹²⁸, «лише (писав він) цю горожанську боротьбу (в Галичині) треба... вести для уникнення докорів в такій самій несправедливості, яку ми докоряємо полякам і жидам, під другим більш людським прапором, а ніж релігійний і національний фанатизм»¹²⁹... Іншими словами, боротьба в ім'я якоїсь ідеї без любови до неї, без ненависти до ідеї чужої, без того, без чого не

обходилася ні одна боротьба живих ідей на світі. Пісна філософія політичного евнуха . . .

І навіть ціле його так зване європейство, яке протиставляв він російському бунтарству, було в суті речі протиставленням російсько-ліберальної «постепенівщини» — ідеї всякої революції, якій не чужа була й Європа. Він протестував проти агітаційного тону політичних брошур і картав Марка Вовчка за її «українські бунтарські проклямації»¹³⁰. Отже драгоманівщина була «подібна» до Кулішевого «державництва», яке протестувало проти всякого порушення «ладу», хоч би й чужого, хоч би в ім'я національної ідеї. Він властиво не мав ніякої національної політики, бо завше застерігався якнайвиразніше, що при означенні головних ліній української політики треба виходити не з інтересів нації, лише одиниць, кляси або провінції. Так само він скептично ставився до незалежнення Ірландії, бо вільна Ірландія «кривдила б» ульстерців; так від'ємно висловлювався і проти можливого прилучення угорської Руси до України, бо вона не зв'язана з нею економічними інтересами¹³¹. За рідну школу змагався він, виходячи «з педагогічного, а зовсім не з національного принципу»; за автономію знову не з національного, а з погляду засад децентралізації, і т. п. Скрізь і завше старанно ховав національний момент. Нація в нього не була підставою жадної політики. На її місце вступала «демократія», «одиниця», «народ», який мав перемогти не виявленням «націоналістичного» афекту, лише — пропагандою і просвітою!

Ці думки були лише публіцистичним перелицюванням проповіді наших Кирило-Методіївців, що знали також лише мирні засоби — виховання молоді й освіту; які думали перетворити Росію Миколи I. в оперту на рівності і братерстві Федерацію Слов'ян.

Розвинути ті самі думки припало на долю учня Драгоманова, другого професора, який домінував над думками офіційного українства аж до 1918 р. — М. Грушевського. Автономію України (яка, звичайно, є «спільний інтерес України і всієї Росії») треба здобути (в момент революції!) «з можливим спокоєм і розвагою». Найважливіше в світі, щоб автономія здійснювалася «не прихапцем, не серед боротьби, не в розпалі змагань»¹³² (пор. драгоманівську «постепенність» і осудження «фанатизма!»). Це тим легше досягнути, що деякі з українських постулятів «безсумнівні для всякої, просто тільки гуманної і культурно настроєної людини»¹³³. Треба було її в тім лиш належно переконати, — боротьба була не потрібна... Людині з цими поглядами довелося стати на чолі революційного українства. Його думками жило ціле офіційне українство, почасти живе (вже не як офіційне) й досі. Українство мало перемогти своєю «внутрішньою ідейною правдою», як думають про свою ідею квакери і духобори. «Ідейне» українство (між 1905 і 1914) на Наддніпрянщині вірило, що коли в світі ще панує «кулачне право», то це забуток старовини, який треба знищити, а не самому ним послуговуватися. Є два націоналізми — «добрий» і «недобрий», «поневолених і пануючих». «Націоналізм перших — ворожий насильству... є

творчий і поступовий. Націоналізм, що виступає в імені пануючої нації — виявляється в подавленні всякої іншої нації, спочиває на *праві сильного*¹³⁴. Отже завданням українського націоналізму («поступового») було побороти «внутрішньою ідейною правдою» — насильницький націоналізм, при чому завданням «поступового» націоналізму ніколи не може бути «підривати взаємне довір'я» між обома націоналізмами, ані опиратися на «праві сильного». Українські ідеї властиво є до прийняття для всякої «дійсно поступової людини в Росії», для «дійсно державно мислячих» груп, спершу — царських, потім — комуністичних¹³⁵.

В таких обставинах було б злочином «углубляти національний антагонізм, шукати принципіального оправдання шовінізму»¹³⁶. Точка погляду, що стояла на засаді кінцевого конфлікту обох ідей, тодішнім міщанським українством відкидалася принципіально, уважалася «помилковою і шкідливою». Думки, що українство «має свого ворога майже в цілій політично активній російській суспільності», п'ятувалися як зрада української справи, що шкодила її правильному розвою¹³⁷.

Оскільки чужа була такому українству психологія непримиримої активності, найліпше свідчить спосіб, яким вони опростачили Шевченка. Революціонізму його творчості ніхто не заперечить. І ось в інтерпретації провідників українства ХХ віку, «здебільшого не з помстою (борнею — Д.), а з милосердям еднається правда Шевченка». Пристосований до духового рівня гуманного семинариста, «лагідною істотою з масляничною гилкою всепрощення»¹³⁸

являється нам Шевченко, як ті методіївці, які хотіли «ворогів тисячолітніх» обняти. Вороже за його революційність, відноситься до Шевченка й угодово-«державницька» політика. Для українського «радянства» (від Київської, чикаленківської «Ради», 1905-1917) не боротьбу мало стрінати українство з боку своїх противників, лише «привітання». Розуміючи національність як тільки культурно-племінну єдноту, «радянці» не могли знайти «в цілій всесвітній історії... ані одного прикладу, де... боротьба між народами базувалась би виключно на тім, що вони належали до різних національностей»¹³⁹. Між українською нацією-«господарем» і її паразитом (Росією) могла бути національна «пікіровка», але про «національне порізнення або антипатію... не могло бути й мови». Українська справа була справою «чистокультурною», і, значить, вимагала «культурних» способів свого розв'язання. «Кожний скаже, що коли учитель і школа говорять не однією мовою, то це абсурд»¹⁴⁰, так само коли суддя не розуміє підсудного. Як справа чисто розумної доцільности (а не почувань і сили), національна справа могла, і повинна була, знайти розв'язання шляхом угоди, для тих «політиків».

Це був регрес, навіть у порівнянні з Драгомановим, бо політику «радянство» зовсім виключало. Тут Україна була «одна з галузок російського народу, що й далі хоче брати участь у загальнодержавному житті Росії в напрямі до спільного блага всіх народів, які живуть під крилами двоголового орла»¹⁴¹. Нема нічого дивного, що в такому заложенні, всяка насильна зміна status quo або

вдивій цивілізації і доброзичливості». Коли досі до порозуміння не дійшло, то це чистий припадок; ясно, що «коли один нарід організує взаємні відносини... фізичною силою кулака, а другий моральною силою внутрішньої правди», то вони зговоритися не можуть. Але колись ця сподівана хвилина таки наступить, а що «загальний мир можливий тільки при пануванні спільної правди для всіх», то не лишається нічого іншого, як... *переконати москалів «як жити без кулака» і «викликати в них розуміння о правді життя і етиці національних взаїмовідносин»*...¹⁴⁵

Я навів цю тираду тому, що вона характеристична для цілої психіки «провансальства», а ще й тому, що рідко коли доводиться читати таку квінтесенцію простацької глупоти, очайдушного плазунства перед ворожою ідеєю, і органічного невміння навчитися чогонебудь з подій життя... Ціла ця своєрідна «тактика» нашого провансальства (переконування противника), доведена до абсурду в утопії вченого пацифіста *Бертранда Расселя* — «Ікар або будуччина науки», який переконався, що самотній шлях створити нарешті здорову й щасливу суспільність, це — викрасти одного певного дня всіх пануючих на якийсь острів, і — вштрикнути їм таємну «субстанцію», яка прищепила б їм зичливість до своїх ближніх... З цієї утопії можна сміятися, але ще більше з подібної ж утопії наших провансальців, якої з них мабуть ніякими «субстанціями» не вдасться вигнати.

Великою помилкою було б думати, що цей принципіальний опортунізм в тактиці властивий лише

ідеологам українського «провансальства» з року 1905; такий самий був цей опортунізм і по 1917, коли лише проти волі, змушений фактами, *мусів* змінити свою угодову тактику, але не вмів надати їй розмаху й потрібної для моменту неприсданости. Помимо своєї фразеології, і соціалістичне українство терпіло на ту саму недугу. Це відноситься в першій мірі до найстаршої української партії. Героїчний період цієї партії був від 1900 до 1906, себто, доки вона ще не стала соціалістичною, доки була РУП. Пізніше партія поволі перемінюється в групу, якої завданням є вести свою партійну працю, не викликаючи революції, лише стараючись стати на її жолі, коли вона вибухала, і шукати знов пристосувань до всякого status quo який би короткотривалий він не був. Це відноситься до тактики партії в соціальних питаннях (для партії найважливіших), і ще більше до питань національно-державних (для партії другорядних). Властиво цілий час свого існування в партії безперестанно було актуальним питання... про потребу її існування, як окремої організації, а не частини чужої, російської («Спілка», Обласництво, Ліквідаторство, тощо). Партія *не могла* внести до своєї програми гасла самостійности, як щось таке, за що треба змагатися; бо боротися можна лише за *науково обґрунтовані і доказані тези*, чого не можна, нібито, було сказати про тезу самостійности. Для соціаліста на першому пляні все було його вульгарне розуміння *»об'єктивного ходу історії«*. А той *»об'єктивний«* хід оправдує твердження, *»яке, виходячи з тісного зв'язку України з великоросійським (?) ринком,*

відкидає можливість існування економічної самостійности України»¹⁴⁶.

З цієї точки погляду на право нації на самовизначення партія не зійшла аж поки її не поставили перед доконаним фактом події революції, і національний сантимент українських мас, (якого партія не розуміла), який не хотів нічого знати ні про »розвиток капіталізму«, ні про »наукове обґрунтування« національної революції, ані не мав страху властивого соціялістам рішати питання рубом. Але й це »навернення« сталося не відразу: перш за все старі діячі партії стреміли справу українську зв'язати з ділом демократії всіх народів Росії«, а одна закордонна організація цих діячів, що повстала під час I-ої світової війни (хоч і під іншою маркою), проклямуючи, так довго поки існував царат, безуслівну самостійність, по революції за базу своєї тактики взяла »надію, що Україна не стріне жодних перешкод у творенні свого національного життя« — з сторони кн. Львова і Керенського¹⁴⁷ . . . Все це було не поважно. З спонтанною волею мас партія не числилась, ані не думала будити її, чи накидати свою волю подіям; думала лише пристосуватись до подій, людей, »законів« суспільних і їх чужинецьких інтерпретаторів. Деякі договорювались до твердження, що коли національні домагання соціалізму українського »не можуть тепер . . . з'єднати українського пролетаріату«, то партія, як окрема організація, мусить ліквідуватися. »Бо коли російська революція (1905) не поставила гостро національного питання на Україні, то в добі реалізації її кличів ми не сподіваємося стрінути на порядку

будучого дня національного питання нашої країни¹⁴⁸. Розвиток капіталізму, російська революція — ось були ті сили, від яких робив наш соціалізм залежним не здійснення, а навіть *поставлення* лише, як свій постулат, боротьбу за самостійність! Він відмовлявся від боротьби за цю ідею лиш тому, що »тепер« не вдалося для неї з'єднати мас . . . Те саме казав і Драгоманів, який викидав з тактичного пляну партії всі питання, яких не можна було полагати »в 1, 2, 3 каденції«: одна психіка, той самий посибілізм. І в суті речі, цей посибілізм соціалістичний нічим не ризнився (крім фразеології) від »буржуазного«. Бо коли український міщанський націоналізм, (в пам'ятній записці ген. Денікіну)¹⁴⁹ головну вагу в тактиці клав на конечність »усунути недовір'я і неприязнь« та »антагонізм між двома рідними народами«, то тієї самої тактики тримався й український соціалізм, лиш заміняючи слово »народи« словом »пролетаріят«. Коли ж наші демократи переконували стару Росію, що в її ж інтересах є »сприяти« українському націоналізмові, уникаючи »непотрібної й небажаної боротьби«, то на тій самій точці стояв і наш соціалізм, звертаючись до большевицької, або керенськівської Росії. Що більше, навіть у своїй соціальної боротьбі ніколи не накидали вони своєї концепції, своєї ідеї масам, так само як і своєї самостійної політичної тактики, ідучи й тут за подіями (за »демократією«, за чужоземним імперіялізмом, за советською системою і т. п.), за »настроями«, як їм здавалося, мас, або за сильнішою волею тих, що накидували її подіям.

Блискучу автохарактеристику нашого соціалізму, його тактики, дав один з визначніших його представників. Боротьба між націями як тактика це дійсно щось «небажане і непотрібне», бо ж усі народи ідуть до однієї мети. Навіть під час революції тактика боротьби видавалась соціалістам чимсь дивним. Накидати комусь свою волю? — Але ж їх правда в їх думці — це не є воля, що бореться з другою такою ж «правдою», *правда є спільна!* І чи не є абсурд боротися за неї, коли мається «за собою справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму»? Ясно, що коли пануючий нарід, що прийшов до влади, визнає всі ці прегарні речі (а він їх визнає!), то ніщо не стоятиме на шляху до порозуміння... Соціалісти вірили в демократію як таку, вірили, «що нам зовсім не... фізичною силою доведеться здобувати своє право». Таж закони розуму, а не афект, панує в світі, «так логічно», так «послідовно», так згідно з її властивими засадами було б, коли б російська демократія прийшла до українців і сказала: «Українці, ми помилялись... Тепер ми бачимо, що ваші домагання справедливі. Отже ми російські демократи... одходимо на бік і уступаємо вам право порядкувати на вашій землі»¹⁵⁰. Так уже вчили Костомарів, Драгоманів, що сварки між народами, це непорозуміння (винні в тім лише «царі і пани»), що все можна зговоритися на вимогах «справедливості» і «спільної правди», з якої «логічні» висновки обов'язують усіх. Що ж дивного, що соціалісти шукали визволення не власною силою, лише, за рецептом д-ра Расселя — шляхом

духового «переродження» противника? Що «революційні» соціалісти зовсім забули революційну Засаду — «права не дають, права беруть», і на вернулись до філістерського очікування *наданого* права, очікування ласки? Реалізації цього «права» очікували соціалісти від кожночасного представника пануючої нації, від кожного режиму, від демократії до советської влади. Вірні нашій міщансько-соціалістичній доктрині, примату «розуму» і логіки над афектом, вони були крайно здивовані, коли представники пануючої нації *не робили «логічних» консеквенцій з власних доктрин, лише змінiali ці останні, коли ця консеквентність нарушувала інтереси пануючої нації.* Провансалець не міг зрозуміти, чому в представників пануючої нації «давня емоція брала гору над розумовими висновками і заявами». Соціалістичні Манілови сподівалися і вимагали, — щоб доктрина (так як і в них) і в їх противників панувала над почуваннями, навіть коли б вона йшла в розріз з «несправедливим чуттям члена пануючої нації»¹⁵¹. Що «принципи» *всьогої нації* випливають з її емоцій, з її волі, а не навпаки — цього прекраснодушні наші «революціонери» ніяк не могли собі усвідомити, вірячи в «переродження» мозку своїх неблаганних противників.

Вони не ставили справи спору двох народів у площині спору за *владу* над людністю й територією спірної країни, ходило ж тільки о втілення принципів демократії, а хто ж ліпше розуміється на тім, як це зробити на Україні, як не наші українські демократи? Це була справа доцільности й переконання. І в цьому відношенні наше соціалістичне

дрібноміщанство ні в чім не різнилося від міщанства «буржуазного». В прихильність до них ворожої їм нації вони повірили «одразу, без вагань». Інтереси їх «колишньої в'язниці» стали «їм близькими, своїми», бо вони почувалися «*органічною частиною... єдиного цілого*»¹⁵², а не самостійною нацією. Вірячи, що захоплення влади над нашим краєм Росією мало ціллю тільки запровадження і тріумф тих чи інших засад, а не панування яко таке, — вони радо міняли свої засади (демократію на «радянство»), переконані, що коли лиш приймуть засади противника, то в нього відпаде всякий імпульс «прагнути до захоплення влади»¹⁵³. Що їх найбільш займало, — це якби таки уникнути революції, не порушити «порядок». «Зробити революцію було б не тяжко, але ж чи привело б це до нашої мети? Чи дало б лад нашому краю?» Їх ціллю, цих соціялістів, було «*провадити революцію в організованій, продуктивній формі*»¹⁵⁴, «з музикою», як казав Тичина. Нашим соціялістам треба було такої революції, яка б «здійняла ще на вищий щабель революційний дух мас» і «вела б до здійснення національних поступів», але одночасно «*не викликала братовбійчої (?) різни* між російською і українською демократіями»; «революційно, але без вибухів»¹⁵⁵, одним словом кажучи, милою їм мовою російської демократії, — хотіли робити революцію «во всю прять тихими шагами». Одиноке, на що вони «орієнтувалися», так це «на добре, широке серце російської демократії», навіть на чудо («грим перемоги»), яке «зм'ягчить круте серце царату» і доведе «до парламентаризму і до волі націй»¹⁵⁶. Такої віри трималися револю-

дійні соціялісти. В наївній зарозумілості уважали соціялістичні міщани «схоластиками» або «бандитами» тих, які вірили лише в закон боротьби, «реалістами» ж були ті «революціонери», які мріяли про «зм'ягчення» серця противника... Свої домагання «реаліст» мав висувати *»не як протестуючі домагання, а як нагадування«*, бо «сумніву (в розм'якле серце противника) нема місця» в ніжній душі соціялістичного міщанина. Великі гасла революції, «свято великих днів, сяючі очі обивателя, все (було) для нього запорукою, що нікого не буде обіжено». Вони вірили в ласку противника «довірливо, безхитросно, простодушно»¹⁵⁷. Про яку революцію тут було думати?

«Сяючі очі обивателя», який з своєю обивательською «простодушною» психікою підходить до розв'язання світових проблем; який в момент великої історичної катастрофи — благає, аби його «не обіжено»; який під час жорстокого конфлікту двох ідей «без хитрости» мріє про ненарушення згоди з чужою ідеєю, яка несла смерть його нації, — все це варто зафіксувати. Такої чисто маніловської «пошлости», обивательського туподумства, сантиментальної провінціальної обмеженості і ентузіязму раба ледви чи можна найти ще в літературі пригноблених націй. Чи не все одно, до якої партії належать люди з подібною психікою, чи не однаково, які гасла виписують на своїх прапорах, «буржуазні» чи «соціялістичні», автономічні чи самостійницькі? Вони споганяють всякі від одного дотику своєї слизнякуватої, плебейської душі. Вони звали себе соціялістами, демократами? Але хіба це

не плягіят з Грушевського, Драгоманова, Костомарова, Старицького? Не найциріше, неприкрашене, трусливе дрібноміщанство, що чесноти свого рідного запічка хоче піднести до значіння регулятора відносин, які усталюються тільки силою, фізичною й моральною?

Ту саму психіку, що в Драгоманова, в лібералів, і в соціал-демократів, мали й інші соціялісти; передусім ті, які виписали на своїм стягу «борітеся поборете», але які також вірили в «розм'якшення серця» і «переродження» мозку свого противника, що був для них як «трудящий люд» одночасно і приятель. На голосних фразях тут також не збувало але не було й тіні свідомости засадничої протилежності інтересів обох народів, ані шляхів, якими нації здобувають собі місце під сонцем. Для українського соціялістичного «народництва» ціллю політики було не визволити *націю*, лише об'єднати *людськість* в одну соціялістичну спілку. В такім разі справа «трудящого люду» кожної окремої нації спихалася до значіння «місцевої проблеми», яку розв'язувати треба було не інакше, як «шляхом міжнародньої революційно-пролетарської взаємности». Тому то ціллю «есерів», як і ціллю соціял-демократів, було «*вживати всіх засобів, щоб досягти миру*» між братніми народами, щоб «спільно захищати інтереси трудового народу». Свідомости, що муситься силою вибороти право нації на самовизначення, в «ес-ерів» так само мало, як і в їх соціял-демократичних братів. Вони вірять, що це самовизначення можна осягнути порозумінням з «глибоко і щиро демократичним» московським урядом.

Для них самостійність не ціль, лише етап до «федерації». Вони твердо вірять, що коли «народ» прийде до влади в країнах, що ворогують між собою, — закон боротьби за існування в надорганічному світі у млівіч стратить свою силу, а його місце заступить закон «солідарности». І хоч, за їх же признанням, «Українці від часів Кирило-Методіївського братства, через Драгоманова аж до новітньої доби, марно доказували необхідність децентралізації та федералізації Росії», — то все ж і тепер цієї тактики не треба залишати: «доказувати» далі . . . Потім прийшли до самостійности, але не тому, що це був категоричний імператив усякої здорової нації, лише тому, що «іншого виходу не було». Але цей вихід є лише Seitensprung, який великодушно треба вибачити, бо хоч і через сепаратизм, то українці все йдуть до своєї старої мети — до «майбутньої відбудови та відродження сходу Європи». Бо, «що на сході Європи мусить витворитися якась така наддержавна Унія та Союз, це є річ певна»¹⁵⁸.

Я вже звертав увагу, що цей не прикритий опортунізм українського провансальства походив з засадничої байдужности до справ організації влади в цих людей, яких овид не сягав дальше полагодження «місцевих справ», культури, економічного добробуту, — політики рідної дзвіниці. На ґрунті такої «політики» (а такою вона була помимо велемовних фраз про соціалізм) вірили вони, що можливе було й порозуміння з кожночасною московською владою (з царатом, демократією, советами). Ця політика «малих діл» і уникання за всяку ціну

розриву з існуючим ладом, не раз вироджувалась просто в звичку *філантропію*. Драгоманів радив займатися лише такими справами, які можна полагодити в 1, 2, 3 каденції парламенту, соціялісти (політична партія!) за найважливіше завдання, під час голоду на Україні, вважали займатися добротинністю, себто — шукати »тих форм праці, якими вже тепер можна було б покласти ґрунт для припинення того руйницького процесу«, в який кинула край війна.

Практично ця »політика« зводилася до праці з (чужим) урядом, і то »не для політики або підкопу . . . влади, а для реальної культурної та господарської праці«¹⁵⁹, і цю практику »малих діл« (що так нагадує »мінімальнішу« програму Драгоманова), революційна партія радить не в момент загальної стабілізації відносин, лише (в 1922 р.), в хвилину найкритичнішого стану большевицької влади на Україні! Цією тактикою вона нагадувала соціал-демократів, які устами свого найвизначнішого провідника, в розгарі війни (1915 р.), проголосила найважливішою і »цілком актуальною« ціллю української політики на Вел. Україні . . . агітацію за народну школу¹⁶⁰. Та сама »революційна« партія »есерів« за найважливішу свою задачу в добу революції уважала »уживання всіх сил для здержання не лише молоді, але цілого працюючого люду від непотрібних жертв і виступів«, повторяючи до знудження прекраснотушні аргументи російського лібералізму, що офірував свою співпрацю царатові. »Ми не були революційною партією (признається один з провідників есерів), що непохитно пере-

водить в життя свої погляди, а... добрими сусідами, що намагаються зо всіма жити в згоді: і Бога не гнівити, і чорта не образити. Ми не були «соглашателями» (угодовцями) по суті, але своєю м'яккістю допомагали створенню для «соглашательства» об'єктивних умов»¹⁶¹.

Ледви чи можна додати щось до цієї автохарактеристики політичної нікчемности «революційних» філістрів! Співпраця з усякою владою, яка дала б їм змогу рішати свої «місцеві справи», здійснювати «мінімальніші» або просто філантропічні, чи шільні програми, того, що можна зробити й осягнути «тепер», працювати «на користь єдиного цілого», а не тільки рідного краю, без «братовбійчої війни» — в усім виявилася так характеристична для всіх українських партій байдужість на точці влади, властива ідеологам племені (не нації), які обмежували свої стремління справами чисто льокальної природи.

Як під тим взглядом різнилися представники чужого націоналізму, передусім російського! Наші провансальці дивилися на елемент влади з точки погляду тих «вигод» економічних і культурних, які їм ця влада несе. Представники російського націоналізму — дивилися на ці «вигоди» з точки погляду влади, чи вони ведуть до скріплення, чи до ослаблення чужої (взгл. своєї) влади. Большевики на всяке, навіть хатне, питання на Україні, дивилися з точки погляду закріплення їх влади. Всі питання для них були передусім питаннями воєнними й політичними. В наших «есерів» навпаки; всякі питання воєнні й політичні були передусім питання

харчові: вони готові були визнати всяку владу, яка дала б їм змогу займатися філантропією для «трудящого люду», як Драгоманів готов був простити Александрові III. багато за його «полекші» народів. По другій стороні, навпаки, в першій мірі ставляли питання влади, і ніякі поступові аграрні реформи для «трудящого люду», напр., не відвернули російських революціонерів від обрахунку з Александром II. і П. Столипіним. В цім говорив інстинкт членів нації-пана, для яких всякі економічні уступки для кляси чи для нації ілюзійні, поки в їх руках не опиниться політична влада. В цій свідомості — в одних, і в браку її в наших провансальців, і є різниця між політикою і філантропією.

Про методи політичної боротьби правих партій можу тут не згадувати, вони принципіально виключали з цих метод елемент революційний, уважаючи його за чинник виключно анархістичний. Менше більше ту саму ідеологію опортунізму, коли можна так сказати — принципіального опортунізму, стрічаємо й серед *галицької політичної ідеології*, і то знов таки всіх відтинків, від «клерикалів» та «трудовиків» до соціялістів усякої марки.

Головними практиками опортунізму були там «народовці», теоретики (не занедбуючи й тактики) — радикали. Їх «перша і остаточна ціль» була «помочи двигнути матеріально та справді просвітити наш нарід». Аж коли ця «остаточна» ціль досягнеться, буде час подумати й про «високополітичні справи», а поки що «двигати» свою мінімальну програму — потихо «правним способом», себто не робити «нич такого, що було б противно . . . консти-

туції»¹⁶². Так формульовано засади галицької політики ще в 1890 році, поручаючи їх «всім любителям правди і робітничого люду», — і від того часу ці засади ледви чи змінилися. Треба було спершу добиватися «особистої та краєвої волі» без «національної нетерпимости», що є «спадком варварства»¹⁶³, спільно з відповідними елементами інших народів, в рамках існуючої державности, а тоді вже «само собою настане воля і для української нації». На змаганні до «матеріяльного добра люду» та «на праці над просвітою» і кінчився тодішній галицький націоналізм, «позатим слідує шовінізм». При запровадженні демократичного ладу, розв'яжеться й українське питання «само собою», бо ж «мазурському людови зовсім не в голові Русинів польонізувати»¹⁶⁴. Займатися такими речами як самостійність національна або навіть поділ краю — уважалося досить довгий час за брак доброго демократичного тону. Крім того займатися такими справами значило б марно тратити енергію народу, занедбуючи «інші, на око дрібніші справи» і працю коло «нещасливого положення бідного люду». «Взагалі такі шумні, лише національному почуванню схибляючі програми» є лише «покривкою для занедбання щоденної повільної праці над здвигненням простого народу». Нам українцям було «ще завчасу запалюватися такими далекими і непевної вартости справами» (як поділ Галичини, самостійність), «коли нарід наш бідує гірко і йому цілком інші річі дошкулюють». Ідея самостійности вже тому є фантастичною та нереальною, що «доля робітничого люду в такій самостійній державі могла б навіть

погіршитися». Крім того самостійницька програма »зовсім не числиться ані з силами нашого народу, ані з політичними межами, що ідуть по нашій країні«. »Самостійність політична в наших часах це діло страшно коштовне«. Для її виборення потрібно »затрати такої маси сил і капіталів, що ними любесенько, в межах існуючих держав, можна устроїти людові робітньому далеко корисніше життя«. За устроєння цього »кориснішого життя« радикалізм не вагається хвалити й царя Александра III-го за визволення з-під ярма »німецької буржуазії« естонців і лотишів, хоч це зроблено лиш на те, аби »потім віддати їх в опіку російським урядникам« . . .¹⁶⁵ В тім звучать вже нотки засадничого політичного опортунізму соціяльних радикалів супроти всякого політичного ладу, що забезпечить їм »кавалок чорного хліба« і »повільну працю« над своїм »двиганням«; за можливість цієї »повільної праці« радо зрікаються вони »шумних« програм і »далеких справ«.

Так формулювалося завдання галицьких політиків у кінці минулого віку, але уважний читач, який уміє поставитися понад фразеологію, побачить у тій формулі катехизм опортуністичного галичанства: тоді — »стремління робити все правним способом«, тепер — »автономія«, тоді — »ми прикроїли свою програму спеціально до потреб Руси Галицької«, тепер — галицько-володимирська ідея й повне ігнорування самостійних змагань цілої України, тоді — відкинення самостійности як чогось занадто »коштовного«, тепер — заклик — »рахуватися з цифрами і фактами«; розрахунки що війна не

принесла нам нічого, крім «горя й занепаду культури, моралі та економічної руїни». Тоді — «мінімальніша програма», тепер — здійснення «умовин, необхідних до мінімального правильного розвитку суспільного життя», тоді — застереження проти «ідеалістичної» політики завтрішнього дня, проти політики «катастроф», тепер засада, — що «краще оминати велику програму малими реальними здобутками, ніж іти геройськи у бій»¹⁶⁶. Психологія осталась та сама.

З тими менш більш принципами боротьби виступало й галицьке молодоукраїнство. Вже 1905 року воно думало здійснити свою ціль «без національного ворогування до народніх мас інших націй»¹⁶⁷; це гасло стало догмою соціалістів аж до останніх часів, коли їх частина (з націоналістичним забарвленням) мусіла зійти з кону політичного життя, а та, яка лишилася (комуністична), отверто зрікалася власної національної політики, посунувши тезу 1905 року до політичного ренегатства.

Звичайно всякий політик мусить числитися з обставинами, але — не бути їх невільником. Самі галицькі опортуністи писали, що «коли нам практична дорога заложена, то ми повинні виробити собі певний теоретичний світогляд», в дусі якого треба бодай виховувати маси, поки вони не дозріли ще активно за той ідеал виступити. Але такого ідеалу — крім «мінімальнішої» програми й «повільної праці» не було... Вони самі кликали своїх противників «показати виразно програму по всім питанням», зауважуючи, що «хто її не показує, той або її не має, або хитрує»¹⁶⁸. Можна сміло сказати,

що наше провансальство національної програми не мало, бо її не показувало, від неї відмахувалося, як від чогось нереального. »Далекими ідеями« захоплювалися вони, втягаючи їх у свою тактику, лиш тоді, як їх накидувала їм хвилина, аби зараз після того, коли спадали гребені масового піднесення, знову вернути до старої тактики закулісових пересправ і до пред'явлення рахунку за »податок майна і крови«; до тактики обчисленої не на виховання мас, а на торги з державою, до т. зв. парламентського кретинізму. Перемагала знову »мінімальніша« програма; що ж до максимальної, — то її не старалися переводити іншими засобами, лише, як нереальну, — забували. Коли ж старалися від часу до часу й про неї щось згадати, тоді виявлялась безгранична безпринципність »ідеологів«, які — в одному і тому самому часописі — протягом одного тижня вміли до тих »далеких« ідей зайняти діаметрально-суперечне становище. Уживаючи несмертельного виразу провідника хліборобів-державників, самостійність була для них »тактичним« питанням, чимсь таким, як абстиненція від виборів, чи що. Отже питанням не засадничим, не властивою ціллю нації, лише справою, яка може виринути нині, а завтра зовсім зникнути з круга питань, що займають партію. Не дивно, що при таких поглядах на максимальну програму, рідко кому приходило в голову зробити з неї зв'язуючий осередок для цілої політики т. зв. малих діл, розглядаючи її з точки погляду не моментальних користей, а відповідно до того, чи вона наближає чи віддалює націю від її мети.

Наше провансальство «ніколи не відділяло українське питання від загального пляну суспільного і політичного оновлення Росії», себто нації паразита¹⁶⁹. В нашого провансальства не було свідомости, що українська національна ідея є революційна ідея. Воно не припускало, що для її перемоги потрібний революційний запал. Звідсіля його ненависть до «шовінізму», «афекту», «пристрасти», як головних чинників боротьби: ті почуття непотрібні й шкідливі для принципіяльного угодовця. Він не розумів, що національна ідея, це ідея, яка керується гаслом «або-або», і звідсіля його ненависть до понять, що виражаються словами «експансія», «панування», «влада». Бо угодовець «бореться» не за владу, а за «рівність», за «визволення» (економічне й культурне) ціною угоди з владою. У нашого провансальства не було хоч би такої непримиримости проти чужої ідеї, яку плекала — в найбезнадійнішу добу, перед царатом — ППС. І в провансальців зроджувався нераз бунт проти існуючого, але не полученій з глибоким почуттям права зайняти місце того існуючого; так, як найсміливіші вибрики учня проти свого учителя ніколи не виходять з почуття права зайняти його місце на катедрі.

Я цитував двох скрайніх ідеологів двох скрайніх партій — великоукраїнської й галицької, про так звані закони суспільного розвою. Хто так механічно розумів їх, не міг засвоїти ідеї чинного втручення в біг подій; історія для них не сміла мати скоків, якими є революція. Думки про революцію — то було «якобінство». »Такі державні думки ішли... поруч із старою наукою про природу, наукою, яка,

навчала, що Бог творить у світі *чудеса*, а потім коли й добралась до того, що побачила порядок у змісті всього на світі, то все таки думала про *скорі зміни*¹⁷⁰. Це все було, розуміється, «ненауково». «Наукова» була лише «постепеновщина», — найвища річ для провансальців. Їх почуття про світ з'явищ є стаціонарне, як поняття старої математики про число. Поняття змінності існує в них лише як так звана еволюція, але ніколи як революція. Вони ніколи не поставлять остро своєї ідеї, все спершу «оцінюють ситуацію», все нюхають, яка ідея на їх думку висить у повітрі або сприйнятлива масі «народу», і за нею ідуть. За царату — вони були культурниками, за Керенського — демократами, за большевизму — комуністами, по фактичнім розвалі Росії — самостійниками, в Галичині — незалежниками або «автономістами» — nach Bedarf. Спертися на сили нації й виступити з ідеєю, яка б — хоч гляділа в будуччину — але ішла в розріз з пануючою в даний момент, вони ніколи не були в силі. Боротьба з ворожою нам ідеєю визнавалася лише тоді, коли противник не лишав їм жодної дороги до угоди, в противнім разі — угоду робилося; але й то не з примусу, а з «підскоком», з захопленням, роблячи рекляму противникові, з повною вірою, що це не «передишка», а остаточне завіщення боротьби, яка є «непотрібна і небажана»: найбільш деморалізуюча форма компромісу. Накинута боротьба відбувалася в атмосфері неясности й туманности, на яку хорувала й сама ідеологія, яка ніколи не ставляла питання на вістря меча навіть у рішучі моменти; яка всякий конфлікт з «народом», «про-

летаріятом« або »трудящим людом« чужої нації уважала за непорозуміння, що якнайскорше мусить і повинно закінчитися. Ясно, як впливала на розвиток конфлікту й його вислід, наскрізь ворожа всякій ідеї боротьби, така ідеологія.

В тім зачарованім колі блукав наш »народолюбний« рух. Він дебатував там, де мав гукати до мас. Він критикував там, де мав публічно оскаржувати, і заключав угоду, де мав вести безкомпромісову боротьбу. Нація не була для провансальця *causa sui*, і тому він мусів дусити в собі пробуджений афект, навіть у момент бою. Він не міг прийняти гасла ксенофобії, бо »людськість« була ж одна родина, а всі люди — »брати«... Виступати різко проти чужої нації — це була зрада ідеї »пролетаріату« або взагалі »робітного народу«, та також »інтересів гуманности«... Війна? — це ж була руїна тисяч »Я« і добробуту, найважливіших речей на світі для провінціяла... Коротко кажучи, провансальство не могло вийти з круга угодових понять у своїй акції, бо саме поняття нації не було для нього поняттям аксіоматичним, самовистарчаючим. Яка теорія, така була й практика, яке »Що«, таке і »Як«.

Їх політика, що визнавала лише те, що дасться осягнути »тепер«, у даний момент, органічно не в силі була дивитися на боротьбу за існування між націями, як на щось довготривале й природне. Діловці не бачили в війні нічого крім руїни. А ось які підсумки боротьби за визволення робить орган українських »есерів« і »есдеків«: Сцена відбувається при брамі раю, де товпляться представники

різних українських партій, що боролися між собою на землі і які домагаються щоб їх впустити до раю. І ось що каже їм св. Петро (такий як повинен бути в уяві «революційних» філістрів): «За що ви різалися, за ідеї? Кому ж з того користь? А хто ж ту ідею здійснив? Добру ідею прийме найлютіший ворог, коли переконається в її користі, а до злої не змусите людей жодним насильством... Не сваркою, не мечем, а ділом треба переводити ідеї в життя... Ви вмерли всі за ідею, але в тім жодної нема заслуги. Це й дурень зробить. Вмер, бо не вмів зробити нічого путнього для ідеї. За це в рай шляху немає... Не велика річ вбити людину або самому загинути від неї: велика річ жити з людьми по людському, навчити людей бути людьми. Це найвища ідея людського життя. Навчіться на землі співати одну пісню (св. Петро називає — «де згода в семействі»). Переводьте свої ідеї не биттям, а спільним людським життям»¹⁷¹;

Що можна додати до цієї філософії дрібного міщанина? І чи всі ті розводження про «користь» від боротьби, падькання над людьми, що вигинули «надаремно», і віра, що добру ідею й ворог прийме, і бажання співати з ним спільну пісню — «де згода в семействі», — чи ці нотки не взяті живцем з політичного лексикона наших «буржуазних» і «революційних» філістрів? І це має бути підсумок кривавих літ боротьби!?

Мимоволі нагадується друга цитата, не з нашого провансальця, лише — з європейця. Ось як оповідає, в імені свого героя, ірландського націоналіста, Пер Бенуа в «Шляху Велетнів» про психологію

боротьби націоналіста: »Наглий окрик, »Нехай живе республіка!« перервав тяжку мовчанку. Це був Джемс Коннолі. Він підійшов до Пірса, обидва міцно обнялися . . . Ніколи, як у цю хвилину, не усвідомив я собі того великого контрасту між цими людьми. В одного, — у Коннолі — тверда віра в перемогу. Його груба плебейська комплексія потребує цієї потіхи. Для нього зусилля завжди повинно мати безпосередні й реальні наслідки . . . Пірс, навпаки — душа аристократа й поета, може боротися, знаючи що буде подоланий. Його царство не від світа цього. Його зір сягає далше, ніж хвилива поразка. Він бере на себе посів зерна, якого плоди, він це знає, збиратимуть інші покоління».

Тут два світогляди! У наших »революціонерів«, що, як той мужик, бачать лиш те, що можуть намацати, зачисляючи решту до »метафізики«, зусилля мусить мати »реальні наслідки« — нарізку двох нових десятин, зменшення податку або урядову субвенцію; коли цього нема, вони відкидають боротьбу. Плоди, які збиратиме не нинішнє покоління, — це фантазія, а ідея, в ім'я якої борються за це, — нікчемна ідея. То »царство не від світа цього«; це фантастична держава »милостію Божію«; це є щось »окультурного і непотрібного«. Мілфорд (з того самого роману) промовляє до сера Р. Кезмента: »Я певний того, Роджере (що нас подолають) . . . А однак, не зважаючи ні на що, щось вийде побідним з цієї боротьби, це щось є душею Ірландії. Вона вже завмирала, вона вже гинула . . . Наші ліберали волочили її по англійських зібраннях. У безплідних

парламентарних базіканнях . . . стратила вона культ твердого чину, що визволяє і відроджує» . . .

Це «щось», та «душа» народу — це була абстракція для нашого “Вауер”-а, який «не їсть того, чого не знає»; для якого безсмертним було лиш «тіло». Цінністю для нього є намацальне, «мінімальніше». Вічна воля, “species” нації, що осущається століттями, зусиллями кількох генерацій, що стоїть понад добробутом і щастям одиниці й народу, над «тілом» — того не визнає демократ, ліберал, соціяліст, а передусім плебей, для якого порожній звук боротьба за ідеал.

Нема нічого дивного, що ця точка погляду не давала змоги нашому демократичному народолюбству зрозуміти противника, ані його ідеології, ані метод діяння, ані мети. Він усе мірив своєю провінціальною міркою. Позбавлений всякого почуття агресії, він не може собі уявити, щоб це почуття було моторовою силою й у других. Тому то він вірить, що треба лиш погодитися щодо головних засад, а тоді зникнуть причини спору. Тому він усе блукає, мов у тумані, в політиці противників, впадаючи то в одну несподіванку то в другу. Признається один маркантний провансальський «революціонер»: «Ми, українські соціал-демократи виходили марксизм. Ми вірили в його життєву, творчу силу», але засвоїли з нього лише «одну його половину; об’єктивний хід подій». «Ми прийняли з його тільки те, що може він нам дати незалежно від нашої волі, від наших прагнень; — механічний розвиток соціяльних відносин; не маючи самі жагучого, одважного прагнення знищення, в самих

його основах, в самім його ґрунті, капіталу, ми й другим не вірили, не розуміли їх». Соціяліст думав, що треба «нам» прийняти «засаду» противника (совети) і «сама собою спинилась би війна з російською радянською владою». Твердження, що бажанням Росії є панувати над нами, «буржуа» уважав вигадкою людей перейнятих «націоналістичною фразеологією». Що противникові ходить не о принцип, а лише о владу; що він стремить передусім до «знищення», — що в боротьбі нашій панує не розум, а інстинкт, — то було китайською грамотою для наших сантиментальних провансальців¹⁷² . . . Дикун, як каже Спенсер, є цілковито під впливом безпосереднього вражіння від явищ, які закривають перед ним уявлення про *будучі* приємності або неприємності. Таким був і наш дикун, і тому він цілковито піддався впливам чергової деклярації, обіцянки Троцького (Ліги Націй), програми договору, не зважаючи на дальший зв'язок явищ, на внутрішню, незалежну від заяв, логіку подій, на не заявлені, а правдиві мотиви дій. Звідси не тільки вже згадане органічне невміння зрозуміти політику противника, але й вічний перехід від надій до зневіри, політична гістерія¹⁷³.

Не розуміючи противника (що було конечним для самої можливості змагання з ним), вони *ще менш розуміли масу*, той звеличуваний ними нарід. А це ще більш унеможлиблювало їм боротьбу. Засада, що правдивим двигуном історії все є *незначна меншість*, яка несе масі свої ідеї (інша справа — від чого залежить прийняття тих ідей масою) — ця засада була цілком не до прийняття нашому демо-

кратизмові. Сантиментальний культ народу не дозволяв «накидувати йому свою волю», відкидання волевого чинника не дозволяло йому розвинути належно відпорну силу нації. Глибшою причиною цього пересаженного «народолюбства» був брак віри в свою правду і в свої сили. В боротьбі зовнішній цей брак віри в волеву сторону людської психіки привів до шукання порозумінь з ворожою силою, замість опиратися їй; у відношенні до власної нації — це привело до безперестанних хитань і числення з «настроями маси»; до ослаблення, до заникну тих функцій, без яких усякий керуючий осередок нічого не вартий.

І тут знов початок дав Драгоманів. Він досить пасивно ставиться до спору між москофілами й українофілами: «Чи розділимось і ми (писав він) на твердих і м'яких, *куди нарід наш сам схоче піти, те й буде*». Він був проти «архиерейського духа» в партії і проти «якобінства», розуміючи під тим активне накиннення своїх ідей масі. В своїй плебейській пошані до маси він навіть радив «залишити кожному... кандидатові поставити свою програму в згоді з його виборцями» (sic!). Він ніколи не є певний і не бачить «нізвідки, щоб більшість народу була тепер за нас», а без цього акція для нього неможлива. Але навіть і «деспотизм більшости» зовсім «не є його ідеалом». Недовір'я до творчої ролі діяльної меншости досягає в нього того степеня, що він протестує проти назви одного симпатичного йому часопису «Волею», бо «Воля» можуть зрозуміти, не тільки як Freiheit, а й як Wille, а це вже «якобінство» і «деспотизм»! — Але з цією своєю

наївною наукою він — у своїм підсвідомім Я — був у розбраті: він зве себе «старим анархістом»-прудонівцем, чи не самотнім на всю Європу, де «якобінські люди пішли скрізь» і навіть «жалує чому не родився деспотом... був би мав більший вплив на цілий ряд молодих поколінь»¹⁷⁴.

За це ще докоряв Драгоманову Франко. Драгоманів, на його думку, «не злучив в одну органічну цілість думок специфічного російського хлопофільства... На його думку суспільність — це власне тільки продукт робочих, в нашім краю хлопських мас. Переважно білоручки в нього, як і в більшості російських соціологів тієї доби, ідентифікуються з експлуататорами і п'явками народу... Невідродний росіянин, він все стояв на вірі в якусь містичну «волю народу» і його вроджену інстинктову здібність до осягнення «правди» в суспільних відносинах. Йй, народній масі і треба було лишити «будову нового ладу». Він за вузько розумів поняття суспільности, за низько ставив вагу і ролю інтелігенції»¹⁷⁵.

Цей погляд Драгоманова дуже заважив на формуванні політичної психології наступних поколінь. Тим поглядом перейняті в нас і досі всі ліві групи, як на Великій Україні, так і в Галичині. Той погляд, що виключає творчу ролю активної меншости («інтелігенції» Франка) — є й досі причиною трусости наших національних «верхів», невміння активно вести за собою маси; страху виступити з ідеологією в даний момент у масі непопулярної; причиною їх безнадійного опортунізму, який, щоб бути «з народом» у момент історичних поразок,

конче йде в Каноссу... Нашій «національній меншості» бракувало чеснот, потрібних усякій аристократії: відваги *вибирати й приказувати*: наш Гриць усе ховався за пліт «громадської думки» і «волі народа».

РОЗДІЛ VII

ПЛЕБС VERSUS НАЦІЯ, УТОПІЯ VERSUS ЛЕГЕНДА, ХУТОРЯНСЬКА «КАЛЬОКАГІТІЯ»

Коли ми схочемо обняти однією формулою всі зазначені в попередніх розділах прикмети нашого провансальства, то нам доведеться шукати цю формулу в його відповіді на питання *взаємовідносин між одиницею (або їх сумою) і нацією з одного боку, а з другого — між різними націями*. І в однім, і в другім випадку (хоч з першого погляду видається інакше) ставить наше провансальство «партикулярне» понад «загальне». В обох випадках ігнорує воно волевий чинник націоналізму: не нація, лише що інше є *causa sui*; волевий, моторовий центр націоналізму лежить не в нім самім, лише поза ним; формально — ця воля обмежується (у нашого провансальства) — санкцією інтелекту, експерименту («законів суспільного життя») і «спільною правдою»; матеріально — всякими на позір «вищими», та, в суті речі, партикулярними ідеями («нищої братії», «черні», кляси, провінції, «людськості»).

Ми бачили тут інстинктову ненависть, з якої всі ідеологи провансальства (праві й ліві) ставилися до слів — «панування», «влада», «окультна сила» держави, нація «милостію Божію»; до права нації визначити національну приналежність своїх членів, до національного «афекту», «пристрасти», до безмотивної національної волі, що ставить себе над поодинокими одиницями, над даним поколінням, над провінцією і т. п. В цім ставленні провансальства було надзвичайне примітивне розуміння національного колективу, як і колективу взагалі. Для середньовічної філософії (номіналістів), в розгарі спору про *universalia*, «універсальне» було лише сума «окремих», обнята одним і тим самим ім'ям, словом. Універсальне — це було тільки збірна назва для різних речей, і поза ними немало ніякої реальности. Так думали і наші провансальці про націю. Для них ідея нації (її бажання, потреби) не могли існувати як *forma separata* (Томаса), зі своїми власними завданнями й цілями, не зв'язаними з хвилими цілями й бажаннями одиниць. Так як *homo* значило для них стільки, що *omnes homines*, так і «народ» не більше, як «всі люди», Грицько, Петро, Семена ін., так що цілі народу, які відрізнялися від стремлень Грицьків і Петрів (їх «свободи» і «щастя»), або старалися підчинити собі ці останні, — були «окультизмом», а в партійній агітації — «зрадою інтересів народу». Так прийшло до утотожнення (національного) гурту з механічною сумою його поодиноких членів; його інтересів — з примітивними інтересами їх, а головне, до заперечення права нації *хотіти*, права *накидувати свою волю* одиницям, пле-

менам, провінціям, поколінню. Для наших націоналістів, як у Спенсера, — не існувало соціального *sensorium*-у, а тому добробут агрегату, взятий окремо від добробуту одиниці, не міг стати метою, до якої треба стреміти. Модерна соціологія вчить, що є спеціальні роди вчинків, думань і почувань одиниці, які силою себе їй накидують; що багато з цих почувань не є «наше власне діло, а припливають на нас із зовні», з колективу. Тому для соціолога, якась думка або почуття є загальним тому, що воно колективне (себто має менше або й більше обов'язуючу силу), але для провансальця — який визнає лиш те, що бачить — коли якась почуття колективне то тільки тому, що воно загальне¹⁷⁶. Життя, свобода, щастя всіх є для нього колективним ідеалом, бо це ідеал загалу Грицьків і Петрів. Думка, що боротьба, експансія нації і т. п. мають бути метою одиниць, тому, що це потрібне для цілого — є для провансальця найбільш абсурдною річчю в світі. Лиш «теологи» безпardonно касували самовистарчальність окремих речей, підкреслюючи першенство «загального», ідеї, «вічного». Втім і був Гераклітів момент філософії тих «теологів», так ненависної соціальним епікурейцям. Провансальці мали свою теорію: в них не «поодинокі» означувалося «цілим», не впливало з нього, а навпаки, «ціле» було витвором поодиноких речей, що існували вже перед тим. Це був послідовний атомізм, який приводив до анархізму, подібного до Штірнерівського, хоч він і носив маску «людяности» і «громадськості». Фоербах проголосив «дух», «ідею» — «теологічною примарою», признаючи оди-

ноко реальним тілесну, зміслову людину, але він визнавав ще права колективу. Штірнер — а за ним і наші провансальські анархісти — негують права колективу (помимо своєї фразеології). Єдино потрібним для них є «поодиноке». Тільки що в Штірнера це «поодиноке» є «die selbstherrliche Persönlichkeit», 'а в наших провансальців — це пасивно терпляча, «людина». Але і один, і другі не дозволяють колективові втручатися в її «права».

В цьому атомістичному розумінні нації, на перший погляд, суперечив провансальський космополітизм, інтернаціоналізм, який все ж ставив якусь цілість над одиницями, «загальне» над «окремим». Але це на перший і поверховний погляд. Бо це дійсно був провансальський космополітизм, себто він виходив з заложення не колективу, лише тієї самої одиниці. Пацифіст, що стрінувся в окопах з противником, розумує: «ми, особисто, не маємо нічого один проти другого, він не більше потребував вбивати мене, як я його». — І з цього розумування виводиться злочинність війни (в тім числі й визвольної). Це був світогляд примітивної людини, яка не визнає за колективом інших інтересів, як за окремою людиною. Коли людина ця особисто не має нічого проти другої, значить і нація не має нічого проти другої, бо нація, це ж ніщо інше, як сума таких самих окремих одиниць. З цього власне підкреслення моменту «окремого» виріс наш провансальський космополітизм, заперечення національної зверхності; вийшла наука про те, що «всі люди брати», про загально людські інтереси» і т. п. Тут не на одиницю накладалися певні тягарі, певна ідеологія

в ім'я загальної правди, лише чисто особисту правду проектувалося в площині колективних інтересів. Їх інтернаціоналізм не був створенням вищого колективу (Pax Romana, British Empire), лише приборканням уже існуючого (національного), увільнення одиниці, юрби, від усяких приказів згори, а головне — увільненням від вічного закону боротьби за існування між націями . . . »Людськість«, »космополітизм«, »інтернаціоналізм« — то не був мужній інтернаціоналізм Dei gratia пануючих, що з своєї ідеї робили інтернаціональну, підчиняючи їй слабші. Ні, цей »інтернаціоналізм« — був їх »тихим пристановищем«, де вони збігалися — мов стадо овець перед громовицею — разом, в юрбу: до Ліги Націй«, до пацифістичних товариств, так само як до вегетеріанських і протиалкогольних, щоб працювати »в любові й братерстві«, бо не мали сили стояти самотно, зробити з себе якийсь осередок, коло якого крутилося б все інше. Так зі своєї атомістичної теорії наше провансальство прийшло — до зникну ідеї (національного) колективу, ідеї нації, що має волю над »окремим«, до проголошення права вибору на річ племінного »піднаціоналізму«, або космополітичного »націоналізму«, до розпорошення самого поняття нації.

Цей самий світогляд привів до зникну поняття нації, до зникну ідеї боротьби, всякого зрозуміння для неї і почувань, получених, з нею. І в однім і в другім випадку — це було нехтування волевым моментом у національнім чиннику, в національнім почутті. Поняття нації, особливо політичної, якому іманентні поняття волі до влади й боротьби, стало

неясне, і непотрібне. Але все ж таки вони, що безперестанно мали на устах слова «народ», його «щастя» і т. п., мусіли мати *якесь своє поняття цього народу?* Мусіли, і мали, *але це не було поняття нації політичної*, лише — власне «народу», простіше кажучи, *плебса*. Плебс ще в старім Римі числився як протилежне патриціятіві, частина нації позбавлена політичних прав, товпа, що жила всякими іншими інтересами, лише не справами політики й влади; справами приватними, але не інтересами цілоти нації. За часів феодалізму в Європі таким плебсом була буржуазія. Коли вона стала політичною нацією, плебсом стала лише кляса пролетарська й селянська, і т. д. Зрікаючись зверхности, власної політичної ідеї, ставлячи приватні інтереси одиниць понад «окультурні» інтереси держави й нації, як окремого колективу, спихаючи в своїй тактиці боротьбу за владу на друге місце, — наше провансальство мусіло прийти до утотожнення «нації» з «плебсом». Його нація це було розлюзнене товариство з правом сецесії його членів, «вільна спілка», до якої хто хоче приступає, а кому не вигідно — виступає; його ідеалом були нації як «добровільні товариства, зв'язані не більше того, скільки вимагала потреба, і міцні на стільки, на скільки існування їх не шкодить правам особистої свободи»¹⁷⁷. Демократизм вони утотожнювали з «мужицтвом». Але це була особлива — їх демократія. Як і мужицтво, вони передусім думали про *рівність*, але не про *свободу*, і тому готові були забути про момент свободи (влади), коли хтось забезпечить їм рівність: як Драгоманив з своїм царо-

фільством, як Грушевський і ціла наша плеяда істориків, які відкидали політичну свободу, коли вона «вимагала жертв» від того самого «народу». Вони просто «поклонялись народові як животворящій стихії... котра мусить одвіт дати на всі наші питання про *індивідуальну і общеську свободу, про індивідуальне і людське щастя*». Щастя одиниці, щастя всіх, вільність від усяких «окультних» сил, що стояли над ними — і охорона від усяких жертв, це був ідеал нашого провансальства, ідеал сутоплебейський.

Але від стремління до захоплення влади, від всякої агресії, вони «в національних питаннях не йшли даліше тієї границі, яка визначалася потребою «самооборони», оборони своїх економічних і культурних, «мінімальніших» інтересів. Особливо ненависний був їм «принцип державного насильства»¹⁷⁸. В народі, як і тодішні москалі, від яких вони взяли свою науку, бачили вони щось містичне; все що виходило з глибин народної юрби, набирало в них тим самим вищу, містерійну силу; *vox populi* був для них *vox Dei*. Вони були експонентами маси. Їх поняття про нарід не було поняттям тих, що хочуть його десь *вести*, в довір'ї до своєї великої правди, яку вони носили в серці і в ім'я якої кликали масу йти за ними до своєї цілі, не спиняючись перед жертвами; ні, їх народолобство це була слізливо-сентиментальна любов мирного провінціала до рідного окруження, його благоденствія і мирного життя його затишної парафії. Це не був націоналізм нації, чисто релігійна ідеологія, з волею

160

будувати, з завойовницьким інстинктом, з жадобою панування й влади, — то був вузько обмежений націоналізм провінції, сантиментальна ідеологія, яка стреміла лише «визволити» особу від усяких пут і забезпечити їй незакаламучене спокійне життя під чиймибудь опікунчими крилами. Свій патріотизм вони принизили до любови, до «рідної стороньки», до її звичаїв, до «регіоналізму».

Замість вкласти в поняття нації велику ідею, високу ціль, що стояла б понад «партикулярним», — вони зробили собі Бога з феноменального — обмежили об'єм поняття нації (1). Замість включити в поняття нації не тільки «нині», але й «завтра», — вони задовольнилися лиш першим; вони обмежили поняття нації в часі (2). Вони були поза часом, а їх ідея — ні ретроспективною, ні проспективною, без традицій вчора, без завдань завтра. Взиваючи до розуму й виклинаючи почування, фанатизм, — вони зробили національне почуття плитким і яловим; обмежили його інтенсивність (3). Відповідно до того пристосувався й цілий їх світогляд, який знав замість «легенди», «міту» — погідну й нудну утопію (ad 1); замість руху — спокій (ad 2) і замість протесту — немічний жаль (ad 3).

Суттю того світогляду було недовір'я до вибуховости, до пристрасти. *Supremus motor* людської душі був «розум», не воля. На чинний спротив і агресію той світогляд не міг здобутися. Він боявся бути жорстоким до чужих так само, як до своїх; боявся обидвом накинути свою волю, повести своїх за якоюсь блискучою оманю. Коли б він вірив у ці останні, взагалі в «окультурні» сили, — він знав би

лише ідею й протест в ім'я її, хоч би це й мало принести біль »окремому«. Але для нього це »окреме« було суттю, і тому коли в страшній боротьбі за існування воно гинуло — одиноким почуванням, яке опановувало його, це був тілесний біль, сум. Там де не »універсалія« мала реальність, а »партикулярне«, — вічний приплив і відплив людської енергії викликав лише песимізм і нудний біль. Наше провансальство не розуміло таких »фантазій« як релігії, національні місії, самовистарчальні національні ідеї, які знали інші народи, які будували »вічне«, що утверджували тяглість своєї колективної волі хоч би за ціну гибелі дочасних дібр і жертв сучасних поколінь. Наше провансальство того не знало, і тому сум або туга є головні прикмети нашої вдачі й головні форми реагування на зовнішні сили. Це реагування зупинилося на першій щаблі, на почутті болю, і не перейшло на вищий, на спротив, на активне бажання усунути суперечність між внутрішнім і зовнішнім через заперечення останнього.

Наші націоналісти, згідно з тим як відбивається їх світогляд у літературі, це діти будня, що »не викрешуть з себе ані вогню екстази й радости, ані кривавої скарги«... З книжок нашої літератури »говорить чутливе серце замученого жителя« наших гір і долин. Він шукає »розради в резигнації, в безвольній надії, що чейже колись прийде всьому кінець... Ані могучих відчужань зла, що вели б до бунту... Спокій (тут е), легкий, лагідний... Добряче серце, яке не в силі реагувати на зло«. Збудити в читача, в людини, »чутливе серце«, до »всіх, кого

гнітять окуви» — ось головний мотив життєвої філософії провансальства¹⁷⁹.

Це є його «гуманність», гуманність тих, що не вміють боронитися, яку десятками років ширило наше «красне письменство». Правда гуманність не витягає на світло дня лише негативної сторони нещастя, його стихійного «болю» як такого, вона є ще й мораллю покривдженого, афірмація того, в ім'я чого він виповідає війну життю, наражуючи себе на небезпеку. Але симпатія наших провансальців далека від цього світогляду, вони симпатизують — з жертвою нещастя, хоч би пасивною; їх смутить не зламання їх волі, лише тілесний біль; не те «вічне», чого їй не дали здійснити, лише те «дочасне», яке при тім потерпіло. Це симпатія старих баб — якими блискучими іменами в літературі вона б і не покривалася. Хаос, непевне, безодня, що вабить героя — ця симфонія не для глухонімих провансальців.

В нас «логікою розсудили, що загалом нема безодні, нема нічого, лиш атом, момент», — і це ігнорування безодні людських «ілюзій», «фантазій» і «примар», що дають одиниці піднесення над собою і формують «життя», привела провансальців до безнадійного песимізму й суму: по «моменті», «атомі» не лишилось нічого, навіть безодні, в яку вірили «фантасти», лишався лиш сум і жаль . . . Як свічадо, відбиває його в собі ціла наша література. У Лесі Українки меланхолія викликала страхом перед загибіллю «вічного», перед заламанням волі до перемоги, у многих інших — їх сум спричинило не заламання волі, стремління, лише — їх кожно-

часної об'єктивації: смерті одиниці, поразки даної генерації, голоду, хвороби, матеріальної руїни, »партикулярного«, («атома«, »моменту«), що було для них найважливіше на світі, і з чим не лучився ніякий виклик об'єктивному, що його хотілося знищити; жодне самоутвердження волі, яка, загибаючи в одиниці, таки не піддається силі оточення.

Тієї афірмації волі даремне ми й шукали б, бо вона існує там, де є почуття *власного права*. Того в нашого провансальства не було. Роз'їджене пістряком інтелектуалізму, воно все зверталося (як ми вже бачили) до »доброго серця« противника. Політика була тут, тим самим духом натхнена, що й поезія. »Дужі! Волю прекрасну віддайте... Ситі! Землю Господню верніть... Хижі! Чулими, добрими станьте — і в покуті гріхи замолить«...¹⁸⁰ Така була самотня реакція провансальської ідеології на об'єктивне, що не давало йому жити, і чи не нагадує вона »народництво«, винниченківщину з їх просьбами, але не грозьбами; з їх огидливо-благальними закляттями противників? Чи не нагадує цілий світогляд нашого національного »відродження«, як воно переломлювалося в психіці своїх провансальських провідників? Нерозвиненість правової психіки, не дозволяла їм відповідати протестом на порушення їх прав; »права« нації вони розглядали не як правові, лише як *норми моралі*, які »зобов'язаний« міг, але яких отримання не смів ніхто від нього вимагати (як, напр., приписи любові до ближнього, і др.). Що ж дивного, що в таких випадках лишалося лише благання о ласку, а в разі відмови — туга?

Дати себе звести почуттю протесту й гніву, спро-

тивлятися нарушенню своєї волі, на це наш провансальський філістер неспосібний, бо тієї волі не має. Він здібний лише, як стара бабуся, оплакувати *тілесний* біль; одинокє почуття, що в нього живе, це «людське серце» старої няньки, філантропічний патос армії спасіння, квакерів і товариства охорони звірят . . . Хтось сказав, що з великих націй англієць любить свій рідний край мов жінку (за котру зобов'язаний дбати), француз — як коханку (для якої хоче посвятити все)) а німець, як стару матір (яку повинен утримувати). Я б додав до цього, що українець любить рідний край, як стару няню, яка *для нього, (а не він для неї)* має багато речей робити, і на груди якої міг би він виплакати своє переповнене горем серце . . .

Суть провансальського світогляду — це «гуманність» і «толеранція». Для них закон життя не боротьба, лише солідарність і взаємна любов. Для них вороги й ворожі нації це, хоч і кати, є або «брати в соціалізмі», «брати в поступі» або в «людськості», в «Сході Європи», в «слов'янстві», але завжди — брати. Для мужньої психології ворог є ворог. Одна з немногих представниць цього мужнього світогляду в нас, устами своєї героїні, Маріям, на закид, що вороги «не відають, що творять», відповідає: «І ехидна неспівдома, а всяк її розтопче, як стріне на шляху» . . . Але наш провансалець забороняв чіпати скорпіонів довкола нас, «бо й скорпіон жити в світі бажає, а чи ж винен він тому, що їдь у хвості своїм має?»

Це не виїмок! Ту ідею висловлює й Драгоманів, який понад усе ставить «гуманізм» і наказує «з кожним . . . обходитися справедливо та по людськи». Це правило «не дозволило й не дозволяє нам супроти наших ворогів та ворогів справедливості виступати з чимсь «нелюдським» та «несправедливим»¹⁸¹. Тим пересякнута поезія, як уже цитованих так і не згаданих тут авторів. Про ту ж «гуманність» читали ми і в Драгоманова, що радив галичанам не воювати «шовінізмом» і «ненавистю», або в Грушевського й Винниченка, що намовляли робити революцію «без проливу крові», силою «внутрішньої правди». Пригадайте цілу філософію українофільства, радикалізму й соціалізму, які бачили причину національної агресії чужих народів супроти нас лише в «панах та царях», в «несвідомості».

Засаднича «гуманність» («не чіпай мене, то й я тебе не зачіплю»), це була найвища чеснота провансальства, або як казав Ніцше: «Чеснота то є тихенько сидіти в багні . . . (Шевченкове «сидіти нишком»). Ми не кусаємо нікого і уступаємось з дороги кожному, хто хоче кусати, у всім наша думка така, яку піддають нам»¹⁸².

Ця «гуманність» була теж головним законом у відношенні до свого народу. Тут «одиноким клейнодом» було — життя одиниці, одинокою реальністю — момент, одиноким щастям — сидіти на рідній купі гною, щоб лиш не було «руїни, крові і страждань». «Бути гуманним — значить бачити в кожнім людину рівну собі», і очевидно, жалувати її. Тому в нас жалують провокатора, коли він матеріально терпить і має діти й жінку. Тому (з жалю)

прощають у нас »зміну переконань«, викликану »тяжким матеріальним положенням«, але не дарують незалежну від цього, правдиву переміну дійсних переконань. Протест, обурення, прославлення й гордість з приводу смерти того, хто впав, боронячи свою ідею, — це за сильні переживання для провансальця. Він знає тільки симпатію або плач. »Вони можуть — каже Суарес про орієнталів — ніколи не сміятися, але за те вони плачуть; вони вміють плакати, і не червоніють навіть плачучи«¹⁸³, як правдиві плебеї . . .

Такими плебеями є наші провансальці. Вони на всі події дивляться з точки погляду філантропа, що знає одну панацею на людські нещастя: лагодження звичаїв, гомеопатичну поміч, жаль, потіху, а ніяким способом не пристрасть, не спільне почування, не насильне збурення status quo, ніякі здвиги і катастрофи. Тому власне їх »чуле серце« не приймало »кривавих кошмарів« революції. Вони мріяли про »кращу будуччину«, але не про шлях, який до неї дійсно веде. Поезія зусилля лишилася їм чужа. Перед морем хаосу, перед видом смерти, перед безоднею, що раптом відслонила їм завіса будуччини, — чулися вони мов дикуни, які побачили вперше блиск і лоскіт вогневої зброї: вони впали на коліна і зачали відмовляти молитви. Їх обгортає »сум на вид руїни«. Їх смутить те, що стає »з кожним днем все більше і більше крові«. Вони нарікають на »криваві дні, сумні, страшні« революції, бо їх маніловське серце сподівалося, що вона прийде в образі »веселої весни«. Вони не приймають революції такою, якою вона є: для них вона повинна

бути «яблуневоцвітна», «звуколірна» і «з музикою». Їх разить вид страшної картини, коли «смерть шумить косою». Їм стає «страшно» від цього пекла життя. В стихії змагу й боротьби для них немає жодної краси. Вона не є для них підкріпленням віри в силу людської природи, лише доказ того, що «людське серце до краю збідніло». Країна боротьби — це для них «проклятий край», в якому «ніколи не буде раю», поки, замість закону боротьби, не завітає до нього погідна добросердечність і всепрощаюча любов «космічнооркестрових» філістрів¹⁸⁴.

Ідеали? О, вони про них говорять що дня, але їх ідеал також (очевидно соціалізм) мусить бути «музикальний», бо «соціалізму без музики ніякими гарматами не встановити». Зударення двох сил, з яких одна має знищити другу — в ім'я своєї правди, це «містерія», якій вони приглядаються з чудуванням, бо не знають ані своєї правди, ані не мають волі до її здійснення; їх закон — це «гармонія», гіпотетичне твердження, так вигідне для геніїв угоди. Найвищий приказ — це «людяність», взаїмна симпатія, злагодження звичаїв, — *чеснота слабих, які не вміють стати сильними*. Не маючи ніякої думки, вони толерантні до всякої. Не вміють сказати *ні Так, ні Ні*, вони симпатизують і з потакуючими, і з тими, які заперечують. Мораль сильних — розвивати всі свої сили, розкошувати щастям свого — це було недопустиме для тих, для кого заповіддю було не здобування, а гармонія, не здобуття, а симпатія і солідарність. Одиниця цінилася тут не за ті великі стремління, що жили в ній, що були вищі від її «тілесного», — лише тільки вже

через те саме, що це була людина. Тут усі люди були рівні, як і всі нації.

Відповідно до того світогляду була їх *утопія*. Кладучи натиск на «партикулярне», не «загальне» — своє прив'язання до феноменів, до світу з'явищ, до теперішнього, до «щастя всіх», вони це перенесли й на свій ідеал, царство незакаламученого й нудного спокою, без руху. Сорель каже, що великим революційним силам, епохам і верствам, які жадібні влади, хочуть захопити її собі шляхом революції, — властиве уявлення цієї борні в формі *міту*, *легенди*. В формі «останнього суду», «дня гніву» (християн), «катастрофи» (К. Маркса), картини зіткнення двох ворожих сил (якому м. ін. прекрасний вираз дав уже згаданий вислів Б. Хмельницького), — сил, що виключають одна другу. *Міт*, що захоплював прихильників нової віри, — це сподівання *активних* верств. Сподівання верств *пасивних* — є *утопія*. *Міти*, — пише Сорель, — це не опис речей, але вираз *волі*. *Утопія* навпаки, це витвір *розумової* праці . . . По спостереженні фактів, стремиться збудувати модель нового ладу . . . В той час, коли *міт* кличе людей приготовлюватися до бою, щоб зруйнувати те, що існує, — *утопія* хоче спрямувати думки в напрямку реформ, які можна досягнути зміною системи». Коли *утопія* характеризує *розумовий* момент, коли її доводиться доказами; коли, в своїй природі, вона не певна, піддається сумнівам, то *легенду* характеризує *безуслівна певність*, віра. Достоєвський пише про предтечу большевизму, «беса» Верховенського: «він дивиться на речі так, як би чекав руїни світа, і то не колись там (прикме-

та утопій), після пророцтв, які могли б і не здійснитися, але *цілком рішучо* . . . позавтра рано, точно 25 мінут по 10-ій»¹⁸⁵.

Позбавлене всякої віри провансальство, очевидно, не мало тієї певности, і тому його образ ідеалу був не міт, що сталить сили й захоплює, тільки уявлена прекраснодушна утопія, що зафіксує спокій. Наше провансальство не дало жодної легенди, як дали її (не кажучи вже про християнство) деякі національні рухи Заходу. Дав нам цей міт Шевченко, але його або не зрозуміли, або скартали, як Драгоманів, за те, що він »зачитувався Біблією«, черпав для створення своєї національної легенди з »мрій пророків про суд Божий«. Лише плаксиві і слізливі утопії, розумові конструкції раю замість легенди знало наше провансальство, раю, що мав прийти не в формі *Dies irae*, не як »день гніву«, лише — як *Deus ex machina*, як ласка, без усяких волевих зусиль заінтересованої сторони. Не дарма два типові представники нашого провансальства скінчили утопіями: один — ідилічною »трудовою монархією«, другий — »Соняшною машиною«. Цей день мав прийти, то »як радісна весна«, то як »Ормузд ясний молодий«, то »у промінні як пишная весна«, у вінку з квіток з »ріднесенького поля«. Чому і в який спосіб? На це нема відповіді. Просто — »минеться негодонька й доленька настане«¹⁸⁶. Як минеться? Чому минеться? — А що ж то обходить миргородських утопістів? Вони вірять, але й та віра не віра пророків у свою правду, але сподівання нижчих духом, що *чейже* мусить »заглянути сонце і в наше віконце«.

Тими утопіями роїться також наша публіцистика, «все мине, що гірко було — наступлять дивнії роки», тигр лежатиме коло ягняти (утопія Драгоманова), одна Русь коло другої (утопія «хліборобів»), один «нарід» поруч з другим «народом» (утопія радикалів, демократів, соціялістів). Утопістами є й наші комуністи, в тім самім сенсі. Вони також чекають, аж настануть «дивнії роки і потече і знову медом і молоком свята земля». От як оповідає типовий під тим оглядом Вал. Поліщук у своїм «Адігейським співці», де нещасливі Адігейці билися, билися, аж з півночі «держава робітнича — допомогла Адіге щиро, свою республіку створить, де праця заплелась вінком барвистих націй в одно об'єднання: — робочий люд»¹⁸⁷. Цілком як для Костомарова, «власний розвій кожного зі слав'янських народів» треба було осягати «з допомогою інших споріднених націй»¹⁸⁸.

З височини тієї утопії вони з неохотою сходять у діл, де багато «сварок», а часом і крови, де нема ані спокою, ані «звуколірности», ані «музики», де так тяжко годити суперечности. Тому розуміють вони собі свій ідеал не в формі тривожного й яскравого міту, а в формі сонного спокою гоголівського Миргороду... Це «ніжно-мрійний» подих «зоріволі». Лише екстремісти можуть захоплюватися, як Сорель, «варварською» філософією міту, або як Барес, мішати в одно «кров, насолоду і смерть». Наші утопісти «України долю бачать не в тім, щоб вибитись на волю та кров слов'янську проливають, і засівати трупом поле», лише щоб побачити всіх слов'ян «в одній сім'ї»¹⁸⁹. Тією фразеологією рідного

запівка, так часто переношуваною провансальцями до громадських справ, залюбки оздоблюють вони свої утопії. Їх серце передусім *»спокою просить«,* *»любови тихої бажає«*¹⁹⁰. Вони нарікають, що хоч *»козацькі й ляцькі сили розвіялись мов прах«,* то на жаль *»не згинула лиш незгода, в вражді ще Русь і Лях«,* — і мріють, *»чи коли настане нам щасливіший час«,* — чи з'явиться єдність, і згода й мир до нас?¹⁹¹ Вони шукають насамперед *»блакитного спокою«,* *»танків мрій тремтучих, ніжних, ніжних, в шатах білосніжних«*. Вони самі не знають чого прагне їх роздвоєна душа, *»чи спокою, чи гучного бою«*?¹⁹² — але і з запиту, і з контексту, і для самого автора хіба, нема двох відповідей на той сумнів.

Яка поезія, така й політика. Провідник нашої соціал-демократії — в розгарі того *»гучного бою«* — мріє про *»селянську мирну країну«,* викликає *»тугу за чистим людським, мирним селянським життям«,* за *»ладом«,* без *»братовбійчої різні«*. А далше так малює ідеал своїх товаришів (і свій власний): *»це буде щось цілком нове, ідеально невинне, сентиментально гарне. Всі люди будуть смиренні, як ягняточка, всі житимуть у прекрасних палацах, ходитимуть в гості один до одного«*¹⁹³. Подібним ідеалом філістра захоплюється й голова другого відламу соціалістичного міщанства, *»есерів«*. Він поручає нам той стан, коли *»буде стоять лише тиша повна соняшного саява, диханням квіток, музики без слів, віршів, краси перехрещуваних у повітрі промінів«*¹⁹⁴. Німці та інші *»насильники«* серед народів, — пише ранішній Франко, люблять *»краску крови і блеск сталі«,* а *»нам хліборобам що з мечем по-*

чати?« і радить »патріотичний меч перекувати на плуг, обліг будуччини орати — на серп, щоб жито жать, життя основи — на вила, чистить стайню Авгійову«¹⁹⁵.

Так уявляли вони собі свій ідеал, »сантиментально гарним«, з »блакитним спокоем«, з »тишою«, з вилами і гноем . . . »Партикулярне«, не »загальне«, світ з'явищ, »тіло«, людина та їх сума, її »добробут« — були для них усім. А що — як каже Гегель — »без спокою неможливий ніякий добробут«, тому то наше — »буржуазне« чи »соціалістичне« міщанство й мусіло прийти до ідеалу тихого спокою. Не для нього був сорелівський міт . . .

Це була утопія, так подібна до інших, про які каже Леся Українка: »Нам ніяково в тому прийдешньому товаристві. Нам сумно серед того безкрайного щастя, бо наша уява страждає від довгої плетениці картин без тонів, перспективи і півтонів . . . Це не життя, а повільне вмирання від щастя, від безжурного, непотрібного добробуту. Нема боротьби, цієї кінечної умови життя, нема трагедії, що дає глибший зміст життю«¹⁹⁶. Той світогляд був для них чужий, для них, що марили про інший, з тугою зацькованого пса за тихою криївкою, спокійною затишною домівкою. Патос боротьби заглушався в них тихими, ніжнозвучними мелодіями, що не дражнять, не підносять волю, лише заспокоюють і вгомонюють. Не перероблення світу шукали вони, лише пристосування до нього.

Ця утопія мусіла стати їх властивим царством, бо нехтуючи чинником волі, вони інакше не уявляли собі визволення, як дорогою ласки. Приклонники

легенди числили на свою вищість і на перемогу в конкурентній борні. Наші провансальці, відкидаючи саму ідею борні й риси характеру до неї потрібні («заборчість», «хижацтво»), *не надіючись на себе, жадали «рівноправности»*: права не для сильнішого, не для здібнішого, лише «для всіх». Історія, що розставляє нації по різних щаблях, не сміє брати критерієм «напруження сили» поодиноких народів; кожний «повинен дістати повну можливість розвою» (нації пани, так як і феллахи й парії), а «прийняття різкого напруження стремління за передумову признання національних прав», було для них страшно¹⁹⁷. Замість з втіхою, з розпачем стверджували вони: «О горе, мамо! Воля, слава й сила відмірюється мірою борби!», а не «великого страждання», не «по мірі крові й сліз». Тому, разом з іншими націями-паріями, воліють вони «могутність, щастя і свободу» України відкупити... сльозами¹⁹⁸. Тому вони вірили не в войовничий міт, лиш в утопію, «історичну Немезиду», яка могла прийти для слабих лише в дорозі ласки без зусиль з їх боку. Такий характер носять усі їх утопії. Вони, тільки «ждуть» апостола правди і доброї волі. Вони лиш питаються — «а де ж ти зіронька ясна, сподівана бажана воля?» В їх грудях лиш «тихесенько щось лебедить і благає о поміч у муці». Вони лиш сподіваються, що «з'явиться вона», ця воля, що «доля щаслива до неньки Вкраїни прилине» мов ніжная мати, мов чиясь ласка... Як ласки чекають безчинно своєї долі лише парії-одиниці і парії між націями¹⁹⁹.

Свій ідеал спокою й непорушності переносили вони й в свій *ідеал краси*. Вони знали лише спостерігавчу реакцію на об'єктивне, не волеву. Лиш любов до свого Я (провінціонального), яке ніколи не переходило до ненависти або гніву проти чужого Ти. Звідси їх краса була не в стремлінні до здобуття, а в тузі за ідилією, за збереженням того, що є. Не в посіданні й агресії, лише в гармонії й спокою, в помадковім *dolce far niente*. То був ідеал буддизму — полуднева *сієста* в тропічному підсонні, коли небо, вода, земля, воздух, здається, застигли, мов у сні. Хто не пізнає в тім образі поетичних картин нашої літератури та... ідеалу наших провансальських політиків? — «Не Зевс, не Пан, не Голуб Дух, лиш соняшні клярнети»; «не Гнів, лиш соняшні клярнети»²⁰⁰... Таким був їх бог, прекраснодушний міщанський «бог». Зевс — який *панував* над світом, Пан — символ його «окультурної» сили, що є у вічному русі, Голуб-Дух — що *створив* з хаосу світ, Гнів — що хоче його *зруйнувати*, всі ті боги були занадто перейняті *волевим* формотворчим первнем, щоб заїмпонувати мертвим власникам «мертвих душ» українського Прованса. Їм треба було «соняшних клярнетів», тихого муркотіння kota під грубкою, або мрійливого патосу цвіркуна. В тім лиш бачили вони красу і глудз життя. «Ми бачимо обличчя природи (каже Дарвін), що сяє втіхою, бачимо нераз надмір поживи; але ми не бачимо або забуваємо, що пташки, які довкола так безжурно співають, живляться переважно комахами або насінням, нищучи безперестанно життя; забуваємо, в якій кількості хижак або інші звірята нищать цих співаків, або

їх яйця, або їх молодята»²⁰¹. Власне той другий вигляд природи — не бачать наші соняшні клярнетівці. Вони бачать лиш «гармонію», не боротьбу й оборону, і в тій гармонії й непорушності, а не в русі і змаганні, — красу. Їх краса була в «глибокій поетичній ніжності», в «ліризмі і щирості чуття», в «безмежній доброті», в «любові до світу і людини», — в ліричнім онанізмі. Тієї краси шукали вони лише — як казав Шопенгавер, — в світі “vom Wollen losgerissen”, в тій стороні життя, що була “die erfreulichste und die allein unschuldige”. Цю красу назвав Гегель “eine Schönheit der Nerven-schwäche”, в якій пропадає все, штивне й опірне і де з’являється тільки душа, що відчуває; але душа, в якій можна розпізнати смерть вільного самовистарчального духа»²⁰².

Краса вічного руху, поезія здобувця, твердих м’язів, і твердої волі, мало імпонувала їм, які знали лише красу «гуманности», похилених у журбі чіл «на долю марних нарікань». Діяльність і рух — це було для Гегеля «вищий ідеал життя», для наших філософів — спокій і щастя в спокою. Непорушність, тиха погідність, стояча вода.

Це мабуть про них сказав Ніцше: «Ваше безжурне споглядання хочете звати ви контемпляцією»; все, — чого можна діткнутися боязкими очима, вам хочеться охрестити «гарним»²⁰³ — садок вишневий, верби, застигле сонце — зкам’янілий рух... На бік, натомість, відкидається з естетики все, чого не може «діткнути» провансальський філософ, який визнає лиш світ феноменів, а не те іраціональне, вічно рухливе, що дає їм життя. Тому

то їх краса не знає драматизму, бо не може його бути там, де ідеалом є непорушний спокій, ані того, що зветься по німецьки *das Erhabene*, по французьки *le sublime*, а по українськи — «величне». Суть поняття величного для Гегеля, це звертатися проти всього «втіленого». Як же ж міг мати це почуття наш провансалець, якого богом було власне «партикулярне», для якого було «вічним лиш тіло»? Так само й драматизм: його істотою є конфлікт, *конфлікт* індивідуальної волі з об'єктивним, але наш провансалець не знав ні волі, ані не любив конфліктів. Для нього драматизм вичерпувався часом навіть безвинним болем, як щось “*Widerfahrendes*”, щось що «лучається», те, що «притрапилося»: «трагізм» хробака, розчавленого чоботом прохожого. Далеко завело б нас провадити цей хід думок і в область нашої музичної творчості, але цікаво, що найбільша опера нашого найбільшого композитора («Тарас Бульба» Лисенка), це також скорше опера *lirica*, ніж опера *heroica*. В ній даремне будемо старатись знайти «щось сильне», могутне, широке як тодішня епоха, як тодішні сталеві характери». Все в ній «мельо-драматичне»²⁰⁴.

Тому так тяжко нашій провансальській літературі виступити поза рамки натуралізму. Підпорядковуючи себе всяким «законам» і санкціям, не сміло боязке провансальське Я накинути свою волю матерії. Експресіонізм і романтизм, вищі форми взаємовідносин між творцем і матерією в нас майже не знані. Відношення наших творців до зовнішнього світу, до матерії, переважно пасивне, майже фотографічне: *pendant* до примітивної форми об'єкти-

вації волі в провансальській політиці, оборони, а не нападу, утвердження партикулярного (матеріального), а не загального (ідейного), »гармонії« (стагнації), а не здобування (руху). Так як в політиці вони бачили зміст, окремі феномени, а не їх незмінну суть, бачили вони в літературній творчості поняття, і виражали їх, а не укриту істоту речі. Звідси є їх замилювання до натуралізму, до плебейського подавання всього »мов на лопаті«, або, як у нас кажуть, »ясність і прозорість« їх стилю. Не прочування й відгадування речей (що вимагає інтуїції і волевого зусилля), лише їх опис (можливо детальний), пасивне віддавання себе вражінням, що йдуть із зовні, а не майстрування їх. Наш провансальський поет не сугерує речей, лиш називає їх по імені, мов сільська вродливиця, що тикає на них пучкою. Не інстинктове старання вжитися в речі, лише їх чисто інтелектуальна обсервація. Звідси й стиль провансальця, взагалі те, про що пише, мусить »мати голову й ноги«, над І мусять стояти всі точки, виклад повинен бути довгий. А головне все мусить бути ясне. Замазані силуетки й темності Рембрандта, свавільне трактування матерії, її безжалісне уярмлення, простелення вільної дороги невстриманому творчому людському Я, — все це в нас »футуризм«, не література. Про все треба говорити з ясністю вульгаризатора і точністю фотографа. Суть — віддання не людського Я, що переборює всі загороди, лише речей, які можна »видіти«, в їх спокою, не порушені заголосним криком, з незмінними, природою встановленими границями між ними, з точно розставленими знаками перетикання,

з приписаними цезусами, з точно означеними правилами »милозвучности«.

Цілий цей світогляд носив печать *неймовірної обмежености*. Воля тут виявлялася, але зв'язано. Провансальський афект обмежувався примітивним відчуванням болю або втіхи, ніколи не розширючись до почуття протесту, агресії. Провансальська фантазія обмежувалася стаціонарним »нині« або стаціонарним »завтра«, гонячи, як у дійсності, так і в будуччині, за ідилією, за гармонією між явищами, але не за чимсь, щоби рвалося геть, стреміло над них. Ідеал був — спокійний і тиша цвинтаря, не *стремління*, що живе далекою мрією і *виривається* з пут теперішности.

Коли захочемо шукати за матеріальним підложжям цього світогляду, мусимо схарактеризувати його як світогляд *провінціональний, парафіяльний*, світогляд рідного загумінку і, ще стисліше — *плебейський світогляд*. Непереможний потяг до чутливости й вискарження, нічого, щоб дражнило нерви, допроваджувало їх до екстази, намордник на всякий великий вияв енергії, ніяких дисонансів, — що це як не риси провінціальної вдачі?

Це особливо кидається в вічі, коли ми схочемо спинитися ближче над змістом *нашої провансальської »кальокаґатії«*. Сократ бачив зміст життя в участі в усім добрім і гарнім, що він і називав вище згаданим грецьким словом. Як розуміло це слово і його зміст наше провансальство? Їх »кальокаґатос«, їх »добрий чоловік« був як казав Ніцше — *евнух, der entmannte Mensch*. Їм ходило лише про »гуманізацію«, про чесноту плебеїв, що самі не

вміють панувати і не терплять цього інстинкту в нікого. В них не було двох бігунів — «спотужнення життя» і «схирлявіння життя» (Verstärkung des Lebens і Verdünnung des Lebens), мірилом високости душі було в них її розніження, співчуття, філантропія з симпатії до нижчого, слабшого, часом нікчемнішого, «толеранція» (нездібність до «Так» або «Ні») і «об'єктивність» (брак віри в свою ідею і бажання її здійснити). «Добре» було все, що розслаблює, що осуджує всякі сильні афекти, як гордість, гнів — «форма самоутвердження декадентства»²⁰⁵. «Добрим» був той, хто вмів гасити в собі найсильніші вогні в сльозах співчуття, хто мав непоборну відразу до всього означеного, яскравого, оформленого, а натомість кого тягнуло до всього слизнякуватого, розпливчастого в поглядах, які дозволяли б ніколи не в'язатися ні з цією, ні з другою ідеєю, які дозволяли б уникнути для залежного від усіх провінціяла двох неприємних речей: вибору і приказування. «Добрим» був той, хто осуджував, але — не остро; хто сперечався, але — спокійно; хто уникав чорних і білих екстрем, тримаючись сірого; хто оглядав усяку річ рівночасно з трьох сторін, аби не попасти в помилку «односторонности», хто замість «або-або» — знав лише *амбо*. Ось як це звучить в автентичнім толкованні: провансальський «кальоскагатос» є той, хто має «надзвичайний хист — не ставити питання різко, обламувати гострі ріжки, доводити до згоди і порозуміння». Для них це не був опортунізм, «а вищий ступінь культури, що завсіди опирається на *признанні чужого права*, на широкій терпимості до чужої думки і шукає прийняттого

для обох боків виходу в конфліктах»²⁰⁶. Ось ідеал провансальської «кальокагатії».

Читаючи це має вражіння, що наївся трави... В листі до одного з своїх «любезних земляків» писав колись Квітка: «Утніть ще! Потіште душу, мов топленого масличка злийте на неї». Тим «топленим масличком» провінціонального паламара і тхне від нашої «кальокагатії», в якому тоне все сильне, міцне, живе і відважне. Тим «масличком» заносить і від солодких зітхань кирилівських методіївців, і «трудо-вих» монархістів, і від «гуманности» Драгоманова, і від «ніжної» любови соціялістів до «народу», і від імпотентної сантиментальної любови радикалів до «людськості», «пролетаріату» чи «люду», від ідеології цілої їх літератури, розчуленої власною нікчемністю. *Маніловщиною* була ціла їх «кальокагатія». Про Манілова пише Гоголь: «риси його обличчя не були позбавлені приємности, але до цієї приємности, здавалося, занадто додано було цукру. Він усміхався зальотно, був бльондин з голубими очима. В першу хвилину розмови з ним не можете не сказати: «що за приємна і добра людина!» В сліду-ючу мінуту нічого не скажеш, а в третю промовиш: «Чорт зна що таке!» — і підеш геть; коли ж не підеш, відчуєш смертельну нуду. Від нього не дочекаєшся жадного живого, або хоч би навіть зухвалого слова, яке можна почути майже від кожного, коли торкнешся теми, що його живо зачіпає. У всякого є своя дражлива точка... у всякого є своє, але в Манілова — нічого не було».

Нічого, крім нудного сантименталізму не крилося в нашій «кальокагатії», з якої виключили все му-

жеське й сильне. Це була ідеологія верстви, провінції, племені, «слабих», що хочуть свій закон слабих накинати такому іншому, такому гарному й такому відмінному життю! Всіми своїми симпатіями й нахилами — не були вони ідеологами активної меншости, яка, політично свідома, веде за собою клясу чи націю. Вони були ідеологами пасивної юрби, числа, яке ведеться. Бо, як каже француз Дегерм, — «суцільна функція числа є не діяти, приказувати, керувати, лише санкціонувати і піддавати думки»²⁰⁷. Меншість, аристократія (самозванча чи делегована) — керує, велике число — керується. Перша — вираз вічного напняття енергії, передбачення, далекосяглого, творчого, ідеального, «загального»; друге — спокою, короткозорости, необачности, матеріяльного, «партикулярного». Перша розриває всі границі, простягнуті егоїзмом одиниці, числа, географічного положення, часу. Друге — затісняє їх, освячує, а коли виходить часом з нормальної для себе непорушности, то знов хвилево, не тому щоб стало «керувати», лиш тому щоб «піддати думку», і знов назад увійти в свої береги. Ту функцію феллахів, плебеїв, за яких діють їх метрополія, патриції, — з усіми властивими тій функції чеснотами й прикметами, якраз засвоїло собі наше провансальство. Зречення інстинкту боротьби, влади, панування, всякого афекту, «хижацьких» інстинктів, — все це були психологічні прикмети «числа», племені, не політичної нації.

Відповідно до того уложилася й їх ідея рідного краю. Це не було поняття англійської *Empire*, яка «панує над морями», ані Німеччини, що має бути

»над всім« (über alles), — виразне підкреслення моменту переваги »загального« над »партикулярним«, ані навіть польської чи російської »культури«, поняття явно експансивного, виходячого за природні береги. Наш провансальський »рідний край« — це було що інше. Це була німецька "Heimat" де "gibts ein Wiedersehen" вірного Ганса з вижидаючою його Гретхен; це був англійський "Sweet home" зв'язаний не зі споминами »панування над морями«, лише якесь Тіпперері, де є "sweetest girl, I know", найсолодша дівчина, яку я знаю. Це було те, що росіяни звать »родные места«, поляки, "wioska ojczysta" чехи — »домув муй«, а українці власне »рідним краєм«, де »все обильем дышет«, де »в вишневых рощах тонут хутора«, де »вѣтерок степной ковыль колышет«, »про старину поет слепой Грицько«. Був це солодкий Прованс Містраля, »благословенная Малоросія«, до якої тягло »особливо на чужині) серце чутливого українця, його »пробуджену ніжність« (Винниченко). Але не його політичну волю, зв'язану з іншим колективним поняттям, яке німці звали не Heimat а Vaterland, а українці »общим отечеством«, »цілою Росією«, або »Сходом Європи«. Не їх »рідний край«, а той інший колектив був цілістю, вони — його частиною. Синонімом того »рідного краю« для них самих були »провінція«, »область«; його справи — »місцеві справи«, його мешканці — одна з галузок, з племен однієї нації: ідея, що мимо »самостійницької« фразеології, все повторяється від Костомарова, через Драгоманова, Грушевського і соціалістів до Липинського. Їх патріот — це не націоналіст, але »авто-

хтон», «любитель домашних забот і мирної жінні, привязаний к своєму уголку» (Куліш). Не воїн, але господар, що «гоняє на українські та закордонні ярмарки рогату худобу і коней» (Куліш), якого ідеалом було, як того каштеляна перемиського на соймі 1646 р. — «бути черепахою, сидіти тихо і голови не виставляти» (Куліш)²⁰⁸.

Їх патріоти не ненавиділи нікого, вони навіть коли були соціялістами, «просто *любили* себе, ... просто без свідомости почували *ніжність*» до себе подібних і до свого оточення. Їх патріот був розчулений «обиватель», який «і боявся своєї ніжності», бо ця ніжність і «любов до того, що дало йому життя вважалось і смішною, і некорисною, і шкідливою, і небезпечною» (в очах інших), і тому він її трошки соромився, і не був певний свого права до неї²⁰⁹. Це «ніжне» прекраснодушне відношення до своєї батьківщини було основою ще драгоманівського патріотизму, і його «народництва». «Я вважав потрібним (пише він) зацепити (і) в Галичині той російсько-український «народницький» рух, — *тільки з боку його гарячої любови до простого люду, — а не з боку його (політичних — Д. Д.) ідей*, замість котрих я вважав більш відповідним ... ідеї ... європейського радикально-поступового руху ...»

Такий був цей патріотизм, як і це народництво, не агресивний, однобокий, що обмежувався тільки на «любові» до свого, але не на ненависти до агресивного чужого, — примітивний патріотизм, що знає лиш відірвану від волі, найневиннішу сторону виявлення цього почуття; який ще не піднісся понад

»чисте утвердження волі до життя«, і що нічого не знає про конечність »заперечення тієї самої волі в інших одиницях« (Шопенгавер); патріотизм, що — поки що — є тільки почуття, але ще не свідома колективна ідея²¹⁰. Це була любов до рідної стріхи, до всього »наського«, до »земляків«, нехить до всього, що може їх вирвати з стану провінціального »благоденствія«, що знає якусь силу понад їх щастя в ріднім запічку, понад їх »добробут« нехить до держави, нації, як примусового зв'язку, до війни, боротьби, що нарушує його рожевосайну »гармонію«, нехить до всього відважного (він звав його »брутальним«), ідеалістичного (він звав його »фантомами«) . . .

Коли йому тісно було в тім зачарованім колі провінціалізму, він ставав перевертнем, приліплюючись цілком до нації (очевидно чужої), і тоді й »рідний край« тієї чужої нації ставав його рідним краєм. Або затикав порожнечу парою звульгаризованих ідейок: нібито універсальних, як »людськість«, »поступ«, »пролетаріят«, але які впливали з тієї самої туги до помадкового спокою, до перекинення на кого іншого функції нації, функцій керування, влади, які були йому чужі й непотрібні. Коли має рацію Масарик, що »малий нарід тільки той, в якого малі думки«, то, судячи по думках нашого провансальства, ми були, в очах провансальця, малим народом, або попросту — плем'ям.

Провінціалізм, світогляд провінціальних верств, ще не втягнутих у вир широкого національного політичного життя, був якраз матеріяльним підложжям їх ідеології. Це була ідеологія соціалістів

та демократів, що вийшли з ідилістичного оточення »панотців« наддніпрянських або галицьких »єгомосьців«, з затишних хуторів »крепких« хліборобів, або з розвалених замків шляхти, що вже хилилася до занепаду, з оточення перейнятого чутливістю старосвітською, трохи від давна вкоріненою льюальністю, забарвленою російсько-драгоманівським народолюбством і »поступовістю«, позбавленою її агресивного вістря, а головне — звичкою глядіти на цілий світ з точки погляду »числа«, плебса, провінції, рідного Прованса, як частини якоїсь вищої цілоти. Їх ідеологія (як говорив Франко до Драгоманова) була »наївним міркуванням мужика, що не бачив світа і не потребував піднятися думками до розуміння вищої суспільної організації, понад світ громади або повіту«²¹¹. Ставлення інтересів одиниці, числа, провінції, класи понад інтереси вищого національного колективу, держави, засаднича компромісовість, теорія »мінімальнішої« програми, пристосування до обставин і »народу«, ідеологічна хиткість, брак фанатизму й віри, страх накинути свою волю, свою ідеологію, — масі, противникові, одиниці, ворожій нації; страх поставити справу на вістрі меча, трусливе мімікрі, що хотіло перевести свій націоналізм під модним плащем якоїсь загально прийнятої ідеї — »людськості«, »поступу«, »децентралізації«, »прав людини«, »пролетаріату«, тощо, наголос на матеріяльний »добробут«, прекраснодушний »добробут«, прекраснодушний утопізм — все це були риси трусливого провінціалізму, нездібного ні до віри глибокої, ні до її оборони, слизнякувата

»ідеологія«, яка мусіла викликати відразу у здорової людини.

Цей світогляд допровадив нашу громадську думку до повної прострації, яка є тим страшніша, що рідко хто її спостерігає. Одна з немногих, що нищила в нас цей кволий світогляд (і за те лишилася так незрозумілою), Леся Українка, ставила справу відношення суб'єкта до об'єктивного просто відважно і сильно. Окруження, це був для неї світ боротьби, боротьба вогню з іншими, пожираними тим вогнем, елементами. »Коли я крицею зроблюсь на цім вогні (писала вона), скажіть тоді — нова людина народилась! Коли ж зломлюсь, не плачте по мені: пожалуйте, чому раніше не зломилась!« Це було ніцшівське — »що падає, те треба штовхнути!« Все негідне й нездарне до життя мусіло щезнути з нього, коли силою своєю духовою не могло довести свого права на нього.

Якою інакшою була філософія провансальства! Цілою своєю симпатією було воно з тими, що »заломлювалися«, з підбитими, з знікчемнілими через свою терпеливість, чи терпеливими через свою нікчемність. Законом, етикою світа мав для них стати закон слабих, тілом і духом. Не набрати твердості криці мали вони, лише це, що було крицяне на світі, розплавити в своїй слізній розчуленості, відібрати йому право на життя, право приписувати закони оточенню.

Це була мораль усіх роздоптаних не лиш фізично, але й — що найважливіше — духово, які вже не були здібні на протест. Запанування механічного »поступу«, знищення суверенности, що приказує,

негація держави, дискредитація ідей, що стоять над ідеалом плебейського «благоденствія», поборювання «хижацьких» інстинктів, бажання піднести вегетаріанську етику безсилих до значіння регулятора суспільного життя й відносин між націями, — така була програма нашого імпотентного провансальства.

Воно не мало відваги визнати суворий закон життя, закон боротьби — «і нині, і присно, і во віки віків», визнати правду конкуренції, боротьби й панування дужчого. Не признавали вони безграничності інстинкту життя, волі до розширення — їх вони плямували погірдливою назвою «насильства» і «фанатизму». Тому ширили вони етику, яка не перейняла тверду *virtu* сильних рас, лиш стреміла зробити її нешкідливою для мирного народу гречкосіїв. «Милосердя до всього живого», до хирлявого й миршавого, це була суть їх світогляду. Не вмюючи здобутися на ніяке сильне почуття, вони, ці роздвоєні душі, проклинали всякий відруховий протест, поставили на його місце «любов (навіть) до скорпіона» і шукання якогось симбіозу з ним.

Природа дбає, щоб все меншвартне згинуло, а все здібне лишилося. Вони воліли б перекинути до гори ногами закони природи. Всі чесноти здібних, якими ті утримувалися при житті, — проголосили вони пороками. Всі нікчемні прикмети слабих — чеснотами, що претендували на універсальність. Чеснотою стало «значити в них те, що чинить скромним і лагідним: нею перемінили вони вовка в пса, а чоловіка в найліпшого домашнього звіря — чоловіка»²¹². Охорона меншвартного — ось до чого приводила їх мораль.

РОЗДІЛ VIII

ДЕГЕНЕРАЦІЯ ПРОВАНСАЛЬСТВА

Нічого не було дивного, що, розвиваючи послідовно цей свій світогляд, наше провансальство логічно прийшло до заперечення самого інстинкту життя, до заперечення не лиш його «агресивної» сторони, а й усіх прикмет людської вдачі, які забезпечують перемогу в життєвій борні. Негуючи насильників, вони прийшли — до неґації насильства, як такого, як чинника шкідливого, на їх думку, життя та його розвоєві. Негуючи агресію, вони прийшли до заперечення й оборони. Володар думок ряду поколінь у Галичині, І. Франко, ось які бажання засилає тому, кого виражає в жорстокий бій життя: — він бажає йому *»душевного спокою, того м'якого, ніжного, щирого спокою«*... Щоб запала йому в душу *»хоч крапля доброти, лагідности, толеранції«* до *»відмінних поглядів і вірувань«*... Бажає визбутися *»жорстокоци«, »недовіря«, »ненависти«,* і перестерігає його проти завоювання *»догматів ненависти«* та *»(клясової) боротьби«*. Він радить узброїтися наукою *»щиро людського соціалізму«,* без злоби, *»опертого на етичнім,*

широко гуманним вихованні народних мас, на поступі й загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики... і людської та національної свободи»²¹³.

Замість боротьби — виховання; замість догматизму віри — розслаблюючий критицизм; замість моралі сильних — етика лагідних; замість твердості — м'якість; замість нації — людськість; замість накинення своєї правди — толеранція до ворожої... В цім «вірую» провансальської Галичини, яке є чудове pendant до щойно вгорі згаданого «вірую» наддніпрянського провансальства, є катехизис цього дивовижного «світогляду». Плебейсько-простацька філософія вихолощеного, загалуканого, виколієного, опльованого, і не свідомого того, кокетуючого своєю імпотенцією і прекраснодушїєм українофільства, яке не тількищо не шанує вічного, зачїпного і сильного інстинкту життя, але ще й звеличує ідеал волевої кастрації. (Пізніше І. Франко, вступив на зовсім інший шлях, гостро критикуючи М. Драгоманова, геніяльно передбачаючи, що соціалїзм веде до тиранії і рабства, — нарешті дав нам геніяльного свого «Мойсея».)

Це була, повторяю, програма провансальства. Воно ж по обох боках кордонної лінії, уникало тих «оман» та «ілюзій», що підносили species понад «я» та його вигоди, що проклямували одиноким змістом життя "rastloses Streben", вічне змагання до розширення обсягу влади своєї волі, яким жили Пізарро і Колюмб і тисячі інших, котрим людськість завдячує так багато. Ці стремління, — це для провансальства «дивні вогні»; це — «водження за ніс», «метафізичні радощі»²¹⁴. Велике горіння великих

душ за віддалені ідеали — це для нього передусім »фантоми«, гідні осуду, бо за них »горіли стоси, скрипіли колеса тортур« і »мільйони, мільйони серць безмежно шарпала розпука«; бо ж »людське життя то найвищий клейнод«, а не ті »фантоми«, задля яких переступалося через нього... Коли б хтось з такою філософією життя, був сучасником Васка да Гама, то був би напевно — з »ідеалізмом« Санча Панса, — прокляв його виправу, бо поїхав він до неї з 165 людьми, а вернув лиш з 55...

Ці всі підприємства відкидає він, бо ця дорога не »веде до серця, до щирої любови«. Інстинкт боротьби треба передусім зруйнувати, бо він є тією *химерою*, що загороджує шлях великим цілям людськості, гармонії і порозуміння. Ці стремління, боротьба, підбій природи і нижчих рас — все це метушня, і до неї наші провансальці приглядалися байдуже: »І мечуться вони, мов лист сухий в осіннім вітрі — ріжуть і мордують одні других... І риються в землі, до неба рвуться. Пливають по морю — в небі чи за морем шукають раю, щастя, супокою, шукають того, що лиш в серці своїм, в любові взаємній можуть ізнайти«... Забуваючи, що »чуття, велика любов — ось джерело життя«²¹⁵.

Страшне своєю убогістю *credo* українського буддаїзму! Читаючи його, приходиш до висновку, що історія ціла не має жодного сенсу! Великі політичні будівлі минулого, за якими й досі люди риються, видобуваючи рештки їх з землі на поверхню, всі зусилля народів, яким завдячує людськість почуття героїзму, чести, краси, величі, — це »безглузда різня«. Все нонсенс, крім тихого спокою життя, що

забиває самий його інстинкт. Тут ми доходимо до «вершка» провансальського буддаїзму, і — рівночасно — до його цілковитого і повного нерозуміння душі людини: він припускає, що в своїм вічному гоні до опанування природи, землі і людей на ній, до небезпек і боротьби, людина шукає спокою! Провансалець, який тужить за вилами і гноєм, за «мирною селянською країною», навіть не підозріває, що людина вищих рас не шукає спокою, а тікає від нього, його не потребує і ним погорджує. Ця психологія людини лишилась книгою о семи печатях для ідеологів відірваної від світа провінції.

Тому то для них це стремління, цей інстинкт життя, є не розкішю творця, що майструє й мене матерію після своєї вподоби, лише *прокляттям*, або «собачим обов'язком», «великим ярмом». Їх поняття про творця — це не поняття героя, Прометея, що рабує вогонь, або майстра Гайнріха у Гавітмана. Творець для них — наймит, бо робить чужу немилу роботу, бо не в ній є його щастя, а в «супокою». Їх творець — це «каменярь», а праця «давить всіх» немов «страшний якийсь тягар». Вони самі кажуть про себе, що «не герої ми і не богатирі». Ні, «ми невільники», хоч добровільно взяли на себе пута. Той внутрішній голос, що жене творця до чину, який «про все заставля забувати», той вогонь, що пече в його середині, провансалець відчуває як приказ наганяча з канчуком в руці. Він дивиться на невпинну без видимого наслідку працю, творчість — як на прокляття, як на засуд, на кару²¹⁶.

Провансальцям ніколи не стала доступною му-
жеська філософія західніх рас. Примітивний ути-

літаризм був їх догматом (коли вони мали який-небудь). Все, що стояло над »безсмертним тілом«, над вульгарним матеріалізмом, — все було »від лукавого«. Вічний ідеал, взнесла фантазія, що стало жене до розросту, не зупиняючись ні на хвилинку, топчучи ногами дочасне, що стоїть на шляху — це була дика і незрозуміла їм річ. Для них проклятий цей »безцільний круговорот«, »Душе безсмертна! (бідькаються вони) жить віковічно їй! Жорстока думка, дика фантазія, Льюїолі гідна й Торквемади!«²¹⁷... На нерви всякій сильній індивідуальності мусіла падати ця травоїдна »поступовість«, і певно в одну з своїх ясних хвиль, огорнутий жахом перед цим буддаїстичним світоглядом, гукав Куліш: »Тупі скопці, казителі природи, серед скарбів землі голота гола! Хибаж не лучші 'д вас князь Бісмарк і Льюїоля?«²¹⁸.

Бекон Верулямський каже, що »чернь (vulgus) стрічає примітивні чесноти похвалою, пересічні — подивом, але для найвищих — не має найменшого зрозуміння«. Не мала для них зрозуміння і наша »народолюбна« і »демократична« чернь. Серед української суспільности (пише один із ідеологів рідного »вульгуса«), »в останні роки з'являються такі розумники, які лають *українську м'яккість*, у ній вбачають причину невдач нашого державництва. Але наперед можна сказати цим мудрим політикам, що з їх кровавого романтизму нічого вийти не може... бо не має для цього ґрунту в моралі та психіці українського народу«²¹⁹... Про нарід пізніше, але що наші демофіли, аж поки всі не вимруть, не позбудуться своєї »мякості« — це мабуть правда,

як і те, що все над ними пануватимуть »тверді« сторонники »кровоавого романтизму« — чужинці.

Як невільники, стрічали й бачили вони героя лише як пана, що гнітив їх, звідси їх ворожість до всього шляхетного, гордого, *до сили*. Геть насильників? — Цього було за мало. Вони хотіли, щоб щезло насильство з нашого життя, не визнаючи за ним, як за чинником розвою, жодного значіння. Перед чинником, якому історія завдячує усунення всього, що було в ній *baufällig*, без якого не можливе було ніяке нове будівництво, перед ним мотрошно було нашим провансальцям . . .

»Убогий легінь припав коло Довбушевої могили і скаржився що нема йому долі. Загremіло й заторохкотіло в могилі, і почувся з неї голос: »Долі, хлопче? Царем будеш! І ме ті світ поклоняться, як сонцю в промінню . . .« І впав легінь зі страху на землю, з благанням: »Батьку! Я не хочу! Царем я не буду! Я за ката не придався!« — »То Довбушем будеш!« — обізвалось з-під могили, аж жахнулися гори. — »Я, Довбушем?! Ніколи у світі!« — відповів легінь. — »Тож кобзарем мені будеш!« — гукнуло в третє з ями, наче грім. — І став легінь кобзарем«²²⁰. . . А з ним ціле наше провансальство, яке так само ідентифікувало »царя« (володаря) з »катом«, державну організацію з розбійничою бандою, опертою на насильстві над »народом«; яке не знало, що робити з »довбушівством«, з революційною стихією, ніколи не вмючи ані її опанувати, ані старатися збудити її в критичну добу; яке прагнуло видобути з під землі свою долю, та боялося тих гріхів, які б її змусили вийти відтіля; яке лише було створене

до старечого квиління Лазаря під столом у багатиря, до нудного «каменярського» довбання, до плачу лірницького над руїнами героїчного минулого.

І не дурно вони так захоплювались індійською мудрістю, та її пророком Рабіндранат Тагоре. Характеристично, що захоплюються ним не тільки здитинілі українофільські божки, але й люди, що чинами своїми довели, що їх ідеологія здається є інша. І так в однім військовім органі читаємо передрук вірша Тагоре, в яким проклинається заграва нового віку, що коли й не принесла нам політичного визволення, то бодай вказала шлях до морального визволення з пут декадентських доктрин. «Останнє сонце минулого століття поринало в криваво червоних хмарах заходу і в круговороті *ненависти*», — бідкалися вони; бідкалися над «голим *самолюбством* народів», яке «у шаленій *захланності* танцювало під брязкіт і дзвін *мечів* та виття *мстивих* пісень». Це сонце відкидали вони, бо не від нього ждали порятунку собі. Вони не рвалися в боротьбу, де перемагає сильний, бо «пурпурове сяйво на обрїю» віщувало бурі, яких не терпіли вони; то не було «ранкове сяйво *спокою*». Вони хочуть стрічати своє сонце, як і Тагоре, «з вінцем *лагідности* на чолі». Перед танцем смерти, де лиш сильний здобуває собі право на безсмертя, вони радять з'явитися «в білих убраннях . . . простоти», з «*покорою*», яка «буде їх вінцем і їх свободою» в переконанні, що «безмежне не є велике» та що «пиха триває не вічно»²²¹.

Чи любов наших буддистів до цього та йому подібних авторів, від яких за кілометр відгонює розкладом і трупом, не є характеристична для них?

Чи «краса» і «мельодія» цієї поезійки не є рекапітуляцією цілого нашого провансальства? З його упокоренням, з цілим світоглядом здегенерованого сходу? Чи це не є лише спростачений і позбавлений всякого поетичного хисту, наш рідний Тагоре, що також «в останній день минулого століття» (не календарного) посилав свої «ніжномрійні» сопілкові прокльони тій страшній катастрофі, яку інші, віруючі в себе нації, чекали зі спрагою, викликали її? Для нього «прокляте те життя, в котрому слабкий мусить згинутися, щоб дужчий міг жити». Він лиш живе мрією й надією на «теплу сльозу співчуття», — він, що не має надії на власну силу, силу бути дужчим. Лиш ця «сльоза співчуття» врятує йому людськість, бо до щастя веде не шлях Голгофти і ордалій, лише «соняшний шлях»²²². Як Тагоре в «небесного Перуна» виблагає, щоб спалив людську «ненажерливість і хижацтво», так наш український факір мріє про якусь «іскру», що «вибухне могутнім вогнем і спалить до тла попелище ладу опертого на звірячій боротьбі людини з людиною і народів з народами»²²³. Стати дужчим, хотіти самому диктувати іншим закони, — це була за жорстока філософія для українських індусів. Вони воліли вбити всяке бажання, всяке стремління, всякий рух.

Безліч можна було б назбирати прикладів цього світогляду. Всі його прихильники, є однакові. Вони проклинають «володарів», що відривали їх («народ», «демос», «число», «чернь») від нив, що «спокоєм пишались»; вони йшли мов «глядіятори, раби, невільники», гонені своїми панами в ім'я незрозумілих «абстрактних» кличів: «щоб була на світі

всьому лиш їх пишна держава«. Вони протестували не лиш тому, що ця »пишна держава« була не своя, а й проти самого цього ідеалу. »Я стежив зором трепотіння в повітрі образ орлів і Богу скаржився святому, що створено йому в утіху, мене дитиною людською... Я скаржився найвищому Творцеві (пише один з факірів), що »він створив царів людських і дав царям, на знак їх влади орлячий образ, а розуму пташиного не дав«²²⁴. Цей пташиний розум ставляється над орлячим, бо орел — це »символ людського хижакства«. Деінде це був символ усього величного, владарного, взнеслого, гордого й незалежного (м. ін. птах св. Іоана-Євангеліста), в нас усі ці прикмети відражали. В нас дивилися на хижаків з погляду зтуманілого від страху крілика, що прикутий до місця, не може відірвати витріщених очей від боа-констріктора. Цей пташиний »розум без віри основ«, яким вони в своїй безграничній любові хотіли наділити »орлів« серед націй, щоб створити свій лагідний світ.

Тим, чим був для одних »орел«, був для Франка другий хижак, Беркут. »Я не люблю тебе, ненавиджу Беркуте! За те, що в груди ти ховаєш *серце люте*, за те, що кров ти п'єш, *на низьких і слабих з погордою глядиш*, хоч сам живеш із них, за те, що так тебе бояться *слабі тварі*, ненавиджу тебе за теє, що ти цар!«²²⁵. Це було світовідчужання, світогляд »слабих тварей«, тих, що боялися всього сильного, що лякалися засвоїти їх чесноти, як той легінь, що страхався стати царем. Це була інстинктова, вроджена ненависть невільника до пана; того, хто знає, що не може стати паном і відчуває свою

нижчість; тих, в кого завмер інстинкт життя і які в нівеляційнім шалі хочуть його знищити скрізь, щоб він не тривожив їх сумління і не стояв перед ними вічним докором; щоби не перешкоджав їм порпатися коло гною, або — в хвилини фантазії, грати на «соняшних клярнетах».

Є різні раси людей, казав Ібзен і Скворода. Нижчою расою почувалися провансальці, і тому ненавиділи чесноти сильніших, вищих рас, то ж, думали вони, і всі ми — «чи ж не така сама нижча верства поміж народами? Чи ж кожний кріпкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш народний організм?»²²⁶.

Це був світогляд, що заперечував спершу волю, як таку, та її значіння в суспільнім житті, що виключав поняття влади, як мети, її накинення, як засобу, — з механіки громадського життя; що добровільно заліз у свою шкаралупу, обмежуючись до примітивної об'єктивізації волі до життя нації, як «ніжності» і «любови» до рідної землі, але не агресії і активної оборони проти іншої національної індивідуальності; що знав лише розпорошені одиниці, але не їх зорганізований колектив; що привів до атомізації поняття нації, спихаючи це поняття до «племени», а свою філософію до філософії нешкідливого анархізму. Це було помадкове народолюбство, чуже «фанатизму», запалу й віри, вічно «розумуюче», непевне себе, ні свого права; повне квакерського моралізаторства нудного й нецікавого, з яким зверталось й до своїх і до чужих; повне заперечення всього, що забезпечує перемогу в житті

одиниці й нації. Яке значіння мало при цім, до якої політичної секти належав той чи інший факір, або та чи інша їх каста? Один міг бути автономістом, другий »самостійником«, москвофілом або польонофілом, »буржуем« або соціялістом, але всі вони були цими факірами, з психологією китайських кулів, зтуманілих кріликів, проповідників нової моралі серед орлів і беркутів. Вони прагнули — як казав Гамсун — таємниче і привабливе, хоч і жорстоке, життя зробити пласким мов залізна пластинка.

Я схарактеризував цей світогляд, як світогляд не нації, а *верстви, провінції, плебсу*. Але є в нім щось гіршого. *Це є світогляд націй-паріїв, націй-феллахів*. Це був світогляд, що стояв у противенстві до світогляду діяльних і сильних рас. Це був світогляд нижчих рас, переможених.

І дійсно наука нашого провансальства має багато спільного з філософією підбитих народів, а передусім — з індуською. Наші вели війну з »хижацькими інстинктами« серед народів, з »шовінізмом«, з усілякими афектами взагалі. Так само й Тагоре: »Зовнішня свобода (інтелекту) це незалежність від відчужань пожадання і болю, його внутрішня свобода — це увільнення з заулка егоїзму«. Найвищим стремлінням провансальців було стремління до »поступу« і до »зцивілізування« людей (і пануючих націй), яке дало б їм змогу увільнитися від їх »некультурних« навичок. І Тагоре так само, пропагує не »надію на силу своєї могутності, влади«, лиш »удосконалення« в напрямку »позбуття егоїстичних бажань і жадоби... національних забобонів, ... догм віри«.

Правда ж, як це нагадують провансальські протести проти «примусової нації» і пеани на річ розуму «без віри основ»? «Індія — пише її пророк — завсіди прагнула... жити в тихій і глибокій задумі... Далеко від... якої будь політики, не творячи жадного політичного народу»²²⁷. Чи це не е profession de foi наших провансальців, що полемізували з суверенністю нації, або, давніше, вирікалися всякої політики? Це лиш отверте формулювання тієї думки, що її провансальці завивають у густий серпанок самостійницьких фраз. Тагоре, як і вони, клене властивий заходові «дух боротьби і підбою», і то (цілком логічно) не лиш підбою інших націй, але й природи: звироднілий Захід ще носить з цією думкою «підбою природи, так мов би ми жили на якимсь ворожим світі, де все, що нам потрібно, повинні ми видерти чужому порядку річей»²²⁸. Те до чого стремить індуський факір, це «гармонія» між одиницями і загалом. Щоб цю гармонію привернути, треба очевидно, позбавити загал (націю, державу) всяких примусових засобів влади над одиницями, випалити в них «дух захланности». А що цього зробити не можна, то він приходить до заперечення національности ad majorem gloriam партикулярного, одиниці і числа. Чи не до того ж приходять і провансальці, і то під впливом тих самих мотивів, стремління до «рожевоквітної» гармонії, непорушного спокою, до непорушної «сієсти» лінивого і невибагливого народа?

Щоб не лишити ніякого сумніву що до своїх правдивих гадок, Тагоре каже: «правда, з життя

нації впливає висновок, що народи повинні напружити всі сили фізичні, моральні і умові, щоб *перемогти противника в змаганнях о силу*», але це суперечить «ідеалові» гуманности, отже цього Індія не потребує. Тому на думку пророка «треба карати» за організування здобичних інстинктів серед народів²²⁹. Подібно, як на думку нашого провансальства треба було б, щоб зникли з життя «вірліні», «беркутські» і взагалі «хижацькі» інстинкти. Правда, Тагоре свідомий існування іншої ради для пригноблених народів, яка каже: «Коли й ви зорганізуєтесь в націю, то тим способом втримаєте заборчність інших націй»²³⁰. Але Тагоре відкидає цю рецепту, як наші провансальці «шовінізм» та «імперіялізм». Бо приписом етики декадентських «націй» є «опанувати свою пожадливість», а не підсичувати її. Бо закон «гуманности» є вищий від закону життя і перемоги народу, а до того ж такий вигідний для спокою одиниці, для «числа». Тагоре відкидає релігію сильних, які одверто кажуть: «хай гинуть, хай вимирають нездібні — в тім мудрість життя!»²³¹. Це може прийняти «здібний», та «нездібні» на це не погодяться ніколи в світі. Але рівночасно розуміє Тагоре, що цю мораль здібніших мусить засвоїти національний колектив, коли не хоче попасти під ноги сильнішим, і тому він кінчить: «надійшов час, в імени стортурованої людськості зрозуміти абсурдність того, що є нація»²³². В інтересі стортурованої людськості, — себто в інтересі одиниці, яка не знає інших цілей крім свого «домашнього огнища» і спокою своєї тихої хатинки, в інтересі мільйонової

маси феллахів, які кленуть все, що відриває їх від рідної кучі гною. Ті самі ноти чуємо і в нашого провансальства: в неохоті Драгоманова до «примусової національності», в антиберкутівських гимнах Франка, в «сопілковій» філософії Федьковича, в «гуманітарній» нашій поезії, в цілیم світогляді декадентського провансальства. Франко протиставляв мечеві «вила» і «стайню»; Тагоре, сторонник тихих чеснот, каже, що «ми, яких голови знижені аж до самого пороху землі, — ми ще нераз будемо бачити, що порох цей більш святий, як цегла, з якої будеться могутність і пиha». Ідеал українофільства був солідарність і любов до «меншого брата», ідеал індусів — лікування недужих і «зменшення болів людськості». І одні, і другі — на перше місце ставляли філантропію, їй підпорядковуючи все, що нехтувало «безсмертним тілом» та його радощами²³³.

Один комуністичний журнал, обговорюючи оповідання Стефаніка — «Вона, Земля», пояснив цю «Землю» не як символ нації, рідного краю, посвяти для нього, в ім'я минулого й будучого, як чогось внеслого, що стоїть понад матеріяльним і дочасним, лише — як «земельку», «наділ». В цім є суть життя і для Тагоре, який, коли й шанує хоч трохи Европу, то тільки за те, що її культура «вміє змусити землю, щоби приносила — *більше плодів*»²³⁴. Що європейська земля навіть плодів не принесла б більше, коли б в Європі запанувала не європейська філософія «хижацтва», але індуська — покори, — про це той мудрець не догадується... Він, як ці провансальці, в погоні за матеріяльним щастям і

вигодою одиниці, хоче зробити наш світ плоским. Правда, в ясні хвилини індуський мудрець прочуває величність європейської цивілізації, він бачить, як »через гук гармат . . . *ясніє світло її духа*«; він визнає, що можна »багато навчитися і в Європі... Не тільки як здобути потугу . . . , але теж як пізнати джерело внутрішнє, умовість і моральність«. Він догадується про суть її переваги над іншими, яку Європа завдячує вивищенню »загального« над »партикулярним« і його вигодами; бо признає, що в Європі ставиться »високо обов'язки суспільні, в відріжненні від обов'язків родинних і племінних«, але проникнути в дух цієї цивілізації, збудованій на визнанні першорядного значіння за чинником »жадоби«, волі, зусилля, стремління до влади — Тагоре не може так само, як і його прихильники в нас²³⁵.

В цьому лежить властива різниця між обома світоглядами, що перший, окцидентальний, — мужеський, є догмою самозрозумілою навіть у рефрактерів цієї цивілізації, а в нас, в сторонників буддаїзму взагалі — є органічна нездібність цього зрозуміння. Анатоль Франс, кокетуючи сили, що грозять загибеллю цій цивілізації (і тому так в моді в нас), і той зупиняється в страху перед буддаїзмом; він відмовляється признати спасенність цієї релігії, яка вчить, що »всі наші нещастя ідуть від пожадань«; яка вчить »бути без гордості, солодкими, без пристрастей, без ненависти, толерантними з нетолерантними . . . увійти в благословенний *спокой*«²³⁶. До якого виродження іде ця наука, свідчить

Гіполіт Тен, який оповідає, що в своїм логічному розвитку ця «доктрина йде аж до заборони не лише завойовницької війни, але й оборонної (до чого договорюється і наш рідний буддаїзм); що цією доктриною «чужинець трактується як свій» (пор. боротьбу наших буддаїстів проти українського «шовінізму» і за солідарність «працюючих всіх народів»); що в них «ліпше шанувати батька і матір, як служити богам небесним і земним».

Яка різниця від відважної та повної чудового іdealізму філософії Заходу, започаткованої воюючим християнством, що власне казало, в ім'я великого іdealу, кинути батька і матір!²³⁷. Як той буддистський приказ наближається до сльозаводекадентського гуманітаризму провансальства з його ненавистю до всього, що підноситься над тісним овидом його хатніх вартостей! Один із знавців релігії Будди пише: засада націоналізму (вчать буддаїсти) є «джерелом боротьби, ненавистей, насильств». «Wille» Шопенгавера, це енергія в нашій внутрішній Я, підсвідома істота, яка все стремить до індивідуалізації. Це інтенсивне бажання жити, цю енергію, яка, згідно з Шопенгавером, вивінувала чудесною творчою силою, цей принцип життя... *проклинає буддизм. Чи буддизм не є реакцією — питається дослідник, бунтом неарійських рас проти арійців?*»²³⁸. Це у великій мірі так, і філософія нашого буддизму це реакція проти філософії сильних; реакція «слабих тварин», які бояться або не вміють засвоїти собі цю філософію і які хочуть розкласти її прищепленням своїх моральних вартостей. Другий індуський факір в політиці, Ганді,

204

казав: «кохаю мій край. Не хочу, одначе, служачи Індії, шкодити Англії. Закон совершенної любови є закон мого ества»... В політиці його ідеал — *Сварай*, автономія; його засіб осягнення — *Сатяграга*, або «легальна акція» і «тріумф справедливости силою душі і любови»²³⁹. Чи це все не взято, мов з лексикону, нашими сварайстами, з їх протестом проти «штучної» ненависти до ворогів, з їх «мінімальною» програмою, з їх бажанням перемогти «одною силою внутрішньої правди»?

Такий був балянс нашого народолюбства (абстрагуючи від деяких винятків, про які пізніше). Вузький і тупий інтелектуалізм, віра в механічність соціального «поступу» та ущасливлення людськості і нації силою доказу і абстрактних доктрин, відкидання національного афекту як “*causa sui*”, узаляжнення людської і національної волі від безлічі санкцій, примітивна об’єктивація волі, вивищення поодинокого над загальним, національним, підкреслення пасивного чинника нації («числа», «народу») над діяльним (ініціативною меншістю), — все це допровадило не тільки до приниження цілої нації, до зіпхання її до ролі аполітичного племена, до плебейсько-наївного матеріалізму, але поступово і до атомізації поняття нації; до її заперечення, до повного відкинення моменту боротьби, ролі волевого чинника в історії, а нарешті до заперечення самого інстинкту життя, на яким тримається сила і перемога народів і будуччина тієї нації, яка хоче зайняти почесне місце в світі.

Така філософія не могла дати тим поколінням, що виховувалися під її впливами, віри в свою справу, ні розмаху, ні патосу. Вона мусіла привести до духового роздвоєння, розламу, знесилля, зневіри і сумніву.

І дійсно, сліди цього всього, як страшний баяне українофільства, бачимо виразно в нашій провансальстві.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЧИННИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

РОЗДІЛ І

ПЕСИМІЗМ І ПРЕДТЕЧІ САМОВИСТАРЧАЮЧОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Не можна сказати, щоб на темнім тлі нашого провансальства не було кількох бодай винятків, не було кількох людей, які менш або більш ясно не відчували б того маразму, де завела нас оця філософія безсилля. Одні — виразно, і їх голос був гуканням в пустелі. Другі — самі апостоли провансальства, відчували менш яскраво трясовину, в яку попали, а їх голоси були голосами тривоги й сумніву. Та одні, і другі, — свідомо чи ні, рвалися з цієї трясовини на вільніший світ, до твердого ґрунту під ногами.

І характеристично! — всі вони, ці розрізнені голоси, били в одну точку, підходили (хоч не завше свідомо) до ядра тієї болячки, яка нищила націю, — до занепаду волі. Самійленко писав: »Найкращі пориви, гарячі почуття, розсікли ми ножем холодним міркування, і склали ми собі розміряне життя без сили поривання«. Те, що другі свідомо відкидали і осуджували — афект, пристрасть, за тим тужить Самійленко, і не можучи одверто порвати з старими

божками, кінчить зневірою: *»і сумно за наш час, і шкода тих віків, що ніби нам дали великії успіхи«.*

Сумнівом кінчить і другий автор. *»Не нам осміяним сміятись, не нам скаліченим іти, не нам піснями заливатись, сліпим — відшукувать сліди« (Олесь)...* Роз'їджена розумуванням віра не була жодною вірою, і тому сумніви, мов примари, стояли перед кожним чином. А *»що як ти сорок літ отсих був шалом божеським хорий, замість божого їм накидав власний плян тіснозорий«?* — питається Мойсей Франка; і немов вторуючи йому, питається Винниченко, підводячи підсумки українській революції та своїй вірі: *»А що як большевики мають рацію«?* — Ні одна релігія сили, ні жаден її пророк ніколи не сумнівалися, що їх *»власний плян«* є власне *»божеським«* пляном, ніхто в своїм чині не піддавався сумнівам, бо воля і віра стояли в них на першій пляні; в наших недошлих пророків — отруя гіпертрофованого *»розуму«.* Тому никнув у них і миршавів всякий щирий і великий порив, тому нидів всякий прояв національного патосу... Франко тужить великою тугою за здібністю вірити, якої він не має: *»Я думав про братерство нове... Щасливий хто вірить суцтвом цілим. Я сумніваюсь лиш, бо вірити не можу«¹.* Цінне признання і цінний жаль того, хто перед тим проголошував пеани на *»розум владний без віри основ«.*

Цікаво, що, як попереду я зазначив, так і тут є паралелізм не тільки в думках, але навіть у висловах в письменників галичан і наддніпрянців. *»Не нам осміяним сміятись«*... писав наддніпрянець. А галичанин, — *»Не нам, знесиленим журбою,*

роздертим сумнівами, битим стидом, не нам провадити тебе до бою».

Брак віри, і брак волі. Як це не дивно, а в свої ясні хвилини відчував цей брак і найбільший апологет безволля — Тичина: »О, як гармонію чарівну ми любили! Ми хочем бачить світ прозорим, а не грубим. Ми бачим спокій там, де боротьба і бурі. У небутті — красу, і правду в каламбурі, і брязкаем в серця, і плачемо над тим, що все це тля і тлін, дурної крові дим . . . Так як жеж нам зламати тиранію й тюремні ґрати, коли співці усі в нас евнухи, кастрати?»² Так висмівав, у рідку хвилину прозріння, провансальських безвольних евнухів той, що згодом сам став архиевнухом у поезії.

Ці духові евнухи-кастрати й були, за виразом одного ідеолога українофільства, оті роздвоєні душі, — заражені пістряком, що нищив їх психіку. Вони »всі до певної міри були полудушними українцями«, пише один. А другий: — »душі наші двоїлися« серед цікавої і дивної трагедії³. Між душею провінціональною і тією другою загальною була прірва, яку вони — хворі на волю — засипати не могли. І тому одні — в яких воля була розвинена сильніше — вирікалися провінціалізму і поринали в »ширшії стихії« чужої нації, другі — »евнухи«, вирікалися ширшої стихії, але через своє »кастратство« не могли з своєї рідної зробити чогось ширшого, і тому тонули в болоті провансальства й політичного буддаїзму. Вони ставали »полудушними«, »свідомо обтинали собі крила призначені до високого лету«. В таких обставинах »найактивніший« нині, завтра »зневірявся, губив силу далі боротися«, плутався в

»дисгармонії своєї двоїстої душі«⁴. Вертає до цієї теми і комуністичне українське письменство. Ми бачили, як одна із цих »двоїстих« душ, Драгоманів, брав в оборону ренегатство, себто »дводушників«, а ось що пише соціяліст: »сама думка про ренегатство сидить глибоко в душі мало не кожного партійного робітника«⁵. Не вірячи в свою правду, потребуючи санкції чужої, з ослабленою волею — така двоїста душа все хиталася між одною правдою і другою (одною національністю і другою), все готова до ренегатства, і »стільки геніїв пішло од нас у безвість, не маючи повітря та розмаху для крил!«⁶

Але й були голоси, що ясно вказували на головну болячку українського націоналізму — на зник волі до самостійного життя. В краснім письменстві першою представницею волевого світогляду була так мало в нас зрозуміла *Леся Українка*: з її філософією чину для чину, з відразою до гармонійно-розніженого стаціонарного світогляду »евнухів і кастратів«, з її звеличанням експансії, жорстокости і права сильного. В політичній публіцистиці — подібні голоси теж були. Почасти до них належить знана книжка »Україна ірредента«, вже хоч би через те, що висунула гасло »від тепер почати тій малій горстці свідомих уже українців, будити серед української суспільности в Росії, оскільки це лиш можливо, думки про політичну самостійність України«. Поза тим ця книжка не йшла по лінії тих думок, які розвиваються тут, бо своїм світовідчуванням її автор цілковито був дитиною матеріялістично-інтелектуалістичного XIX віку, правда, позбавлений прекраснодушности манілов-

ського українофільства, — але солідарний з останнім щодо недоцінювання волевого чинника в історії, і щодо перецінення так званих «суспільних законів», «ходу подій». Револьюційний зміст української ідеї для автора «України і рреденти» не був ще зовсім ясний; він думав, що експансія не імманентна поняттю нації, і припускав, що «з упадком абсолютизму в Росії, упаде його заборча політика». Він не уявляв собі потреби боротьби за незалежність з цілою російською суспільністю, а ненависть до тієї суспільности уважав «неслушною». «Правно-державне питання українське» висунеться на порядок денний не «почуттям національної самостійности», але силою фактів *натури економічної і адміністративної*. «Вимоги адміністраційні російської держави і інтереси економічні російської України, самі вже висунуть на порядок денний національне і державне українське питання, будуть навіть *рішачим чинником* в них, — *національне почуття радше їх впливом — силою додатковою*». Це була та сама драгоманівщина з її вірою в «біг подій», в автоматичність «поступу» і в непотрібність збуджувати національні пристрасті (духову силу), які цьому «поступові» лише перешкоджають; з неминучістю полагодження української проблеми на нашу користь в «інтересі суспільного прогресу» і кращої адміністрації самої Росії; нарешті — (логічний висновок), з потребою змагатися за національні постуляти не проти чужої ідеї, («суспільности»), лише разом з нею. Повстання Чехії, Польщі (економічно зв'язаної з Росією), по першій світовій війні, нарешті ціла балканізація середньої Європи,

на яку так нарікають економісти — свідчить як помилково є перецінювати економічний (матеріальний), і недоцінювати духовий «чуттєвий» момент в національній питанні; в цій недооцінюванні і в цій переоцінюванні автора «України ірреденти» видно той самий старий дух крайнього інтелектуалізму, і нерозуміння сили духового, національного моменту, на яке хорувало ціле наше провансальство⁷.

Далеко важнішою публікацією (хоч і недооціненою) була «Самостійна Україна» М. Міхновського, перша брошура видана РУП, (ліпшого вона нічого не видала) в 1900 році. Коли в «Україні ірреденті» ми бачимо *новий клич*, але стару психологію, то в «Самостійній Україні» ми бачимо *новий світогляд*, наскрізь націоналістичний і наскрізь активістичний, хоч ще й не важиться розбити шкаралупу старих гасел. Брошура виходить з поняття націй та їх боротьби, як незбитих фактів історії і на них будує свої вимоги. Для політичної тактики не шукає її автор санкцій в ідеях національного характеру, лише в національній почутті і в методах боротьби тих націй, «що вже повстали проти чужого панування». Автор не забуває закликати до традицій нації, хоч відважно і мужньо проголошує, що навіть «відсутність державноісторичної минувшини не може мати ніякого значіння для дужої, бадьорої нації, що *відчула* свою силу і хоче скористатися своїм правом *сильного*». Брошура апелює в першій мірі не до «ходу подій», лише до «ображеного почуття нації» і до «кривд цілого народу», а в протинність ідеї симбіози проголошує, що «інтерес наших господарів є *цілком* протилежний нашим

інтересам«. Ця брошура свідомо рвала з недолугим провансальством, заявляючи, що »між молодою Україною та українофілами немає ніяких зв'язків«, а за гасло брала ексклюзивне гасло всякого дійсно-революційного руху — »хто . . . не за нас, той проти нас«⁸.

Цими ідеями »Самостійна Україна«, як небо від землі відрізнялася від нашого провансальства і уважний читач майже в кожній з думок »Самостійної України« зауважить протиідею до відповідної думки провансальства. Тому я й зачислюю цю невеличку брошуру до тих небагатьох голосів, що рвали з провансальством, кличучи до нового націоналізму.

Трагічно відчув драму розколеної української душі, яка терпіла на дисгармонію між інтелектом і волею, на зник останньої — *Микола Гоголь*. Він задихався в рідній старосвітщині, яка не в силі була видобути з себе ні однієї, кажучи його стилем, гігантської ідеї, ані великого патосу. За тим патосом тужила цілий час його душа. »Ніколи (писав він) не прагнули ми так *поривів*, що здвигають дух, як у наші часи, коли тисне на нас і дусить ціла дріб'язковість забаганок і насолод, над яких вигадкою ломить собі голову наш XIX вік«. Він протестує проти цього віку, що »поривається заглушити і приспати *наші почуття*«. Він кличе втекти від потягу до добробуту і матеріального щастя, до чогось великого, щоб могло »спасати нашу бідну душу«, збудити »наші приспані почуття« і вивести нас з багна »жахливохолодного егоїзму«. Прибитий марною і нікчемною сучасністю марить він про

давні залізні часи нашої історії, на які глухі були сучасники, про *»пристрасті минулих віків«*, з їх *»лаконізмом сили і свободи«*, про їх *»дики й мстиви пориви«*, про *»їх грубі й забобонні чесноти«* про їх *»залізні пороки«*, про їх *»нечувану самопосягату«*, *»дику нелюдську великодушність«*, про *»очайдушність авантурничих віків«*.

В своїй тузі за силою і чином, за нестриманим напняттям людської енергії й волі, він — як багато інших, ширяє думкою в Середньовіччя, шукаючи там тих чеснот, які даремно хотів бачити в сучасній йому Україні. На Заході шукає він за тією *енергією*, за *»залізною силою ентузіязму«*, без якої життя народів *»безбарвне і безсиле«*, за тим *»фантастичним світлом«*, бачучи в тих віках вияв *»юности прекрасної, повної найсильніших і найвеличніших надій, часто нерозсудної, але такої звабливої в цій своїй нерозсудності«*. За цією молодістю та її нерозсудними поривами шукав він серед своїх, тричі ним проклятих *»мертвих душ«* його сучасности, за нею ж шукала його стомлена і спрагнена віри і чину душа в давніх наших легендах і в суворій поезії старої України. Цю вічну юність хотів він прищепити своєму поколінню, вщепити йому *»все молоде, що кипить відвагою, пориви і мрії, що не думали про наслідки, не кликали на допомогу холодного розмислу«*, що були *»поезія і безмотивність«*. Ідеалом для нього були не чеснотливі провансальці, що підстригали свої вимоги до *»бігу подій«* і status quo, лише молоді і свіжі народи, що з'явилися на овиді Європи на початку нашої но-

вітньої історії. Все в них було «стремління» і «газдар», що «не знало меж своєму стремлінню»⁹.

Це підкреслення моменту волі, хотіння безмотивного і «безрозсудного», цю тугу за свіжими віками, протест проти «меркантилізму» (в яким легко доглянути той безнадійний матеріалізм «без віри основ», яким нас годувало провансальство), *знаходимо потроху* і в Куліша. Не місце тут вглиблятися в тайники цієї проблематичної натури, годити її протилежні бігуни в одній синтезі, — але факт лишається фактом: помимо свого незапереченого потягу до «тихого щастя» і прив'язання до «свого кутка», Куліш явно виламувався з думок провансальської кальюкагатії. Як людина, що однією ногою стояла в крузі ідей чужої, насильницької (російської) державности, далекий від усякого драгоманівського, сантиментального анархізму, — він нераз засвоював собі невблагану національну філософію яскравої ідеології пануючих націй. Наприклад, говорячи про Польщу в її розквіті, він підкреслює як *додатні риси польських культиваторів*, — «зухвалість сили і талановитість в справах домового розбою». Він звеличує «*правду сильного над слабим*» і каже, що «*оця сама груба первісна правда кермувала польським і нашим рідним плугом в українських пустелях. Вона вела наперед господарство, промисел, торгівлю, тяжкими, непротореними, небезпечними шляхами*». Ця правда, на думку Куліша, оборонила край від заливу азійчиною. Звідси його повага до козацтва. Він разом, як колись Кисіль, то мав його за «безголовий потвір позбавлений всякої віри», то шанував його власне за цю дикуну

енергію і волю чину. Він звеличував «гарячий темперамент стародавніх Русичів, що відгукнувся в дніпровських здобичниках». В національній фанатизмі, бачить він велику зброю сильних народів, якою dokonуються великі вчинки.

За цей, як він казав, «сильний нерв», в хвилинах просвітку схиляє він чоло перед Хмельницьким, ставлячи його на одну дошку з другим подібним «ентузіястом», Олівером Кромвелем; обидва такі різні, але «страшні, кождий по своєму, могли б змінити обличчя Європи і Азії». В козацькій «необачній задиркуватості» добачав він не голий бунт, але й «ідею створення чогось іншого», ідею нового порядку. Нарешті він поривається до абстрактного сформулювання свого символу віри, свого — так скажу, націоналізму: *«Сила в історії одиноке мірило значности, бо вона є те саме, що життєвість, а життєвість значить право на життя, себто — незаперечену правду... Рацію має сильніший...»*¹⁰

Коли в цих немногих провідників нашої громадської думки стрічаємо нотки протесту проти декадентського світогляду провансальства, то найкращий і найповніший свій вираз знайшов він, звичайно, в Шевченка. Гоголь протестував проти «меркантилізму» оточення, Куліш — проти життєвої мудрости «під'яремних биків», протиставляючи їм кожний свою, ще не здійснену ідею, свою фантазію. Цю фантазію — «загальне», що стоїть над «поодиноким», що має бути накинута силою тому, що вже існує, свідомо бере собі за провідника муза Шевченка. «Фантазія, пише він в одному листі, — щастя в уяві... І цього доволі! Для душ, що

спочивають і люблять, — замки в повітрі триваліші і кращі від матеріяльних палаців егоїста». Не непорушне щастя, не існуюче, не сантиментальна утопія, не ідеал спокою, не щастя «мирної хліборобської країни», не ідеалізація покірного і беззубого народу, — лише апотеоза волі, що руйнує й буде світи, хоч би це був огонь, землетрус чи страшний суд, хоч би він окупався сльозами і кров'ю — ось була його віра, так далека звихненій й трусливій «вірі» українофільства. Як Гоголь, що шукав щастя в жорстоких і кривавих чеснотах Середньовіччя; як Куліш, що шукав його в силі, так і Шевченко, лише з більшою силою і переконанням, молився до того «такого страшного в нашій душі, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш», з владарною мораллю сильних, які знають один закон — величну «фантазію» і волю¹¹.

І тому його в нас так мало розуміли! З кожної великої особистости, не розуміючи її, але улягаючи мимоволі її чарові, брало наше провансальство не її суть, але те, що, як таке, відповідало його власному світоглядові. Тому найпопулярнішою річчю в Шевченка стала в нас «Катерина», в Лесі Українки — «Лісова пісня», цебто якраз найменше характеристичне для генія цих авторів.

У цім туподумстві провансальства і треба шукати причину того, чому всі ці виломи, які робили в його світогляді-в'язниці (іноді) Гоголь і Куліш (і завше) Шевченко, Леся Українка, автор «Самостійної України», — зараз заростали мохом провансальської маніловщини. Наші провідники бачили у відважнім дусі батьків, що його оживляли в їх трук-

лявій совісті Шевченко та інші, мов той Гамлет — диявола. Слова цих кількох пророків занадто суперечили вдачі провансальців, щоб без застережень могли вони ті слова прийняти. Забагато в їх макбетівській натурі було «молока людської лагідности». Мов горох об стіну ударялися слова отих пророків нового світогляду в мур їх зкам'янілих чеснот, а »ясна, створена для тихого щастя душа (українця) з тяжкою бідою піддавалась нашептам фанатизму«¹².

Але як би мало не були зрозумілі в нас ці нотки нового, волюнтаристичного світогляду, все ж їх значіння для нації є величезне. Вони свідчать своєю істотою, що світогляд провансальства, світогляд упадку, все ж не лишався без спротиву, і то не найгірших серед українців. А зневіра й сумніви провідників того світогляду лише підкреслюють, що він не давав їм ані тієї певности себе, ані тієї віри, яку повинна мати здібна і спрагнена чинів велика нація.

РОЗДІЛ II

ВОЛЯ, ЯК ЗАКОН ЖИТТЯ. — ІІ ФОРМИ. — ВОЛЯ ВЛАДИ. — РОЛЯ ВІД'ЄМНОГО МОМЕНТУ. — ДВІ ПЕРШІ ВИМОГИ ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

На цій волі (не на розумі), на догмі, аксіомі (не на доведеній правді), на самостійнім, не на деривативнім постуляті, на бездоказовім пориві, мусить бути збудована наша національна ідея, коли ми

хочемо утриматися на поверхні жорстокого життя. Бо воля нації до життя як »пожадання неясно відчутого другого ладу речей« (Фіхте) є підставою всякого, опертого на ній, свідомого стремління, всякої ідеї. Бо розум (Vernunft), ідея, лише тоді стає порушаючою силою, коли сама »діє як афект« (Йодль). »Воля влади« (Ницше), »життєвий елян« (Бергсона), »жадоба перемоги« (Джека Лондона), чин для чину, »без мети«, щоб »гнатися в безвість« (Лесі Українки), »фантазія« (Шевченка), якій він жертвував видимий світ, звеличання »залізної сили ентузіазму«, елементу »нерозсудного« (Гоголя), »правда сильного« і »право сили« (Куліша), — ось як характеризували цю волю чужі і наші провідники.

Яка ж суть крилася за тими висловами, так різними, а так однаковими? Чи це є той іраціональний чинник історії, на яким, в протигагу до науки провансальства, повинен спиратися всякий здоровий націоналізм? Чи це є та »воля«, той »патос«, за яким тужили найкращі, хоч і осамітнені, одиниці серед українства?

Дефініція тут нічого не допоможе. Ця іраціональна здібність людської душі не вміщається в мову понять. Її треба вміти вичути. Як слушно каже Шопенгавер, — »волю так само тяжко схопити поняттям (begrifflich), як і останній зміст слів Бог, сила, просторонь«. Це є щось, що »переживається, відчувається, але не пізнається«. Головною її прикметою є те, що вона є *ціль у собі*, рух, що не залежить від об'єкту, але шукає його собі. »Новонароджена дитина (читаємо в того самого філософа) бурливо рухається, казиться і кричить: вона

страшенно хоче, хоч ще й не знає, чого вона хоче». Новонароджене кричить . . . Це власне був той крик волі, іраціональної, безмотивної, той перший крик новонародженого, який для римського права був конечною передумовою заіснування особи. Дальше, Шопенгавер зве цю волю, як щось, що, всупереч до інтелекту, «не втомлюється, не старіється». Воля є для нього “das An sich der Natur”, первісна сила, *qualitas occulta*¹³. Це вічне стремління, вічний не-всипущий гін, що лише хвилино задовольняється, щоби знов стреміти наперед. Це стремління абстрактне, іраціональне, щастя в собі. В нім людське щастя, і лише в нім, в цім переході від бажання до його задоволення, а від нього до нового бажання.

Хочете відчути, що є ця воля? Читайте поетів! Вже Гете сказав, що «в житті найважливіше життя, але не його наслідки». Шіллер відчував свою творчу волю як «почуття без означеного і ясного предмету, який повстає щойно пізніше. Його попереджує певний музичний настрій душі». Жід називає цю волю *ferveur*, Барес — пропасницею, Гюйо — «глухим інстинктом». Для Лесі Українки це «потвора, що стала в людей Богом», про яку складаються легенди «закрашені в густу барву крові», це сфінкс: *qualitas occulta*. Цю волю до життя відчуває вона як щось, що горить в нашій душі вічним огнем, «наче рожі палкі в оселі». Суть їх існування в тім, що вони «жадібно тремтять і палають», але чи «прагнуть щастя чи смерти» — не знати. В цій жадобі жити, розростатися, змагатися й є суть життя, а не в її наслідках; в сліпім динамізмі, що

не має ні ім'я, ні постаті, і який ми усвідомлюємо собі лише тоді, як він вибухає в нас.

Соціяльне значіння цієї душевної здібності величезне, бо вона є тим *двигуном людських* чинів, вона, ця іраціональна сила, а не розум. Наші провансальці будували свій національний світогляд на припущенні, що розум головний мотор психічного життя. Це похибка. Головним мотором наших вчинків є власне бажання, афекти, пристрасті, за якими в *хвості йдуть мотиви*. »Поступування відбувається... відповідно до різних родів почуття, себто ніяким способом не відповідно до тих чи інших понять... Поступування, врешті решт, іде своїм шляхом незалежно від них (від доводів розуму), переважно не після відірваних, лише після невисказаних правил, яких виразом є ціла людина«. Бо »воля діє навіть там, де її не провадить жодне пізнання... Одно-річний птах не має жодного уявлення про яйця, для яких він буде своє кубло; молодий павук не знає нічого про рабунок, задля якого він плете свою сітку«. Головним двигуном поступків є »сліпа діяльність, яка вправді йде в парі з пізнаванням, але ніколи не ведеться ним«. Певно, що закон залежності діє в світі, але »те власне, що каже якійсь причині... діяти, є природна сила, і як така без-причинна, себто лежить цілковито поза ланцюгом причин«, є безмотивна¹⁴. Мотиви з'являються потім, і найкраще може до них можна застосувати знані слова Мефіста Гете: *Du glaubst zu schieben, und du wirst geschoben*. Та сама думка присвічувала й Шопенгаверові, який говорив про »сліпу діяльність« (*blinde Tätigkeit*), що діє сама з себе, лише в

супроводі, але не під проводом розуму, »чин був з початку« (Am Anfang war die T a t), не думка.

Підіймаючи свою тезу про першенство чину, Шопенгавер переносить її з області явищ природи до області людських дій. »Цілком так само (пише він) . . . є й там, де вже не причини і подражнення викликають наступлення явищ, лише мотиви, отже в діях звірят і людей«. В світі природних явищ спостерігає філософ, що »тверде стремить . . . стати рідким, рідке газом . . . , жадне тіло не є без стремління . . . , без жадоби. Ніде нема непорушної точки«. Цей рух якраз є суттю життя в світі природи, так само як у світі людських дій, але не причини і мотиви¹⁵. »Свідомість (каже Гюйо) обіймає досить обмежену частину життя і діяльності (людей). Загально беручи, підставою і первісним джерелом чинів, роблених навіть з повною свідомістю, є глухі інстинкти і відрухи«¹⁶. »Розум — вторував йому Барес, — яка ж то незначна частина нашої душі«! А Суарес писав: »інтелект багато про себе думає, а тимчасом він продукт природи, папуга, що удає орла«¹⁷. На подібній точці погляду стояв і Ніцше: »цей гін (який він називає гоном утримання роду), що володіє однаково найвищою і найпосполитшою людиною, вибухає що певний час як пристрасть духа, а тоді має коло себе чудовий світ узасаднень і каже усіма силами забути, що є в суті своїй чином, інстинктом, шаленством, беззасадністю«¹⁸. Цей гін є причиною всіх зусиль і активностей що оживляють природу. Це є сила в собі; без неї ні розум, ні інтелект не мали б нічого до роботи. Ця воля, (яку Шопенгавер називає ще »сліпою діяльністю«,

»хотінням«, »тугою«, »поривом«, »жагою«, »люття«, »гнівом«, ненавистю») є перша галузка дерева життя. В цій волі немає жодного декартівського "Cogito, ergo sum". Інтелект засада другорядна, підчинена в світі, витвір пізнішого походження.

Та воля до життя — це »те, що вже даліше нічим не дасться пояснити; таке, що, навпаки, треба покласти в основу всякого пояснення«. Це »найреальніше в світі ядро дійсності«. Вона є »не наслідок пізнання життя, не conclusio ex praemissis..., не другорядне щось..., лише перше і безумовне«. Людські вчинки, так само як і те, що він зве Kunsttriebe звірят (будови термітів, павуків) тільки видаються, »немов би вони повстали в наслідок... далекоюсяглої обачности і свідомого розумування, (а тимчасом все це є) діло сліпого гону, себто не підлягаючої проводові пізнання, волі«¹⁹. Те саме каже й мислитель, який — зрештою — так далекий своїми думками від щойно цитованого автора, *Спенсер*: »Інтелект не є силою (power) лиш знаряддям; не річчю, що сама рухає і творить, лиш річчю, яку рухають і якою творять сили, що стоять поза нею. Сказати, що розум кермує людиною так само немудро, як сказати, що нею кермують її очі. Розум це око, через яке бажання бачить свій шлях, щоб себе заспокоїти«... Аналогію волі та інтелекту бачить він у вітрі, що надуває вітрила корабля, в кермі, що провадиться рукою керманича. »Єдина правдива психічна сила це бажання«²⁰.

Після Юма розум ніколи не може бути мотивом наших дій, коли не в'яжеться з якоюсь пасією або афектом. Факти життя ніколи не є мотивом люд-

ських учинків, коли вони не збуджують у нас пожадання або огиди. *Л. Петражицький* називає цю «волю», ці «афекти» *емоціями*; це пасивно-активні, моторові подразнення. Їх суть, як, напр., в емоції голоду, страху чи відрази є в своєріднім перетерплюванні і в пориві, внутрішній принуці (спонуці), в притягуванні до чогось (*pati = movere*), або відштовхуванні; емоції репульсивні та авульсивні. Думки про насолоду і щастя, про уникання терпіння, не грають жодної ролі в процесі мотивування, коли не наступають емоційні подразнення. «Що допоможуть мені в боротьбі міцні м'язи, острі змисли, здоровий розум, коли я не чую в собі потягу використати їх до мого збереження, коли погляд на поживу, усвідомлення небезпеки лишає мене байдужим, не викликаючи ніякої акції?» — каже *Каутський*.

Ці емоції — «безцільні» в тім сенсі, що авульсивні чи репульсивні емоції не получені завсіди з користю їх для одиниці. «Люди (пише *Юм*) часто діють свідомо проти власних інтересів, отже не думка про своє найбільше щастя впливає на них». В численних випадках, пише *Спенсер*, терпіння має добродійні (для одиниць) наслідки, а насолода — шкідливі; авульсивні емоції часом ведуть людину на смерть. — Чому це так буває? *Тому, що людські емоції мають на цілі не збереження одиниці, лише — species.* «Ненависть і відраза, якою дихає одиниця, це (каже *Гумплович*) лише годинниковий механізм, кимсь накручений... Хто той, що тут думає, відчуває, смакує, чи це одиниця? Ні! Це суспільна група... Це її думки, її почування, її смак, її пере-

конання, отже також її *наміри і цілі*». Кожна емоція, що грає ролю в громадському житті (каже Дюркгейм) мусить, загально беручи, бути *корисною для суспільности*, інакше суспільність розклатася б, як це буває там, де мотивами поведіння людей стають безпосередня насолода і безпосереднє терпіння. Це називає Ворд (Ward) »пристосуванням почування до функції«²¹.

На активний вираз цієї афективної здібности, який я назвав волею, можна дивитися з двох точок погляду — біологічного і психологічного. Друга — точка погляду відчущання, перша — функції. Мети одиниці і природи різні. Ціль природи — функція (виживлення, репродукція, розрїст *species*), ціль одиниці почування (*feeling*), заспокоєння емоції. Але вони допасовані одне до другого. Гонена до чину своїми »емоціями«, »волею«, одиниця, несвідома того, бажаючи осягнути свою »мету« — осягає »мету« природи. Почування пристосоване до функції. З точки погляду природи — афект є засіб для функції. З точки погляду організму — функція засіб для афекту. Втіха, відчущана одиницею при сповненні функцій природи не була намірена, не є кінцевою складовою частиною природи, але стає одинокою »метою« істот, що живуть. Природі байдуже про їх насолоду чи терпіння, їм — про її велику схему.

Так ці афекти, емоції одиниці стають величезною соціальною силою, динамічним двигуном суспільности, що втримує її при житті, спричинює її зрїст і розвій. В соціальному житті ця афектна сила є джерело всякого чину і подій. Інтелект лишається

направляючим чинником, силою ж що діє в напрямку збереження роду є воля, що є синонімом бажання. Ці бажання — самолюбство, любов, ненависть, порив, лють, стремління до підбою — це засада, що оживляє світ. »Сама жадоба діяльності є наймогутнішим стимулом органічної і надорганічної еволюції«²².

Всяка отже збірна філософія гуртової одиниці (*а в першій мірі нації*) повинна бути збудована не на відірваних засадах логіки, лише на цій волі до життя, без санкцій, без оправдання, без умотивування; яку не тількищо не треба (як хотіли драгоманівці) гамувати, але навпаки, треба плекати і розвивати, бо з нею живе і вмирає нація; якою освячується ціла політика нації і всі її засади, і якої тамувати не вільно ніяким «евнухам» відірваних ідей — лібералізму, космополітизму, гуманізму і т. п. Не обмежувати цю — виявлювану в діяннях одиниць волю нації до розросту, пориву наперед і підбою треба нам, лише зміцнювати її. І це зміцнення має бути *першою і головною засадою тієї національної ідеї, яку я тут ставляю на місце кволого інтелектуалістичного, безвольного, »кастратного« провансальства.*

Ця воля виявляється *під різними формами, але, під якими формами вона не виявлялася б, чи в зворушуючій постаті героїзму й посвяти, в підпорядкуванні природи й людей, чи в розкошуванні ризиком і небезпекою, скрізь, завжди шопенгаверівська »воля життя« (Wille zum Leben) однозначна з ніцшівською »волею влади« (Wille zur Macht), з боротьбою, знищенням перепон. Цей неясний гін є*

(як каже Гегель) стремління волі »конкретизувати себе«, своє »мусиш«, свою »незаспокоєну потребу«, »об'єднувати суб'єктивне«. Воля, що живе покищо в формі суб'єкта, прагне знищити цю »односторонність«, яка є для неї »перегородою«. Знищити цю перегороду жене її внутрішній »неспокій«, вона мусить ознаямити свою силу назовні, повалити границі, що ділять суб'єктивне від об'єктивного²³.

Одною з найважливіших форм вияву цього гегелівського »неспокою« є насолода ризком, небезпечною, рухом, творчістю. »Що я люблю і що мене захоплює (пише Барес) це творити...«²⁴. Ці люди, це ті подорожні Бодлера, що »від'їжджають, щоб від'їхати«, які »самі не знають чому, все кличуть: »Ходім!«, гонені якоюсь горячкою, якій »людський розум ніколи не знав ім'я«, яку Леся Українка називає »потворою«, що »усі імення« їй давані не могли схопити її (сфінксової) суті... Це були ті мандрівники Вергарна, що »любили вітер, повітря, простір«, ідучи наперед в »світ за очі« (*sans savoir oú*), несені їх »гарячим і божевільним серцем«...

Це була філософія »туги за тим, що повинен зробити« (*Sehnsucht des Sollens*); мудрість тих для яких »ненасиченість... природної жаги«, що ніколи не досягає »останнього спокою задоволення« — не є прокляття (як для франківських »Каменярів«), лише найвище щастя, яке Шпенглер уважав за основну прикмету »фавстівської людини«²⁵. Це є те, що Тальон зве »*gout du risque*«, »наसолода грати в лъотерію життя, з надією витягти великий жереб«, шукання небезпеки. В цій формі виявлення волі до життя криється той самий виклик долі, воро-

жому світові, «об'єктивному», з яким вона стремить змірятися силою і підчинити його своїй владі.

Часто ця воля виявляється як героїзм. Герой або накидує свою волю окруженню, перемагає, або не приймає цього окруження, не дає йому зігнути свою не смертельну волю, не хилиться перед ним, і гине, але не визнає чужої волі над собою. Він шукає смерті, воліючи її від упокорення перед зненавидженим окруженням. Часто видумує він собі різні мотиви своїх героїчних вчинків, але ці мотиви не є їх джерелом. «Вони діють або ні, в залежності від того, чи вони здибаються в одиниці, або ні, із *це іншим елементом*». Цей елемент — це є чисто фізіологічне протиставлення свого суб'єктивного Я, своєї волі — об'єктивному, і бажання перемогти це останнє, вміння кинути в обличчя зовнішньому світові своє «Ні»... Це є «сліпий відрух істоти на кожний замах на її нетикальне Я»... Це є «Non irreductible», свідоме засадничої непримиримості своєї до світа, «френетичне рішення» не змінити ані йоти в своїй постанові. Тальон оповідає приклад, коли це «безмотивне Ні» діяло не тільки без мотивів, але й *проти них*, проти «переконувань» розуму.

Це є абстрактна «втіха» повставати проти всякої (чужої) волі, яка хоче себе нам накинути», упоення цим Ні, що хоче затримати ненарушеною незалежність нашого Я, ставлячи її навіть понад насолоду життям, «чистий рефлекс бойового півня, який, в присутності іншого, ніби відчував виклик усіх зовнішніх сил, їжитья, готовий до бою, щоб перемогти, або вмерти». Це те фізіологічне Ні, яке

мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на вид жида.

Про це Ні казав Гельо, що «панування над світом належить тим, хто вміє сказати Ні».

Чим не була б «ця незнана причина (що викликає героїчну акцію), вона існує, бо наказує нам наші вчинки», незалежно від мотивів. Це чисте *ago quia absurdum*, «дивний дар реакції на фатальність оточення», яка змінює вигляд подій, «змушує гнутися тиранію зовнішнього світа, або заперечує її величним жестом смерті». Це «чудовий егоїзм почуття сили» (*puissance*), «джерело найбільшої насолоди... взнесла здібність творити», що хоче — проти всіх і вся — утвердити свою волю влади²⁶.

В це більш чистим види (ніж у насолоді ризиком і в героїзмі) виявляється воля до влади в нічому не прикрашенім, голім стремлінні до неї, в жадобі панування. Ми бачили цей момент в обох щойно обговорених формах волі життя; вийти поза рамки себе самого, не прийняти дійсність «суверенним жестом смерті», або накинати їй свою волю. І одне, і друге пояснює Гольт є тією самою причиною; напад і оборона впливають в нього з одного спільного джерела²⁷. Відповідний настрої душевний того хто борониться, і хто нападає, це психічні явища того самого порядку, це об'єктивація тієї самої волі життя, яка є однозначна з жадобою панування, різниця лише в щаблі об'єктивації цієї волі. В першій випадку (оборона) ходить про голу «афірмацію волі до життя, чисту й без дальшого додатку». В другій приходиться цей «додаток»: (крім афірмації власного), «заперечення чужого», запе-

речення тієї самої волі в іншій одиниці. Бо однією з найбільш характеристичних прикмет волі є «безоглядність супроти інших». Для Гегеля це «суб'єктивне», яке шукає об'єктивації, є чимось, що «сягає поза чужий . . . йому світ зовнішнього», що стремить до розширення, до переступлення границь, до знищення їх, хоч би силою²⁸. «Людська воля (каже американський соціолог Ворд) це є сила», це «ненаситне бажання виявлення влади»; це привлащення і втілення, бажання *перемогти*, формування, творення і перетворення, аж поки переможене не перейде цілковито в повну *владу напасника*»²⁹.

Знаний правник Гобс твердить, що в цій волі, яку ми пізнали під стількома іменами, «головне є *жадоба влади*». Бажання влади, каже він, походить від волі бути могутнім, а ця остання є простий вираз нашої духової й тілесної активності, нашого життєвого динамізму. Виявлення волі це ніщо інше, як насолода розросту, виступлення *поза власні границі*. Щастя не полягає в спокою й поміркованості бажань, щастя це «безпереривний поступ і розвій бажання від одного об'єкту до другого, здобуття одного предмету, за поміччю якого зараз ідеться до здобуття другого». Не в здобутті є щастя, а в здобуванні. На думку Гобса «ніколи не можна собі забезпечити влади й засобів доброго життя, що мається в дану хвилину, — без стремління *здобути їх ще більше*». «Здобути ще більше!» Ось гола формула тієї волі, яка, хоч в іншому виді, визирає і в насолоді ризиком, і в героїзмі³⁰.

Цей *instinct of sovereignty*, це *desir de pouvoir*, який живе майже в кожному з нас у меншій чи

більшим ступені, є, як каже Гобс, суттю всіх наших бажань, усіх наших аспірацій. Для Г'юйо «сила утриматися при житті є конечним правом життя не лиш людського, але всіх живих істот... бо сила є імовірно нічим іншим, як абстракцією життя». Більше! ця сила, це стремління є найбільш засадничою з дійсностей і неминучим ідеалом». Для Г'юйо «збільшувати напруженість життя», «пожадання» є самоціллю³¹. А Ніцше пише, що «навіть коли віддаємо... своє життя, як мученик за справу своєї церкви, — то це є жертва зложена нашому пожаданню могутности». Він радить своїм землякам: «Висилайте кораблі на незнані моря! Живіть у війні з рівними собі і з самими собою. (Цю боротьбу з самим собою духового я з тілесним бачимо в Євангелії). Будьте напасниками і здобувцями, поки не зможете бути володарями і посідачами». Суть життя — це «посідати і панувати»; суть — «боротьба за перевагу, за зріст і розширення, за могутність», бо «жага могутности» це власне жага життя³²!

В так зрозумілім житті та його суті є два моменти, тісно між собою сполучені: в боротьбі за розріст і перевагу розрізняємо експансію як *ціль*, боротьбу — як *засіб*. Насолода, яку відчуває одиниця при небезпеці, при виконанні героїчних вчинків, захоплення влади — це хитрість природи, щоби змусити одиницю коритися своїй «меті». Це — хитрість того, що німці звать *Gattungsgeist* (геній роду), щоби забезпечити йому неустанність і силу. Почування насолоди, болю існують на те, щоби могли правильно відбуватися функції даного організму, щоби він міг

жити, множитися, могутіти і витримувати конкуренцію з другими »species«. Конечним услів'ям для того є експансія, бо коли суттю волі до життя є воля панування і здобуття, то суттю її є й стремління до розросту, без якого здобуття неможливе.

Цей закон експансії, мимо його численних противників, існував, існує та існуватиме. Ось, що про нього сказав ще *Спенсер* — «Одна суспільна правда варта того, щоби про неї особливо згадати: правда, що організми стало вдираються один у сферу існування другого. Стремління, що спостерігаємо серед людських рас, стремління заволодіти чужими землями, властиве всім родам організмів і виявляється в них усілякими способами. Можна сказати, що межі сфер існування кожного виду означаються рівновагою двох собі ворожих систем, сил... Стремління, властиве кожному видові, — увірватися в чужу сферу, до іншого способу життя, до іншого середовища». І далі — «людський рід, хоч і отарна порода, все ж таки завжди був і тепер лишається ще *хижацькою породою*. Почуття симпатії завсіди придушувалось там, де громадська безпека вимагала її нехтування... Еволюція тих вищих соціяльних почувань, яких корінням є симпатія, стало затримувалася тими діяльностями, які були конечні через боротьбу за існування між племенами і націями»³³.

Цей закон боротьби за існування, з тими чи іншими змінами, приймає сучасна соціологія, як факт: і то »буржуазна« соціологія так само, як і »соціялістична«. Соціялісти кажуть: »закон боротьби за існування« є факт, який ніхто поважно

не заперечуватиме, і даліше: »сила є причиною народження нової доби«³⁴. Це каже один з епігонів революційного соціалізму; ще остріше висловлюються провідники в своїх творах. А ось що каже про це саме соціолог »буржуазний«: »Те що називається витривалістю (в борні за існування), це просто монополія сильніших. В процесі здобування — витривалість здібного значить упадок нездібного, добір сильного — значить зруйнування слабого«. І даліше: »той самий процес (що і в органічній світі) можна спостерегти і між вищими і нижчими расами людей... Розвиток нижчих рас затримується расами вищими... Чи вони хочуть чи ні, вищі раси на цілій земній кулі поволі, але вперто усувають нижчі в боротьбі за буття... Закон природи є *право сили* (the right of might)... Погляд на історію, хоч з пташиного лету, показує, що людина діє за тим самим принципом, що і в неї сила творить право«. В людській громаді, так само як деінде. Так як і в світі органічній, »ці самі закони діють і в надорганічній світі«³⁵.

В повній згоді з *тим* »буржуа«, каже й соціаліст: »Якими переконаними інтернаціоналістами ми не були б, мусимо признати факт, що людськість поділена на різні національності з суперечними собі інтересами«³⁶.

Експансія — не тільки самоутвердження власної волі до життя, але й заперечення її в інших, — такий закон життя органічного і надорганічного. Шпенглер бачив у законі експансії істоту »фавстівської«, окцидентальної культури. Волю могутности він бачить і в старім готику, катедрах і хресто-

носних походах, в завойовниках вікінгах і готах. В цім самім шукав ту волю Гоголь, коли тужив за »залізними віками«, де все було »ентузіязм«, порив, амотивний рух наперед...³⁷.

Ідеєю цього руху перейнятий був Ніцше: »Ми ще не знаємо, писав він, що це є »куди«, до якого нас жене, коли вже відірвало нас від нашого старого ґрунту. Але сам цей ґрунт запалив у нас силу, що жене нас геть у далину, на пригоди, які поривають у безкрає, невипробуване, невідкрите, ми мусимо бути завойовниками...«³⁸.

Та агресія, експансія, втручання в »сферу існування« інших, яка є підставою волі влади, себто волі до життя, — має своєю кінечною передумовою *боротьбу*. Кожний теоретик експансії був завзятим апостолом ідеї боротьби. »Хитра природа«, що дбає лиш про нормальне відбування »функцій«, зробила так, що коли нормальна людина (і не лиш людина) відчуває в боротьбі величезну насолоду, маючи її за самоціль. *Джек Лондон* називає це інстинктом, який ще й досі »жене ловців з галасливих міст у ліси й долини вбивати« звірину, почуття задоволення успішного чемпіона³⁹. Та психологія дуже зближена до психології спортсвця взагалі, і нею відзначається знов та окцидентальна душа, про яку говорить Шпенґлер, і яка цілковито чужа орієнтові...⁴⁰. Перський шах, присутній на перегонах на запит, чи йому подобається видовисьько, відповів: »Ні, не знаходжу в нім приємности, ні глузду. Що один кінь бігає швидше, ніж другий, я й без того знав; а який саме бігає швидше, який повільніше, — це мене мало інтересує...« Ось як клясично гово-

рить про це Леся Українка в «Три хвилини»: — В суперечці зі своїм противником і в'язнем, жирондистом, каже до нього монтаняр: *»і хоч ні ти, ні я того не знаєм, кому й чому підвалиною служим, та кепський був би з мене будівничий, якби я не хотів міцніше класти і в праці переважити тебе«* . . . Прекрасний поетичний вираз змагання для змагання.

Боротьба взагалі, війна як її форма зокрема. Знаний англійський політик сер Джон Горст, на питання Льюїс Джорджа під час бурської війни, відповів: *»Ви гадаєте, що ця війна провадиться, щоб наситити наше бажання заволодіти золотими копальнями Йоганнесбургу, а Чемберлен думає, що ми воюємо за рівноуправнення всіх білих на полудне від Замбезі. Обидва не маєте рації! Ми вплуталися в цю війну тому, що вже протягом більш як одного покоління не було спуску крові і людська природа не могла цього довше витримати. Війна була конечна, і коли ми не встряли б у суперечку з бурами, то мали б поважнішу боротьбу з якоюсь з континентальних держав. Ніколи досі не було такої довгої мирної перерви . . .«* Англієць Балдвін, якого мало не розшарпав лев у Африці, описуючи свої вражіння, писав: *»Пощо людина наражає життя, не маючи в тім жадного інтересу? Це питання, розв'язати яке не буду силкуватися. Можу лиш сказати, що перемога дає нам внутрішнє задоволення, вартє, щоб наразитися на всякі небезпеки, навіть тоді, як нема кому бити нам браво«*. Це те почуття перемоги, яке огортає вояка й ловця, яке можна знайти у подорожника, колонізатора, інженера. . .

Воля влади, це є »розширення, втілення, ріст, стремління проти того, що ставляє опір«. Ця »воля влади може виявлятися лише при опорі: це передусім хотіння перемогти, переформувати«⁴¹. Для Гюйо це найбільший закон життя: »Коли існує якесь загальне право життя, то таке: всяка істота, що творить (можна б розтягнути цей закон навіть на рослини), *відповідає на напад обороною, яка сама є найчастіше нападом, відбиттям удару*. Це первісний інстинкт, що має джерело у відруховім жесті, в побудливості живих тканин«. Він дійсно невідкличний до життя осібняка. В кожній первісній суспільності, »щоб жити, треба вміти ударити того, хто нас вдарив«⁴². Для Гегеля, те велике позитивне, що покоїться на дні нашого психічного Я, що хоче себе виявити й накинати себе життю, — мусить зробити це в боротьбі і через неї. Процес »протиставлення, суперечности і розв'язання цієї суперечности... це найгарніший привілей живих натур... *Те, що відразу вже є лише афірмативне, є і буде без життя так само як і те, що лишається при нерозв'язаній суперечности*«.

Цю боротьбу Гегель називає »боротьбою за розв'язання суперечности«. Для нього, як і для Ніцше, Шопенгавера, Шпенглера, Гюйо та інших, ця воля життя й боротьби є та сама *воля влади*, панування, а »через те, що панування є щось квалітативне, а не квантитативне, як гріш чи майно, яке вже через свою природу зовсім справедливо може бути поділене«, то там, де входять у гру справи *панування і влади*, »зараз повстає суперечка і боротьба«⁴³. Так з самої натури тієї таємничої волі висновує Гегель

конечність моменту боротьби в цьому світі. Для автора «Світа, як волі та уяви», природні сили в неорганічному світі, і різні роди в органічному, мусять перебувати в стані сталої борні. Скрізь він бачить «бій не на життя, а на смерть між одиницями цих родів. Поле й предмет боротьби є матерія, яку вони взаємно намагаються собі видерти, а також час і простір... Сили природи і органічні форми сперечаються за матерію, в якій вони себе хочуть виявити, при чому кожне з них лише те посідає, що видерло другому». Ворогування неминуче, бо кожна воля існує для себе, як відмінна і протилежна іншим сила⁴⁴.

Звідси випливає величезне значіння негативного моменту кожної ідеї, осуджуваного філістрами від провансальства. Гегель казав, що ніяка афірмація неможлива без негації; що без останньої неможливе привернення гармонії і знищення суперечности. Гюйо підкреслював, що нема різниці між нападом і обороною; для Ніцше ця боротьба та діонізівська засада, що «розсаджує заклятий круг індивідуалізації» (якої генієм був Аполлон), перемогу суті над явищем; перемога «метафізичного» над «фізичним». Воля була для нього *universalia ante rem*, що могла стати *universalia in re* (дійсністю) тільки через негацію, через боротьбу⁴⁵. Те саме каже вже стільки разів згадуваний тут німецький філософ: — «Це належить до поняття живого, що воно мусить рости, що воно розширює свою владу, а тим самим мусить чужі сили вбирати в себе. У нас говорять про право одиниці боротися; в цьому самому значінню можна говорити й про його право нападати: бо обидва

конечні для всього, що живе: зачіпний і оборонний егоїзм не є речі вибору або «свобідної волі», лише фатальністю самого життя... Громада, що відкидає завоювання, знаходиться в стані упадку»⁴⁶. Ще ясніше про це сказав Ніцше: — «Вільним звеш ти себе? (пише він). Я хочу почути твою думку, що володіє, не те, що ти втік від ярма. Вільний від чого? Яке до цього діло Заратустрі! Але нехай говорить мені ясно твоє око: *вільний до чого*»⁴⁷ — не тільки до оборони, «визволення» (від чогось), але й до накинення своєї волі чомусь (до чого). Напад і оборона, афірмація свого і негація чужого. «Скrajні позиції змінюються не поміркованими, але такими самими скrajніми, лиш протилежними» — в таку формулу обняв Ніцше закон всякої еволюції, даючи перепис для укладання змісту всякої нової ідеї, яка хоче прийти на зміну старої⁴⁸.

Ще глибше розвинув цю формулу Кайзерлінг, у якого читаємо: «Життя є метафізична динаміка. Конечне погодження сил тут не має ваги. Не гармонійне, лиш те, що в даний момент найплідніше, є ідеалом. Тим самим мусимо поховати багато з того, про що людськість від давна мріяла.., як ідею вічного миру або щасливого царства. Ідеал осягається лиш тим, що йдеться не дорогою погодження, лиш контрапунктування, і тим осягається, що існуючі односторонності... входять в новий ритм»... В тім є «глибоке оправдання всякої односторонності», а «тому, що світ все ж є якась єдність; тому, що акція все викликає протиакцію...», то здійснення одностороннього є найкоротша дорога для осягнення цілого. Всі великі реформатори були в вели-

кій мірі односторонні; якраз не гармонійні характери викликали найсильніші стрясення. Коли нова людськість колись прийде до панування, то станеться це не шляхом мирного всезрозуміння і порозуміння... *Вона так само принесе меч, як принесло і християнство*»⁴⁹.

Всі революційні великі ідеї перемагали цим способом. Хоч би й християнство. Ось що читаємо в *»Парадоксах католицизму«* (Mgr. R. N. Benson): — *»Який був безпосередній наслідок особи Ісуса Христа для суспільности, серед якої Він жив, якщо не конфлікти, пролив крові і руїна, які закидували Його церкві? .. Не слова новітнього »гуманітариста«, модерного толерантного »християнина«* падуть з уст Ісуса Христа... *»Підіть і скажіть цьому лисові«, (гукав Він, говорячи про голову народу); »гробі по-вапнені... , гадюки! лицеміри!«* Така мова, якою послуговувався, промовляючи до представників ізраїльської еліти... Чи можна собі уявити більш під'юджуючу промову?.. *»Не дуріть себе, гукає Він модерному гуманітаристові. Я не прийшов щоби принести мир за всяку ціну; є речі, гірші від війни і пролітої крові. Я прийшов, щоби принести не мир, але меч. Я прийшов, щоби порізнути родини, не на те, щоб їх поєднати; щоби зруйнувати царства, не на те, щоб їх укріпити, щоб підняти матір проти доньки і доньку проти матері, щоб установити не толеранцію, але універсальну правду«.* Він прийшов запровадити *»в першій мірі царство Боже, аж потім царство цього світа; перше мир Божий, а аж потім гармонію між людьми«.* Він дбав перше про революцію, а потім про гармонію (в нас журяться перше

про «гармонію» і «музику»). А в Євангелії стоїть: «І від часу Ісуса Христа та до сьогоднішнього дня царство небесне здобувається силою і хто добуває його, той силоміць бере його»⁵⁰. Ілюстрація до слів Кайзерлінга, що життя, так само як і музика, діє гармонійно через *дисонанс*, що «Urphenomen» життєвого процесу є «*нарушення рівноваги, не унісон (Einklang)*».

Те саме підкреслює знаний протестантський теолог і філософ *Гарнак*. Для нього найбільший реформатор людськості був «*перейнятий великим противенством між царством Божим і державою світа цього*», яке усунеться тільки борнею. «*Боротьба і перемога в цілій їх драматичній виразності стоять перед його душею... Уява двох держав, Божої і чортової, про боротьбу між ними і про майбутній останній бій, в яким люципер буде побитий і на землі*»... Не тільки «*субстанції і сили*» неорганічного і органічного світа, про які говорить *Зіммель*, але й «*субстанції і сили*» світа надорганічного, його урядження та ідеї, «*вимагають від нас зусилля і боротьби, заки нам віддадуться*»⁵¹. Кожний культурний світ повставав «*не з логічної аналізи попереднього, але з заперечення того, чим жив попередній*».

Цей момент боротьби, який соціологи і філософи признавали як щось неминуче, ще з більшим натиском підкреслюється політиками, щодо людської суспільності. Вгорі я цитував двох теологів — католицького і протестантського, які підкреслювали *конечність* моменту боротьби для перемоги, для життя взагалі нової ідеї. Політичні публіцисти під-

креслюють його неминучість для життя націй. Для *Макса Мюллера* в надорганічному світі боротьба також є неминучою передумовою стану рівноваги. Нації ростуть і живуть на те, щоб «дати себе взаємно чути», і лише в цім терті кожна з них може розвиватися. Звідси падає особливе світло й на війну⁵². В італійця *Енріко Коррадіні*, воля життя і воля влади переміняються в «волю війни», коли він говорить про справи національні. «Воля війни між націями вічна. Війна є вічна. Історія це підтверджує. Всі поодинокі історії націй і держав підтверджують це». І тут шлях до гармонії веде через боротьбу, «міжнародний мир — це єдність націй для витворення життєвих дібр. Війна — це боротьба націй за їх посідання». Коррадіні так само відкидає наперед усталену гармонію, відразу афірмацію. «В дійсності принцип війни і принцип миру є лише два боки того самого принципу. І принцип єдності, і боротьби між клясами, є ніщо інше, як два боки того самого; життя нації, як і життя між націями, не складається з єдності і не складається з боротьби, воно складається і з одного, і з другого. Життя націй зложено з сталого руху, що перемінює єдність на боротьбу а боротьбу на єдність.

І міжнародне життя збудоване на боротьбі, на сталім русі, що перемінює мир на війну і війну на мир. Лише в «єдності і боротьбі кляс . . . об'являється глибока єдність даного покоління. І ще глибше між націями, в їх мирі і війні об'являється єдність нашої *species*». Бо «війна не є серед людей, не є серед народів, не є серед націй, не є серед племен, — вона є між *species*, а через те і між людьми, наро-

дами, націями і проче». Автор відважно твердить, що перед світовою війною було чотири пацифістичні теорії, і в кожній з них була війна. Існувала теорія військова. Збройний мир мав знищити війну, але якраз війна вийшла з нього. Взаємна економічна залежність націй (*interdipendenza economica*) мала перешкодити війні, і якраз вона викликала конкуренцію, що привела до війни. Існувала соціалістична теорія: «соціалістичний інтернаціонал» мав принести спротив війні, але з соціалізму, який побоювався насильством національні суспільності, вийшла також війна: виникла революція, з якої вийшла війна. Існувала теорія буржуазного космополітизму. Дифузія культур і цивілізацій мала вбити дух між народами і саму війну, але ця теорія також привела до війни. Виродження й зтендітнення кляс і націй спровокувало варварів на війну. «Війна є в мілітаризмі і в пацифізмі, і в силі, і в слабості, і в відвазі, і в трусості» і в здоровлю і в дегенерації, і в варварстві і в цивілізації, — в *species* взагалі, «*species* войовнича по самій своїй природі»...⁵³.

Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії, — означив я як першу підставу націоналізму, який тут протиставляю драгоманівщині. Другою такою підставою національної ідеї здорової нації повинно бути *те стремління до боротьби, та свідомість її конечности, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жадної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу.* Першу з цих підстав протиставляю тому духовому «кастратству», яке виключало волонтаристичний чинник з міжнаціонального

життя, вірячи сліпо в творчу силу інтелекту. Другу — протиставляю засадничому пацифізмові нашого провансальства, яке вірило у вічний мир ліги націй.

Р О З Д І Л   І І І

РОМАНТИЗМ, ДОГМАТИЗМ, ІЛЮЗІОНІЗМ — ТРЕТЯ ВИМОГА НАЦІОНАЛІЗМУ

Волю влади я означив, як щось, що стремить »розірвати заклите колесо індивідуалізації«, — щось, що стремить стати понад змисловим, понад світом явищ, понад феноменом, »загальне« над »поодиноким«. Біологи вчать нас, що в царстві природи спостерігається два феномени — емоція (feeling) і функція (function), та що за людськими афектами криється »хитра природа« (або species!), яка через них здійснює свої цілі. Німецький філософ формулює це так: »безмірні маси (людських) воль, інтересів і вчинків є лише знаряддя і засоби світового духа (des Weltgeistes) для осягнення своєї мети«. Противник цього філософа, говорячи про цей самий предмет, повторяє те саме за своїм попередником: він каже, що »природа осягає свою мету лише тим способом, що прищеплює одиниці певне уроєння, марево, з допомогою якого вона уважає за добро в собі те, що в дійсності є лише добром для роду«. Власне це »уроєння«, це »марево«, цей

»інстинкт«, це »загальне«, коли воно одушевлює одиниці і маси, — з'являється в збірнім (і особливо в національнім) житті в формі »загальної« ідеї. Цей »інстинкт« підноситься над почуття власної безпеки (»насолода ризиком«), понад власне Я (героїзм), понад гуманність і понад чуже Я (експансія, боротьба). Як »загальне« підноситься *взагалі над всім* »поодиноким« в просторі і в часі. І це піднесення над поодиноким є одна з головних прикмет кожної великої ідеї, поруч з двома вже зазначеними, (анти-інтелектуалізм і революційність). Кожна велика, отже й наша, національна ідея, що хоче перемогти, не може обійтись без цієї прикмети.

В основі людського життя, лежить »ein Trieb« (Фіхте), гін, що »в усяких змінах лишається незмінним«. Але, щоб виявитися наверх, створити свій світ, треба, щоб цей гін себе усвідомив, і переложив в поняття; щоб з того, що Спіноза звав *confusa idea*, — став ясною ідеєю. Цей усвідомлений гін, це та »загальна ідея«, про яку тут говорю⁵⁴.

Жюлен Бенда окреслив її прикмети словом романтизм: це була »віра в те, що нею проголошується, як (»загальною ідеєю«) правду, єдину правду; що щастя світу вимагає, щоб те, що (нею) проголошується, було сказане«. Романтизм, це — »дух апостольства«, бо »всі апостоли — романтики«⁵⁵. Віра в свою »вічну« правду, рішення пожертвувати їй всім »дочасним« — це головна прикмета »романтичної« (або »теологічної«) доктрини, якою є всяка велика доктрина.

В Анатолія Франса, беру термін — »теологічна ідея«. Він, хоч ті ідеї осуджує, мусить визнати їх

велику роль в історії. Під цими доктринами розумів Франс ті «відірвані» ідеї, «слава», «рідний край», «відплата», які накидуються масі і протиставляться їй «інтересам», інтересам числа, інтересам «сьогодні». Це ті ідеї, які — як інтереси «загального» протиставляються «теологами» — інтересам «поодинокого»: одиниці, їх механічній сумі, даній генерації, її матеріальному добробуті, «щастю всіх», мирові і «благоденствію», «гуманності», і т. п. «Романтик» не уважає ці «поодинокості» за щось самостійне, лише за переминаючі явища, за якими криється «незалежна єдність» (*freie Einheit*), їх осередок і душа. Антиромантик навпаки, бере світ таким, яким він є, не входячи в «суть речі», беручи «те, що стається, як лише поодиноке, цебто відповідно до його, позбавленої всякого значіння, випадковості».

У Фіхте романтизм — це почуття приналежності одиниці до «цілого», яка в ім'я ідеалу «цілого», бореться з ворожим йому ладом, «без огляду на те, чого від того може лякатися або сподіватися для свого змислового добробуту». І то так, що «самий погляд» на цей, противний ідеалу, стан речей, викликає протест. *Безінтересовність*, отже (незалежність від наслідків!) і *безмотивність* («сам погляд», без логіки!) — це риси всякої «романтичної» ідеології. Група має свою осібну реальність, її явища — «надособовий характер», а ідея, що тримає групу разом, — має своє «супраіндивідуальне» життя, підносячись над «простірним віддаленням» одиниць (*separation spatiale*), так і над «віддаленням часовим», (*separation temporelle*) поколінь⁵⁶. «Антироман-

тик», яким був наприклад Л. Толстой, обурюється, що вояк »на місце питання *особистого*, що йому робити, підсуває питання *загальне*, про державу, рідний край«, або про »присягу, честь«, або якусь ціль, що осягнеться аж в *будуччині*«, »взагалі про щось *відірване і неозначене*«. »Особисте« — й »загальне«, »теперішність« — і »будучче«, »означене« і — »відірване«, це суті двох бігунів: »романтизму« і суспільного утилітаризму.

Для »романтика« важнішою від добробуту — є »національна місія«, від миру — боротьба за неї, від інтересів даної *генерації* тривалі інтереси *нації*, від щастя одиниці — міцність спільноти, держави. »Теолог« думає, що інтереси *species*, »загальної справи«, переважають інтереси її складових частин, не рівні їх сумі і навіть від неї іноді різняться. Він думає, що кожний рід (*species*) живих істот лишається недіткнутим безперестанною зміною індивідумів. Воля до життя кориниться і ознаймує себе властиво в ідеї, в роді: тому то лише на його існуванні в дійсності залежить воля життя«. Щоб говорити прикладами, їй залежить не на львах, лише на їх ідеї, на *leonitas*. »Тому-то, признавав Платон властиве буття лише ідеям, себто *species*, родам, але одиницям тільки невсипуще повставання і зникання«⁵⁷.

Ренан характеризує цей »романтичний дух« (хоч і називає його іншим ім'ям) як »тяготіння до великих речей« (*le gout des grandes choses*). Дух протилежний »романтиці« живе в тій »демократичній« юрбі, яка бачить своє щастя в »дешевім уряді«, що не дуже каламутить спокій і вигоди одиниці, — в

»завзятій волі не робити жадної жертви на річ *ненамацальних інтересів*»; в бажанні юрби, щоб її »лишили спокійно робити свій маєток«, і дали змогу »найменше платити, нехтуючи всім тим, що зветься славою, силою, блиском« . . . »Романтичний дух« для Ренана, — це »раптова готовість дати себе забити для ідеї, до якої не прив'язується жадного особистого інтересу«. Тому, між іншим, він, як багато інших, у війні бачить найвзнесліший вияв цього »романтичного« духа, що огортає одиниці. Бо »війна це значить виречення егоїстичних розваг . . . , вона якраз щось протилежне до того браку виречення, тієї захланності в домаганні *особистих прав*, які є суттю нашої модерної демократії«⁵⁸.

Цей »ідеалізм«, ця »релігійність«, ця »теологія«, це той »романтичний дух«, що ставляє вічне над дочасним; цінності, які нам »нічого не приносять« над »намацальними інтересами«; підпорядковування інтересів »мене«, »тебе«, »нас« — ідеї великого цілого, яке в релігійнім житті зветься Церквою, в етичнім — моральними засадами, в політично-зорованих суспільствах — нацією або державою, як поняттям, відірваним від кожночасної суми живучих одиниць, що говорять однією мовою або заселяють спільну територію . . .

»Коли Клемансо (читаємо в L'Humanité) . . . голвно журился вставити в мировий договір точку, що трактувала про зворот французьких прапорів, узятих в 1870 р., — то це глибоко релігійно, він має культ рідного краю . . . Він не матеріяліст, він емоціоналіст . . . Йому маловажно, що Франція зносить цілими роками війну, пригнітаючі фінансові

тягарі в наслідок утримання в воєнній стані цілих армій... Французи під тим зглядом потерплять, але Франція дасть здивованому світові видовище незваної *могутности*; її *честь* заблисне, її *слава* заясне, а це найважливіше⁵⁹. Ці слова писав ворог «теології» і «релігії», демократ і соціаліст, звідси його подражнений тон до тих ідей. Але як в тій цитаті блискуче схарактеризований той «релігійний дух», дух ідеалізму, з яким стоять, а без якого падають великі нації — з одної сторони, а з другої — той zdeгенерований «демократизм» (сплягійований нашим провансальством), який лиш дбає, в данім випадку, не про Францію, лиш про сучасних французів, про продукцію і кусник хліба замість *могутности* країни, її *чести* і з'єднання національної території. Як бачимо наша «мінімальніша» драгоманівщина не є суто українське явище, вона багато має спільного з «демократією» взагалі.

Під іншою точкою погляду, але про те саме говорить і *Заратустра*. Він звертається, в своїй проповіді, проти спеціальних чеснот, так улюблених антитеологістами, проти «поодинокостей», щастя теперішнього покоління (милосердя). «Затямте оце слово: кожна велика любов стоїть понад милосердям своїм (до одиниць!), бо їй хочеться улюблене — щойно створити!.. Чому? Ви питаєтеся чому? Я не належу до тих, що їх можна питатися за їх «чому»... Відвчіться вже раз того «для», о творці! Сама чеснота ваша жадає, щоб не робили ви нічого «для», «щоби» і «чому»⁶⁰.

Цим «романтичним» духом віє і від віршів великої поетки, Л. Українки. Від своєї великої ідеї,

як її Меріям, що йшла за Месією, вона »просити не мала... ні здоров'я, ні страви на безхліб'я«; вона дбала не (як Марта) »за потреби часу«, лише як Марія »за вічне«; за те »вічне«, за яке волів Хадіжу як свою другу жінку Айшу Магомед. На ту саму прикмету »романтичних« вартостей вказує, подібно до нашої поетки, Емерсон, коли каже, що »видимі речі — дочасні, невидимі — вічні«⁶¹. Фіхте каже, що великі рухи перемагали лиш тому, що »захоплювалися вічним«. Цікаво, що те саме слово стрічаємо в революціонера і соціяліста Сореля: »Наполеонівський вояк (читаємо в нього) жертвував своїм життям за честь бути співтворцем »вічної« епопеї і жити в славі Франції, не протестуючи проти того, що він сам все лишиться бідаком«⁶². Шпенглер послуговується для вислову того самого поняття словами »безумовного« (яке він протиставляє »умовному«) та »іраціонального« (протиставлюваного »конкретному«).

Щодо тієї наполеонівської теми, пригадаймо, що про це говорить Спенсер. Англійський соціолог з дива не може вийти, чому в той час, як »імена головних діячів терору є прокляті імена, ми називаємо Наполеона »великим!« — хоч він доконав убійств, які Спенсер числить на мільйони, та які перевищують усі убійства діячів гільйотини«⁶³. Відповідь на це проста, вона полягає в тім, що люди »теологічно« настроєні цікавляться не так інтересами, як »ідеями«, »вічним«, славою і величчю Франції. Чудово виражено це у вірші чеського поета Й. Пелішка (»Поворот Наполеона«): Описує матір старуху, що віддала цісареві трьох синів, які

не вернулися. Стара »жила, старіла, бідувала, — зненацька чутка залунала: з вигнання, з острова, з чужини, вертається до батьківщини народний, мертвий вождь«... до Пантеону. На вулиці, приглядаючись походові, хоче вона кинути слова прокляття тому, чия ненаситна жадоба панування й війни забрала їй трьох синів і знищила особисте щастя. Але коли в юрбі побачила, як »скрізь маяли смутні прапори, ревли гармати голосні, сталеві ссяли багнети, скидались коні, — на ляфеті труна сталевая гула«, — вона забула про все: »тепер вже мати почувала, що мало трьох синів було, що для Москви та Ватерльоо вона би ще кількох віддала, — для кожного з отих боїв вона б дала своїх синів вождю народному на славу, на гру велику та криваву«⁶⁴... Демократи побачуть тут »брак свідомости« однієї з представниць »угнетеного народу«, а Драгоманів — шкідливу афектацію, я ж бачу в цім почутті, в цім прив'язанні не до сучасних особистих турбот, лише до »речей і примар«, — найшляхетніше зворушення людської душі, найвзнесліший ідеалізм, який перевертає обличчя світу. Слова Євангелії: »Коли хто приходить до Мене і не зненавидить батька свого і матір, і жінку, і діти, і братів, і сестер, та й ще свою душу, не може учеником мені бути!« Подібно у св. Тереси: »Мій Боже! Навіть коли б я була певна, що піду до пекла, це мені не завадить любити Тебе на землі, і в пеклі!« — »Можна любити тільки в майбутне, можна хотіти тільки вперед!« — так висловив це один з наших модерних поетів⁶⁵.

Такий характер «романтичної», «релігійної», чи як хочете її називайте, ідеї, як ідеї «загальної», «відірваної», що ставляє себе понад усі «партикулярності», понад усе «окреме» і «поодиноке», яка, коли виявляється в національній житті, ставляє велич і потугу загалу понад щастя і добробут одиначі, кляси, даної генерації, її спокою, миру; ставляє націю як ціле — над націю як механічну збиранину; цілість з «мертвих, живих і ненароджених» — над даним поколінням; «дальних» над «ближніми», «речі і марева» над «намацальними» інтересами, максимум над мінімум, «абстрактні» вартості над «конкретні», безмотивну волю життя і влади — над всякими «чому» і «для чого», позиченими з лексику чесного міщанина, що дбає лиш про «потреби часу». Ідею цілого протиставляється тут іншим «правдам», надгуртовим або підгуртовим (наднаціональним або піднаціональним), правилам лібералізму, і суспільного матеріалізму.

Я згадав вгорі дві головні підстави всякої революційної ідеї, отже і національної: перша — волюнтаризм (антиінтелектуалізм), друга — войовничість (антипацифізм). Тепер, отже, до цього приходить третя — «романтика». І ні одна велика ідея, що сперечається з другими за панування, не є жива, коли вона не перейнята цим духом «романтики».

Я говорив про романтичний характер великих доктрин. Тепер треба підкреслити їх другий аспект: догматизм, безсанкціональність. Ті доктрини завжди з'являються в супроводі категоричного наказу, почуття, що наказує безоглядний послух. Ці ідеї (пише Ле Бон) сполучені з «простими і «скрайніми

почуттями« . . . Вони приймаються масою мов догми віри, »en-bloc«, або відкидаються, уважаються за абсолютні правди або абсолютні помилки . . . »Бог, або мамона«⁶⁶. Такий характер цих доктрин, і лише такі доктрини знаходять звичайно послух у масах, себто доктрини сполучені з амотивними почуваннями, прості й категоричні. Знаний італійський соціолог, *Вільфредо Парето*, каже, що історія робиться »почуваннями, інстинктами, пожаданнями та інтересами«, які стараються мотивувати розумом свою діяльність. Історія не є історія розуму, лише пристрастей, вона знає тільки »нелогічні вчинки« (azioni non logiche). Маса все більше податна емоційним зворушенням, як холодній логіці розуму⁶⁷. »Маси (пише інший соціолог) мало надаються до розумування, але за те тим більше до чину« . . . Все над ними пануватимуть »догми . . . , тиранічна і владарна сила, що усувається від всякої дискусії«. Ці переконання завжди приймали особливу форму, яку не можна ліпше означити, як ім'ям *релігійного почування*, але яку вирізняють дуже прості прикмети: обожування ніби існуючого, Вищої Істоти, сліпа покора її приказам і нездібність до дискусії над її догмами . . . Таке почування може відноситися до невидимого Бога, до каміння . . . , ідола, до героя або якоїсь *політичної ідеї*⁶⁸; коли те почування має ці прикмети, воно має »релігійний характер«. Боги, герої і догми здобувають признання, не будучи предметом дискусії. Як тільки вони стають цим предметом, вони втрачають свою міць . . . На *раціональній логіці* збудовані всі форми нашого знання, а саме точні науки. Але *логікою чуттєвою*

і містичною інтуїцією, будуються наші вірування, себто чинники поведення одиниці і народів . . . Догми заволодівають нашими надіями, які вони зроджують, але ніколи розумуванням, яке вони подають. Вони тріумфують помимо своєї «нелогічності»⁶⁹.

Так пише знаний французький соціолог. І хоч у такій категоричній формі ледви чи можна прийняти його твердження, але факт лишається фактом, — що юрба «переконається» лише ідеями, яких позиточність для себе, або взнеслість яких вона не зовсім ясно собі усвідомлює (їх «не розуміє»), але тим ліпше — відчуває. Догматизм тих «переконань» полягає в тім, що вони абсолютні, без санкцій. Як каже *Гюї Гран*: «не тому, що її плоди добрі, релігія правдива, — лише її плоди добрі тому, що вона правдива»⁷⁰. Погляд спільний всім великим національним рухам, але чужий нашим провансальцям.

«Романтичні» ідеї, (що ставлять «загальне», «ідеал» над особисті інтереси), получені з релігійним почуванням (абсолютною вірою в них), *дуже часто з'являються в історії в формі так званих «ілюзій», «легенд», «мітів»*. Вже згадуваний французький соціолог каже про це: «Видиво все грало в історії значнішу ролю, як дійсність. *Іреальне* мало все перевагу над реальним . . . На «фантазії» народу спочиває потуга завойовників і сила держав; на неї особливо треба діяти, коли хочеться пірвати маси. Всі важні історичні події, повстання буддизму, християнства, ісламу, реформації, революції, соціалізму, повставали як безпосередні або дальші наслідки сильних впливів на *фантазію мас* . . . Більшість великих подій минулого здійснювалися під

впливом *фантомів* . . . Історія уявляється нам, немов збиранина зусиль народів створити собі фантоми або зруйнувати їх. Стара і новітня політика це ніщо інше, як боротьба фантомів«. Стара цивілізація так само як нова шукала за гарним далеко вчасніше, як за корисним. »Вона скорше навчилася робити статуї і святині, як залізниця і електричні лампи . . . Люди скорше жили для ідеї, як для матерії. Обсервуючи довгий ряд віків, приходиться до переконання, що одиноке значіння в історії мали ідеї. Для них люди живуть, для них вмирають«⁷¹.

Про ці »ідеї«, про фантоми, каже *Гюйо*, що це є »*фікції*«, які служать новітньому людству заміною за пониклі теологічні переконання«. Цей філософ написав окрему оду в віршах на честь ілюзії, де називає її тією, »що приносить багатий плід«; що є »міцною надією і батьком великих діл . . . новим божеством«; »з якої врешті решт виростає правда«; з якої »людське серце черпає силу«⁷². . . Ілюзією був сигналізований вартовим матросом кожний острівець, що при світанку дня оказувався скелястим рифом, але чи ж за це треба »закоханого в химерних країнах, п'яного матроса, відкривача Америк, закувати в кайдани та кинути в море?« Та ж ким був, як не »коханцем химерних країн« Христоф Колумб? Чи такими »вандрівниками без відпочинку«, в погоні за ілюзіями не були »апостоли, яким ніщо не вистачало? З »очима вп'яленими в далину«, всі ті »божевільні«, з мрією, що все стремлять »поринути на дно пропасти, пекла чи неба, не все одно? — на дно незнаного, щоби знайти нове«⁷³.

Форма, яку найчастіше в людській історії приймає ілюзія — це легенда «останнього бою». Заперечення того, що є і захоплююча картина катастрофи, що принесе нове. Ідеї доступні масі лише «переложені в короткі правила, що *викликають образи*, в формули, які не узмістовлюють «кілька ідей нараз» (вони недоступні масі), лише є «прості й афірмативні, гвалтовні й ясні». Однією з таких образних ілюзій, охоплених у «гвалтовну і ясну» формулу, це легенда «останнього бою», що забезпечить перемогу справі⁷⁴. Сорель пропонує ці конструкції назвати *мітом, легендою*, до яких він зачислює первісне християнство, реформацію, революцію, мадзінізм. Віруючі католики «уявляють собі історію церкви, як ряд битв між Люципером і церковною ієрархією, підтримувану Христом . . . і яка повинна остаточно скінчитися перемогою католицтва». Тим легендам Сорель надає велике значіння, він твердить, що «можна говорити без кінця про повстання і не викликати жадного революційного руху, коли нема *легенд, прийнятих масою*»⁷⁵. На його думку «не любов або ненависть, бажання, пристрасти . . . Уява лише впроваджує в рух ці моторові сили, *представленням нам предмету й мети* настільки могутніми, щоб ці пристрасті розворушити», для «останнього обрахунку». Певно дійсний перебіг французької революції ні в чім не нагадував «чарівний образ, що захоплював їх перших бійців», але «без цих образів чи могла б перемогти революція?» Так само Мадзіні «стремів до того, що мудрі люди його часу звали божевільною химерою, та нині не можна мати сумнівів, що без нього Італія не стала б ніколи

великою державою, і що він більш зробив для об'єднання Італії, ніж Кавур і всі політики його школи», — бо він головне був пророком національної «ілюзії», провідною зіркою італійського відродження. Про ці надії-видива казав Кардучі, що вони є підставою всякого ідеалізму⁷⁶.

Вгорі я говорив про «романтичний» характер великих революційних ідей і про їх «релігійний», догматичний характер. «Ілюзіонізм» є синтезою обох: він протиставляє «змісловому» — іраціональне, надзміслове, конкретному — невидиме і незнане, і це «теологічне» в нім; він протиставляє доказам — голу афірмацію, і це «догматичне» в нім. І первень чуттєвий «ілюзіонізму» (він не дискутує), і його первень інтелектуальний (що хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній) — умотивовують його войовничість, антипацифізм. Як такий, «ілюзіонізм» входить складовою частиною (разом з «релігійністю») до згаданої третьої підстави всякої, отже і національної, революційної ідеї — романтизму.

Р О З Д І Л І V

ФАНАТИЗМ І «АМОРАЛЬНІСТЬ», ЯК ЧЕТВЕРТА ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Я вже згадав, що великі ідеї, які мають накинути себе світові, *без афектів, що ідуть їм у супроводі, ніколи не мають пориваючої сили.* Ідеї діють лиш тоді, коли протягом довгого розвитку, перемінюються в почування; коли творять складову частину вдачі людини, перейнятої ідеєю. Це той «інстинкт» (Trieb) Фіхте, який треба «перекласти» на поняття, ідею, але без якого мертвою стає сама ідея. Вона має порушуючу силу лише, коли звільняється від діяння силлогістичної здібности, коли в неї просто *віриться.*

Бо в політиці, так само як в релігії, *успіх все по боці того, хто вірує, а не того, хто сумнівається.* У своїй книзі «Про кров, розкіш і смерть» каже М. Барес, що «суспільні перевороти робляться радше через переоцінку вартостей, ані ж через зміни кодексів, через *вибухи чуття* скорше, як динамітом». Стендаль, говорячи про революцію, каже, що «нація *впала в лютю, і власне через це була тоді сильна*», і далі — «*нарід не має сили й нічого не*

значить, коли він не є в гніві. Коли цей гнів втишується, найменша жертва здається йому неможливою⁷⁷. Це той самий, неминучий для сили якоїсь ідеї, афект, про який говорив ще Платон. На думку великого грека вартовий має бути «філософічно настроений» щоб оборонити своїх, а цей «філософічний настрій» полягає в тім, «що він впадає в лють, як скоро побачить ворога, — хоч би навіть перед тим він не зазнав від нього нічого злого. Але перед знайомим, мов пес, махає привітно хвостом, хоч би навіть він не бачив від нього досі нічого приятного»⁷⁸. Ми вже стрічалися (в іншій зв'язку) з цим почуванням: це вже знане нам «філософічне Ні», безмотивне притягання або відштовхування, які є істотною прикметою нашої волі, і без яких мертва є всяка думка. Саме розумове переконання, умове прийняття думки, ніколи не дає порушаючої сили ідеї, лише це почування. Чудово сказав Сорель, «вмирається за погляди (opinions), але не за (доведені) певності (certitudes), за те, в що віриться, але не за те, про що знається». На його думку не можна собі уявити зникнення якоїсь системи, чи режиму без існування «палкого бажання бунту» в їх противників⁷⁹. Те саме мав на увазі Гегель, коли казав, що «все велике в історії зроблене людськими пристрастями»⁸⁰.

Про цей афект, який він називає «самолюбством» глибше говорить Спенсер. Він осуджує надмір цього самолюбства, але ще більше його брак. «Оцінювати себе за низько викликає два роди... лих. Хто не боронить своїх особистих прав, сам стягає на себе агресію (інших) і викликає тим способом само-

любство в інших; хто неоправдано недовіряє собі, той не важиться простягнути руку за речами, які стоять йому до розпорядимости. Те саме можна сказати і про патріотизм. Правда, пересада цього почуття в якоїсь нації роблять її зарозумілою і агресивною, та коли в неї замало цієї агресії, то не має потрібної сили до упоминання о свої права, які тоді топчуться іншими націями»⁸¹.

З тих слів Спенсера робимо цікавий висновок: *там де заламується в нації її агресивний характер, заламується рівночасно й запал до оборони своїх прав.* В нашім провансальстві ті речі досі старанно розрізняли. «Ми тільки за наше лягали кістками, коли нам чинилися шкоди, ніколи не гралися ми кайданами, чужої не гнули свободи» (Старицький) — так думали в нас, і забували, що коли ми не на словах, але дійсно «лягали кістками» за свою справу, то якраз тоді, коли ми не лякалися «гнути чужу свободу», як це було під час Святославових виправ до Царгороду, Ігоревих — на Дон, під час договорів Хмельницького і Мазепи з Європою про поділ Польщі і Московщини. Революційна Франція, з якої вийшов диктатор континенту Наполеон, революційна Англія, з якої вийшов погромник Ірляндії Кромвелл, революційна Росія, що боролася з «німецьким імперіялізмом», щоб потім накинути свій, ще гірший, нам, Італія Мадзіні і Гарібальді, Італія, визволителька Трієсту, та Італія завойовниця німецького Тиролу, Іспанія, що визволилася з-під панування маврів, і Іспанія, властителька Марокка, — всі вони свідчать, що природа та історія не знають різниці між афектом оборони і нападу.

Писати, як у нас пишуть: »Боротьба за національну волю походить не з любови і бажання панувати над кимсь, а лише з ненависти до рабства«⁸², — значить не розуміти динаміки суспільного розвою. Природа та історія не знають рас агресивних і неагресивних, лише раси сильні і слабкі. Раси сильні — визволяються, коли вони підбиті, і розширюються коштом слабших, коли є вільні; раси слабкі — або здобуваються лиш на спазматичний бунт (коли вони під ярмом), або роздаровують своїм ворожим меншостям »національні«, »культурні« та всілякі інші автономії (коли є вільні).

Не важне, чи нація агресивна чи ні, чи ідея агресивна чи ні. Важне, чи ідея сполучена з відповідним чувством, з абстрактною волею жити і рости, чи, навпаки, ця ідея є розумовою абстракцією, що хоче забити афект (як це робив Драгоманів і драгоманівці). В першій випадку — така ідея переможе, в другій — вмере. Ці афекти Гегель звав »патосом«, означаючи його як »загальні сили, ... які виступають не тільки для себе в своїй самостійності, але живуть так само і в людському серці, порушуючи людські почування в їх »святая святих«⁸³. Цей патос майже однозначний для нього з пристрастю, лише позбавленою присмаку низького і самолюбного.

Без цього то патосу не може жити ніяка ідея, в тім числі й національна, і тому непростимий гріх поповнила драгоманівщина, силкуючись цю здорову і конечну підставу всякого руху, — висміяти й обезвартнити.

Цей патос у носіїв великих ідей прибирає форму того, що в поточній мові зветься »фанатизм«, з тим

присмаком чогось негарного, яке цьому слові надають усі »ні гарячі, ні холодні«, акуратні, літеплі, ліберали, демократи і інші »народолюбці«. Тимчасом цей »фанатизм« знов таки є невідкличним станом душі всіх діячів і учасників великих епох, усіх, що дають себе нести великій ідеї. Цей фанатизм сторонників великої ідеї випливає вже з її »релігійного« характеру. Віруючий дивиться на свою правду як на *для всіх обов'язуючу*. Він »фанатично« ненавидить усе, що протиставлюється прийняттю його, одиноко спасенної віри. »Фанатик« — узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів. Тверда віра в гасла, що він голосить, як безусловну і обов'язкову для всіх правду, любов до ідеї, яку він хоче здійснити, безмірна ненависть до всього, що перешкаджає їх здійсненню, — ось та сума переживань, яка огортає всякого правдивого революціонера, фанатика — з конечности і з натури боронених ним думок. Ось чому любов і ненависть усе ідуть в парі, як два доповняючі себе почування з кожного сторонника великої ідеї. Ось чому нікчемною є проповідь наших націонал-»кастратів«, які одразу, самою любов'ю хочуть перескочити з царства неприєднаних суперечностей в царство незакаламученої »гармонії« з музикою. Розумові »ідеї« кастратів, що дбають лише про »просвіту« і злагіднення пристрастей, що прикручують полум'я почування, де воно за ясно бухає, — є толерантні до інших, бо вони мерці, що живуть мозком, але не серцем, бо логіка річ угодова. Натомість, чуттєві ідеї »фанатиків« не знають

толеранції, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями. Ле-Бон каже: *»через те, що юрба ніколи не сумнівається щодо правдивого й фальшивого, а zarazом цілком свідома своєї сили, — вона нетолерантна«*. Всі основники якоїсь релігійної або політичної віри оснували її *»тільки тому, що зуміли викликати в масах почуття фанатизму«*; тільки тому, що навчили їх *»віддавати своє життя за свій ідол«, ідеал, і — нищити за нього чуже*⁸⁴.

Всяка нова ідея нетолерантна. »Револуція, Бартоломієва ніч, релігійні війни, інквізиція, часи терору, все це явища того самого роду, спричинені масами, охопленими тими релігійними афектами, які з конечністю вели до вимордування огнем і мечем усіх, хто опирався запанованню нової віри. Практики інквізиції це практики людей цілковито переконаних у правдивості своєї правди»⁸⁵.

До цих слів можна хіба додати, що всі великі події в історії — наслідок фанатичних ідей. Фанатиком був убійця Генриха IV, Раваяк, якого, як він зізнав, пхнули до чину *»інтереси релігії та непоборимий гін«* (impulsion irresistible). Фанатиком був Франсуа I, француз, який казав, що коли б його права рука впала в ересь, він відтяв би її, — та який спонукав Карла V видалити всіх Маврів з Іспанії. Фанатиками кермувалася Франція в добу її найбільшої величі в XVI-XVIII віках, коли, як каже ворог всякого фанатизму, Бокль, *»ціла нація шукала поради виключно в своїм фанатизмі«*. Карляль бачить наймаркантнішу рису пророків у їх *»непримиримім завзяттю«* супроти ідолопоклон-

ства, проти *»видимого«*. Всі вони — великі іконоборці, *»ненависники неправдивих форм«*. Непримиримість проти *»інших богів«*, яку так картав Драгоманов, є — істотна прикмета всіх великих ідей та їх пророків, а Шпенглер за найцінніший здобуток війни для Німеччини вважає *»здібність ненавидіти ворога«*⁸⁶. Як далека ця мужня думка від думок деяких наших провансальців, які своє льокайство супроти всякого status quo звать *»державництвом«*, а свою душевну вияловість — *»культурністю«*, що бореться з *»шовінізмом«*.

»Фанатизм (каже німецький філософ) це захоплення абстрактним, відірваною думкою, яка з запереченням відноситься до існуючих відносин. Суттю фанатизму є те, що він у відношенню до конкретного спустошуючий і руйнуючий«. В цих словах — цілий родовід фанатизму. Він молиться до *»відіраного«*, — бо виріс з *»теологічної«* доктрини, яка стоїть понад змисловим світом явищ, яка думає про світ *»ілюзій та оман«*... Він є руйнуючий, — бо виріс з нової *»релігійної«* ідеї, якої місце лише на звалищах старої, їй противної... Він збудований на запереченні, на протиставленні, не на cum лиш на contra, — бо він є засадою життя, а *»все, що відразу афірмативне, є і лишиться без життя«*... Що за цим заперечуючим фанатизмом криється велика позитивна думка, цього не бачать лиш ті, які не мають ніяких міцних ідей — ні позитивних, ні негативних, ті *»не холодні, ані теплі, як дерево сухі, зовсім ніякі«*⁸⁷. Ті, які глибше дивляться на речі, бачать це позитивне; ті *»люблять великих погірдників, бо вони є великі почитателі«*⁸⁸.

До емоціональності і фанатизму великих ідей, які рушають масами, треба додати ще одну їх прикмету: *»аморальність«*. Це не є, звичайно, *аморальність* в змислі увільнення від етичного критерія, від морального ідеалізму. Навпаки, максимум етичної напруженості тих ідей, та їх сторонників є незвичайно високий, а підпорядкування особистого загальному, часто жорстоким моральним приписам, тут суворе, тверде як ніде. Отже коли говорю про *»аморальність«* тих ідей, то тут розумію їх суперечність з буденною мораллю провінціального *»кальоскагатоса«*, який етичність чи неетичність великої ідеї або руху оцінює з точки погляду політично-бездоганного міщанина; який до загально національних, взагалі громадських справ підходить з міркою своїх приватних вигід, турбот та інтересів. З цього то власне погляду *»самоотверженого малоросса«* або *»pocziwego rusina«*, ці ідеї та рухи — дійсно *»аморальні«*. В своїй *»Динамічній соціології«* каже американець Ворд: *»Етична і соціологічна точка погляду суперечать собі. Перша змагає до приборкання соціальної енергії, друга — до її визволення і розвитку... Правда моральність, не менше як правдивий поступ є в емансипації суспільної енергії і в повнім виявленні сили«*⁸⁹. З точки погляду цієї моралі *»зле — то є трусливе. Гідний погорди здається їй, хто все (пасивно) жується, зітхає, нарікає«*. З точки погляду цієї моралі — муситься відчувати ненависть до ворога, навіть коли він вам досі нічого злого не зробив (Платон), з цієї точки погляду треба розтоптати

ехидну, навіть коли вона не свідомо, що шкодить (Леся Українка)⁹⁰.

Напняття всіх сил душі, всіх життєвих енергій є тут чеснотою; »ні гарячі, ні холодні« (і яких відкидає Бог), які б »етичні« й не були б — тут гідні осуду. Тут бажані сильні, в вірі чи в безвір'ї, в любові чи в ненависті: — коли вони »праведні«, тоді вони на першій місці, коли »навертаються« — радість о них буває більшою, як о десяти праведниках. Це натури »твердих на чім би вони не стояли«⁹¹. . . До таких »твердих« належав і Шевченко, хоч батько його, прочуваючи цю його »твердість«, сам ще сумнівався »на чім він стане«: — чи вийде з нього (як він казав перед смертю) »щось дуже добре чи велике ледащо« . . . Ця »твердість« — це »залізни чесноти« і »залізни пороки«, як казав Гоголь; сила в добрі і в злі, як казав Куліш; мораль, де »справедливості немає«, якої приписи »червоніють наче пишна багрянця . . . від крові людей невинних«, але в порівнянні з якими »блідим здається білий світ« буденних чеснот⁹², як писала Леся Українка.

Ця мораль уважає за добре, що життя робить потужнішим, а неетичним, все що ослаблює його розмах і силу. Життя, як учив один з речників нового світогляду, що рвав з ХІХ віком, — це сталє зривання тягlosti, це боротьба, і тому моральним є всі прикмети, які збільшують здібність до боротьби. Ця мораль »це коли ми говоримо так життю навіть у його найтвердших проблемах, коли це життя, жертвуючи своїми вищими типами, радіє з власної невичерпаності«. Це мораль, що ненавидить »добрих людей«, які тому »добрі, бо не настільки

ще сильні, щоби стати злими»; яка протестує проти «людяности», що забиває віру в себе і бажання власновільно здобути своє місце під сонцем; яка знає в своїй етиці два бігуни — зміцнення життєвого інстинкту та його ослаблення. . .⁹³

Мораль, про яку тут говорю, відкидала ту «людяність», яка забороняла шкодити іншим, цінила життя понад все, ненавиділа «хижацькі інстинкти». Вона знала іншу синтезу життя, іншу його мету, а для цієї мети, не могла служити дороговказом етика міщанина. Її метою був «сильний чоловік», а не «цілий чоловік», що обіймає своєю любов'ю своє й чуже. Тут — скорше обов'язувала євангельська засада, яка дозволяла своїм найближчим спричиняти найбільші прикрости в ім'я Божого, яка Боже ставила понад «іншого», понад «ближнього», понад усе дочасне. Тут ідеалом була «тверда» людина. А «для кожного твердого чоловіка належить разом любов і ненависть, вдячність і помста, доброта і гнів, афірмація і негація» . . . Або, як казала наша поетка, сильна людина та, що мріє «про терни та квітки нових шляхів, про світло й плями нових світочів»⁹⁴, та що «вкупі з життям» хоче «любити й ненавидіти, . . . жити не тільки в минулому й тепер, але і в прийдешньому, але й у вічності»; що на всі питання так званої «моралі» дивиться з точки погляду цієї «вічності», дбаючи як про ідеал, про «*підвищення температури душі*»⁹⁵.

Носії тих «вічних» ідей та самі ці великі ідеї вимагають, щоб до них підходити з іншою моральною міркою. В звичайнім понятті вони є «аморальні». «Льозент, великий історик інквізиції та її

великий противник (читаємо в *Бакля*), осуджуючи жорстокість її в практиці, не може заперечити чистість її намірів«...⁹⁶. Треба вже раз розрізнати моральність історії і тих що її рблять від моральности одного з мільйонів, який не хоче ніякої історії⁹⁷. Тут відкривається вже правдивий зміст «аморальности» великих ідей. Кожна істота (каже Йодль) прагне того, або гидиться тим, що, після законів її власної натури, уважає за добре або за зле. Добре є все, що зміцняє силу, здібності й повноту життя даної species; зле — що їх ослаблює. В цім якраз «аморальність» великих ідей для всіх анархістичних доктрин: для індивідуалізму і космополітизму, які — обидва — замість органічного колективу поклоняються атомізованій масі одиниць. Так ця «аморальність» різниться від матеріялістичної і хуторянсько-універсальної «моральности» провансальства.

Для наших інтелектуалістів пізнання було матір'ю моралі. Одиниця, мовляв, «приходить як моральний нуль на світ, пізнає речі... і постановляє потім... поступати так або сяк; може навіть у наслідок пізнання засвоїти іншу систему поступування. Пізніше... відповідно до того узнає якусь річ за добру і в наслідок того її бажає»⁹⁸... Та дійсність не така солодка й вигідна, в дійсності одиниця «хоче це (цю річ), і в наслідок того зве це добром». Душа не є щось, що пізнає, лише щось, що хоче. Цілій боротьбі за існування «чуже моральне поняття справедливости». Коли «звір... гризе того, хто його коле, ідея санкції не має з тим нічого спільного»⁹⁹.

З цієї точки погляду дістають «моральну» апро-
бату і «злі» вчинки, а осуджуються «добрі» з точки
погляду «вселюдської етики». Кожна species має
свою чесноту, а суперечки різних чеснот рішаються
не їх згармонізуванням і порозумінням, так само
не таким шляхом відбувається запанування нової
моралі. «Якими засобами приходить до влади якась
чеснота?», питається Ніцше, і відповідає: «засобами
боротьби. Панування чесноти можна досягнути тими
самими засобами, якими взагалі досягається всяке
панування. Так приходить він до своєї »moralfreie
Tugend«¹⁰⁰.

Не маючи жодної спільної санкції, крім себе самої,
немає кожна збірна мораль над собою спільних
засад («щастя всіх» і проче). Конфлікти різних
чеснот (ідей, рухів) ніколи не можна вирішити їх
погодженням, «гармонією», «жадні принципи не
можуть заборонити, щоб слабший уляг насильству
дужчого»¹⁰¹. «Мораль» не «пізнається» з досвіду,
але є відразу, як платонівська, про яку згадувано
вище. Вона не може пізнаватися абстрактним ро-
зумом, без відносин species та її інтересів, лише
завжди числиться з ними¹⁰².

Природа наділила нас бажаннями, приємність і
біль — це лише вигадка природи для досягнення
своєї мети. «Бажання є лише в тім самім змислі,
що й вогонь і блискавка». Тому лише філістри
можуть абсолютно відкидати і морально осуджувати
війну, убійство, насильство, — філістри і люди з
відмерлим інстинктом життя, кулішівські «евну-
хи»¹⁰³. Леся Українка писала: «Брудні не наші
інстинкти і пристрасті, але їх спотворення через

купівлю і продаж того, що не повинно ставитися на торг¹⁰⁴. »Насолода й біль мають своє походження не в природі речей, але в природі пластичних організмів¹⁰⁵... »Ніяка річ не є добра, ... лише відповідно до того, як вона впливає на організм¹⁰⁶... Тут ми знову приходимо до »спеціальної« моралі, що диктується розвитком сили окремого організму, до Reichtum an Person, до Fuehle in sich, Jasagen zu sich, до Ueberstroemen, до Herrwerden wollen, до того критерія правди (і моралі), який є в »зрості почуття сили«. Ті моральні ідеї є добрі, які йдуть на користь в конкуренційній боротьбі за існування, що йде поміж соціальними групами або між групою та її природним оточенням; добре поступування те, яке на користь роду, зле — на його некористь¹⁰⁷.

Та етика присвічувала Вітман-ові, коли він співав про »творчу войовничість«, далеку від »чутливої мрійности«. Вона ж стояла перед очима Зудермана, для якого неморальним було лише »банальне, ординарне і вульгарне¹⁰⁸.

Мораль, яка є мораллю всіх нових і свіжих рас, всіх сильних одиниць, всіх нових, повних майбутності, ідей...

Все тут сказане треба зачислити до однієї (четвертої) з головних прикмет всякої великої ідеї (і руху, що йде під її прапором), яку долучуємо до обговорених у попередніх розділах. Ця ідея є непримирима, безкомпромісова, фанатична, »аморальна«, за свої приписи бере лиш те, що в інтересі species. Цими прикметами відзначається кожна велика національна ідея, і це, а ніщо інше, дає їй таку вибухову силу в історії.

Р О З Д І Л V

СВІДОЦТВО ІСТОРІЇ — «РОМАНТИЗМ» ЯК ЧИННИК ПОСТУПУ — СИНТЕЗА РАЦІОНАЛІЗМУ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ — П'ЯТА ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Історія підтверджує правдивість сказаного вище. Бо в ній перемагають лише ідеї характеру «романтичного», релігійного, ідеї агресивні, емоціональні й фанатичні. Під чим впливом, як не цих ідей, відбувалися всі хрестоносні походи, 1793 рік, визволення Франції від англійської столітньої інвазії за Жанни д'Арк, і багато інших, про які я вже згадував в попередніх розділах?

Візьмім наші часи! Один з тих, хто робив велику війну й вів до перемоги свій нарід, пише: «При старих сталих військах, генерали грали важнішу роль, ніж політики. Але в останній війні, коли нація була військом, було інакше. Найнебезпечнішою зброєю на війні, це не тяжкі армати, лише здібність (провідників) кріпити серця... Чи ви колись уявляли собі, що Німеччина скапітулює на ворожій території? (Але це сталося, бо) ... їй злом-

лено хребетний стовп. Чи ви думаєте, що щось подібного могло б статися, коли б Німеччина мала на чолі такого Клемансо, Гамбетту або Пітта? Але Німеччина їх не мала. (Вона мала) . . . політиків, що не знали, як промовляється до серця нації¹⁰⁹. Промовити ж »до серця«, нації, як старався я довести, можна лише сугестією та однією з тих »романтичних« ідей, за які маси віддають своє життя. Такою ідеєю в світовій війні була ідея боротьби »культури з варварством«. Сила тієї ідеї була така переконуюча, що вона не тільки скріпила волю союзників перемоги, але зломилася воля до перемоги в німців. Сила цієї ідеї була в її безкомпромісовості (французьке *jusqu'au bout*, англійське *knock out*), в порівнянні з якою, половичною й непевною була воля німецьких провідників, що безперестанно поновлювали свої щирі мирові пропозиції . . .

Представник другої переможної нації повторяє ту саму думку: »Двигун всякого чину є почування. Всі великі історичні рухи були попереджені міцними почуваннями. І власне ті особистості, яких почування були найбільш несамовиті, мали найбільший вплив на стан і характер суспільності. Чисто інтелектуальне почування ніколи не вистачає для опанування юрби . . . Величезний успіх релігійних реформ завдячують вони переважно іраціональній силі їх чуттєвої природи, а ніколи інтелектуальній«. Не лише світ кермується »пристрастями, а не інтелектом, але й . . . дійсні пани світа, щоб заслужити цю назву, мусіли бути часто *ентузіястами і фанатиками*«¹¹⁰. Історія свідчить, що під впливом тих ідеологів »основувалися великі імперії, здвигалися

церкви, мечети і катедри, змінилася ціла поверхня землі»¹¹¹. Ніби вторуючи американському соціологові, пише його французький колега: »Лише фанатики основують релігії і держави, . . . На гукання Петра Ам'єнського мільйони кидаються на підбій Орієнту . . . Слова візонера Могамеда уділили його сторонникам силу перемогти старий греко-романський світ . . . Лютер затопив світ в огні і в крові». . . А що, в порівнянні з ними, питається автор, зробили в історії Ньютон і Галілей? Фанатики творили історію, візюнери, винахідці звабливих видив найбільше спричинилися до зміни обличчя світу. Їм це вдалося, бо вони »несвідомо втілювали в собі ідеали своєї раси і свого часу, дали їм вираз«, бо наряд можна за собою повести, лише »здійснюючи його сни і мрії«, бо в решті решт ідеї кермують світом. Щоб ці ідеї втілилися, мусять вони мати до послуг собі мрійників і сновид. »В ім'я хоробливих фантазій перетворювався світ, загибали культури, нові повставали натомість . . . Ілюзії були найважливішим чинником в історії . . . Ілюзія покликала до життя піраміди, . . . море крові пролята задля здобуття однієї одніської домовини, викликано революції, основано держави«. Йодль каже: »ціла історія вчить, що успіх все по стороні народів з сильнішими пристрастями»¹¹².

Георг Зіммель навіть підносить до твердження, що »безхарактерність« XIX віку має своє джерело в занепаді впливу чуттєвої сторони нашої вдачі й гіпертрофії розумовости. Інтелект, за Зіммеlem, взагалі, як і гроші, — безхарактерний, »не з браку потрібної якості, але тому, що він цілковито стоїть

по той бік вибираючої односторонності... Ми жадаємо від усіх речей... означености характеру, а часто теоретична людина все розуміє й прощає. Сплющення чуттєвого життя, яке приписують теперішності в противність до односторонньої твердості і жорстокости минулих віків; легкість інтелектуального порозуміння між людьми, хоч як різнородних натур і становищ, в той час коли так визначна інтелектуальна особистість як Данте, говорив, що певним теоретичним противникам треба відповідати не доказами, але ножем; тенденція до полагодження, що пливе з байдужности до основних питань внутрішнього життя, які... не може рішати ніякий розум, — аж до ідеї про світовий мир включно, що особливо плекається в ліберальних кругах, історичних носіях інтелектуалізму і грошевого обороту: *все це впливає, як позитивний наслідок, з цієї негативної риси безхарактерности*¹¹³... Безхарактерність нашого віку, його угоди, який він вніс скрізь — в відносини між клясами, націями, поглядами, релігійними партіями, позбавивши людськість всяких ширших перспектив і плянів, замкнувши її в вузький круг буденщини; безхарактерність, яка поставила на карту саме існування нашої цивілізації, отже і на думку Зіммеля корінилася в гіперінтелектуалізмі, в «безвір'ї», в браку фанатичної «односторонности», емоціональности.

Не ту «безхарактерність», яка приводить народи на край загибелі, але цю «працю для порожнечі», ці зусилля фанатиків винагороджує історія. *Їхже ж твори лежать в інтересі людського поступу, який лише їм завдячує, що це слово не є порожнім*

поняттям. Непорозуміння твердити, що жадоба панування належить до іншого роду понять, як інші бажання; що вона неприродна . . . Зусилля, направлені задоволити це бажання привели до найбільш ефективних поступів у суспільнім розвою. Впливові цієї жадоби панування завдячують своє сформування великі нації. Цьому ж чинникові, »підпорядкуванню великих просторів і великих мас людськості під вплив однієї регулюючої сили треба завдячувати поступ цивілізації. Великі амбіції, віра великих народів у своє післанництво, їх жадоба панування, чуттєвість їх психіки, стремління до розросту привело до притягнення цілих континентів до європейсько-американської культури. »Так само як у біології не та чи інша раса, не той чи інший організм, але органічний світ взагалі, тягне користі з боротьби за існування (опертій на жадобі панування кожної species, — так і в соціяльній сфері не одиниця, . . . але ціла суспільність користує з додатних наслідків динамічної активності (її членів). Коли піонер прорубає нову стежку в лісі, він прагне задоволити особисті свої потреби, але тим самим дає засіб задоволити . . . потреби всіх інших одиниць.

Так само, як за піонером, що прорубує стежку в лісі та йде нею, щоби з неї ніколи вже не скористати, йдуть інші, аж поки з стежки не стане великий шлях, так само досягнення зусиль одиниці взагалі, хоч у даний момент служать лише їй, стають початковими кроками матеріяльної цивілізації», для всіх¹¹⁴. Такими діячами цивілізації були Колюмб, Васко-да-Гама, Кіченер, перші колонізатори Америки, наші борці з кочовиками, а всіми

ними гонила «жадоба панування», всі вони були опановані сновидною ідеєю, всі вони мали щось з «очайдушности авантурничих віків» (Гоголь), всі вони проголошували «право сильного над слабим» (Куліш), про яке так основно забуло наше недолуге покоління... Бо ці зусилля (каже Сорель) в напрямку лішого, помимо відсутности всякої безпосередньої особистої винагороди, творять ті таємні прикмети людської вдачі, які забезпечують *безнастанний поступ у світі*¹¹⁵. Ту саму думку висловив Ворд: «услів'я, під якими розвивається життя є того рода, що... переслідування одиницями їх мети одночасно провадить до мети природи. Почування (одиниць) пристосовані до функцій» (природи)¹¹⁶. Природа (каже другий філософ) лиш тим чином осягає свої мети, що вона прищеплює одиницям певне урощення (Wahn), завдяки якому їм уявляється добром у собі те, що в дійсности є добро для роду¹¹⁷. Англійський історик Сілы, в своїй книзі (The Expansion of England) каже, що британська імперія вийшла як плід «напів свідомих зусиль маси поодиноких англійців». Британець ішов у світ шукати свободи, приватного зиску, пригоди, і забезпечення від сусідів, чи панування над ними, — а коли одного ранку прокинувся, то побачив, що є властителем найвеличнішої імперії в світі...

Правда, поступ, якого джерелом є ці почування, окуповується часто кривавими жертвами. Але чи можливий поступ без жертв, і чи потрібний такий поступ без жертв? Заперечувати конечність цього поступу та його шляхів значить хотіти ніколи не рушати існуючих стосунків, ніколи не рушати того,

що гние, в ім'я «гуманности» не дотикати його пальцем... Є містичний зв'язок між «жадобою панування» одиниць і поступом: «Не треба було жадного гуманітарного настрою, щоби здвигнути Асванську греблю. Ця гребля так само мало завдячує своє повстання любові до людськості, як і винайдення серуму. Фабриканти бавовни в Манчестері хотіли цієї греблі, щоб заробити, держава їй сприяла, щоб забезпечити собі Єгипет, сер Ернст Касель позичив гроші, щоб дістати добрі відсотки, Вількокс і Барк зробили пляни, гонені мистецьким інстинктом і амбіцією. Але тепер, коли цей твір стоїть і діє, подарував він чудному вузесенькому краєві без дощу... два мільйони моргів землі і до трьох жнив щороку; два роки по відкритті цієї греблі вернув Єгипет з доходів кошти будови»¹¹⁸... Чи цій праці можна відмовляти її великого значіння для поступу? Чи вона не довершена гоним амбітних людей до панування і оволодіння землею та її нижчими расами? Історія не знає рівності, як і природа; є там здібні і нездібні, хто хоче забезпечити собі місце під сонцем, мусить довести свою здібність до того. «Право» кожної, хоч би і з «евнухськими» інстинктами, нації на життя не існує, а коли б існувало, це було б найбільш неморальною річчю в світі...

Право нації на самовизначення? Певно, але не кожна, що «має» це право, має його! Це найліпше в глибині своєї душі знають самі претенденти на це право: «бунт темношкірих стоїть перед дверима (пише той самий автор), але покищо він не є ознакою державно-творчої сили»¹¹⁹.

В тім суть і глибше значіння зв'язку між поступом і правом на нього. Бути перейнятим великою ідеєю і фанатизмом до її зреалізування, це ще не забезпечує перемоги, *треба мати геній її справді здійснити!* Правда, що ні одна ідея не перемогла, яка не носила прикмет «романтичної» доктрини, яка не мала на своїм чолі фанатиків, але також не перемагала й та ідея, що не посувала людськості в її розвою хоч один крок наперед. Бо так само, як не може утриматися при житті й пануванні кляса, що перестала бути суспільно корисною, так само не може утримати пануючого становища в світі нація, що не є корисна своїм пануванням для людськості. Ті раси звичайно знаходять легку синтезу між націоналізмом та інтернаціоналізмом. Pax Romana і British Empire попрацювали здається більше, щоб зінтернаціоналізувати і зцивілізувати світ, аніж паперові інтернаціоналістичні «кастрати». Цезар і Сесіль Родс були ліпшими інтернаціоналістами, як Ленін і Маркс.

Один з апологетів тієї теорії, пише: «Бажання свободи, про яке тепер так багато чується, це лиш відворотний бік другого бажання, так само універсального і непоборного: бажання правити іншими людьми». Один з персонажів Фукідіда каже: «Я не картаю атенців за бажання правити іншими людьми, бо це природно; але я ганьблю інших за те, що дозволяють правити собою». Свобода все йде разом з вищністю (superiority). Нижчий, меншевартий не може ніколи мати нічого, як тільки свободу з ласки, яка остільки ж порожня як непевна. Слабі нездарні раси не сміють сподіватися, що їх . . . не потурбують

в оселищі¹²⁰. Тому то точка погляду поступу не має нічого спільного з »моралю«. Так само, як перемагають не »моральні« раси чи системи в нагороду за свою »моральність« або »терпіння«, так само гинуть вони не через »неморальність« і »несправедливість« до тих, якими правлять, лише тому, що перестають виконувати соціально корисну функцію. Так довго, як їм вони виконують, їм дарують їх привілеї і насильства, а в противнім разі — вони гинуть. Так впав царат, не через насильство і злочини, лише тому, що його організація не потрапила охоронити великої імперії ані від ударів зі Сходу (Японія), ані з Заходу (Німеччина і Австрія). Коли це вияснилося, — привілеї і насильства пануючої кляси, які були ані менші, ані більші перед тим, раптом стали »злочинами« і царат впав. Французький февдалізм (каже Спенсер) впав в декаденцію тому, що ця система не давала вже жадних корисних для всіх наслідків, лише позістали лихі сторони. Пануючі кляси не виконували більше своїх функцій, хоч дальше затримували свої привілеї. Публічна влада виконувалася виключно в приватнім інтересі, — цьому власне, а не »привілеям«, »здирствам« і »неморальності« завдячує февдалізм революцію, що знищила його¹²¹.

Те саме в міжнаціональнім житті. Імперіялізм це не тільки »здирство«, але одночасно виконання громадських справ, в громадських інтересах націями, покликаними й управненими до того. Є вищі і менш-вартні народи; що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють. Всякий поступ базується на нерівності і признає засади

вищости. Хто не має відваги або даних стати рівним вищим, не має змоги стати рівноправним, незалежним¹²².

Природа не знає гуманности й справедливости, вона знає лиш заслуги й винагороди. Коли селянин не орав і не сів, природа не каже йому: він порядний чоловік, ми не можемо бачити його голодного... Вона каже: цей чоловік не сів, він не жатиме! Коли рибалка не закидує сіти в море, природа не каже: він має діти й жінку, йому треба помочи... Вона каже цілком просто, і зовсім не «людяно»: він не працював, хай терпить! Природа винагороджує лише в пропорції до зусиль і заслуг — для її мети. В суспільнім житті обов'язує та сама засада, і ні одна нація не дістане в дарунок жнив від «справедливої» природи, коли вона не сіяла; ні одна не дістане незалежности, коли не хоче і не може її досягнути, коли не має почуття й сили здорових рас, що хочуть панувати над людьми, землею, повітрям і морями, служачи собі і — людському поступові.

Соціалістичні «гуманісти» також підпорядковують справу справедливости і незалежности народів справі поступу, як вони його розуміють. Для них поступ — це справа пролетаріату, і тому Енгельс писав: «Мусимо співпрацювати над визволенням західньо-європейського пролетаріату і цій меті підпорядкувати цілу решту. Тому як би й не були симпатичні балканські слов'яни, о скільки їх визвольні стремління йдуть у розріз з інтересами пролетаріату, про мене хай їх чорт візьме (können sie mir gestohlen werden!)»¹²³. Енгельс також ділив

народи на «вищі» і «меншевартісні», а «збратання народів» розумів не як «збратання всіх європейських народів під одним республіканським прапором», лиш як «союз революційних народів проти контрреволюційних», ідея, сплягійована пізніше Леніном¹²⁴. В цілковитій згоді з «буржуазним» імперіялістом, пише соціялістичний: «Теорії загального братерства народів нічого не варт, коли не береться взгляду на історичне становище, на щабель суспільного розвою поодиноких народів»¹²⁵.

Наведеного досить. Історія стверджує, що панувати все могли лише раси, натхнуті великим безінтересовним патосом («теологічною» ідеєю), великим фанатизмом, який є неминучою складовою частиною кожної ідеї, що глядить в будуччину. Але й навпаки, раси й ідеї, які хочуть грати ролю в історії, мають гукати не до світової «справедливості», лише до своєї волі і здібностей — пхнути історію наперед, працювати для «поступу».

Так ми прийшли до певного доповнення нашої четвертої підстави всякої великої ідеї: *не лиш фанатична, безкомпромісова повинна бути вона, але й служити інтересам поступу, як ми його тут розуміємо*, себто, як право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури й цивілізації. Ідея, яка не в стані узгіднити себе з цими останніми вимогами, мусить захиріти, як напр., еспанська або магометанська, що помимо свого фанатизму і безсумнівної «теологічності», мусіли уступити місце іншим. Ось як про це сказав Ренан: «Нація, яка замикається в чисте перестері-

гання свого інтересу, не може вже грати загальної ролі. Країна може мати провідну роль (*maitrise*) лише через універсальні сторони свого генія»¹²⁶.

Р О З Д І Л VI

ТВОРЧЕ НАСИЛЬСТВО ТА ІНІЦІАТИВНА МЕНШІСТЬ, ЯК ПОРЯДКУЮЧІ СИЛИ — ШОСТА ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

«Без насильства і без залізної безоглядності нічого не створено в історії» — така була теорія основоположників революційного соціалізму. На практиці — це означало: «Заступатися за кожний революційний нарід, заклик до загальної війни революційної Європи, проти найбільшої запори європейської революції»¹²⁷ (якою тоді була Росія). «Насильство», «залізна безоглядність» і «війна» — були методи, якими йшли шляхом поступу «вибрані народи». Що ці самі методи поручав революційний соціалізм у внутрішньо-національній класовій боротьбі, загально відома річ, щоб її доводити. Величезну роль насильства признає і Сорель. На його думку «насильство — це одинокий засіб, яким розпоряджають... нації, схудобілі через гуманітаризм, щоб віднайти своє давнє завзяття»¹²⁸. Говорючи про боротьбу Риму з Картагіною, Вольтер

писав, що така вже людська натура, що »прагнути величності своєї країни, це значить прагнути нещастя своїм сусідам. Той, хто хотів би, щоб його рідний край не став ніколи ані більший, ані менший, ні багатший, ні бідніший, був би горожанином все-світу« . . . Іншими словами, на думку фернейського мудреця, з експансії своєї країни зрікається лиш той, в кого цілком завмерло почуття патріотизму, хто прагне не розвою, не поступу, лише застою з правилом »не руш мене«. Тому то, нація або ідея, яка стремить розірвати залізні пута індивідуалізації; яка дбає не про конкретне, але про »вічне« — мусить признати величезну роль в житті націй насильству. Без нього не усунути ні змиршавілого, без нього не розчистити площі до будови нового. Без нього ні балканські, ні »російські«, ні англосаксонські народи не могли б приступити до здійснення »універсальної сторони свого генія« на користь собі, людськості й поступові. Інакше й не могло бути, бо коли історія є боротьбою за панування й владу, за взяття в посідання, — то творче насильство мусить грати велику роль в цім процесі, бо привлащення — це передусім бажання поконати, це формування і перетоплення матерії після свого бажання, волі і сили.

Італійський соціолог, *Вільфредо Парето*, каже, що »віра й боротьба різних релігійних доктрин і людей . . . є неминучий цемент для здорового народного життя«. Нарід *senza fide* (без віри) в свою місію, мусить згинутися¹²⁹. А що віра логічно веде до бажання накинути її іншим, то ясною є роля сили в історії. Кожна Церква (релігійна чи політична)

лише зачинає тим, що є церквою гоненою, але щоб утриматися при житті, вона мусить перейти через стадію тієї церкви, яка зветься *ecclesia militans*. Тим засобом перемагає всяка нова ідея. Цей засіб (насилство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігійній або національній ідеї, що прагне зайняти на якійсь території, або в умах якоїсь маси місце ідеї собі ворожої. Маври і еспанці, франки і Аттила, варвари і Рим, Рим і Картагіна, Англія і Іспанія та Голляндія, Москва і татарщина, — до безконечности можна б збільшувати ці приклади... Автор «Заратустри» каже: «В кожному учителі, провіднику сидить та сама «злоба», що ослаблює здобувця... Нове є в кожному разі «зле», як таке, що хоче здобувати, валити граничні каміння і старі святощі»¹³⁰ — валити «творчим насильством», про яке говорить і Сорель, і Енгельс, і Парето, і Дарвін, і Спенсер під різними назвами і різними оказами, і якого приклади дає нам історія аж до наших днів. Агресивність, не компроміс — такий шлях кожної нової ідеї, яка протиставляє себе другій, яка разом з цією другою себе взаємно виключають.

Ця відповідь є відповіддю на питання — «як»? Разом з тим стоїть ще може важніше питання — «хто»? Хто впроваджує в світ і здійснює якусь ідею? Провансальці, демократи і прочі народолюбці відповідали — *завше народ!* Ми відповідаємо — *ніколи народ!* Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи в динамічному стані — чинник па-

сивний, той що приймає. Чинником активним, тим, що несе ідею; тим, де ця ідея зроджується е — активна, або *ініціативна меншість*. Називають її різно: «клясово свідомий пролетаріят» (в противність до переважаючої маси «несвідомого»), «національно свідомі інтелігенція», «аристократія», «правляча кліка», «тирани», (її політичні твори: С.С.С.Р., фашистівська держава, «Unegalitäre-« або «Führer-demokratie» (Alf. Weber), але — суть цієї меншости та її роля в усіх громадських одиницях та сама. Це група, яка формує, неясну для «неусвідомленої» маси, ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею.

Особливо про одну з цих ідей, про національну, каже Шпенглер: «Нація, як усі великі символи культури, це внутрішнє посідання *немногих* людей»¹³¹. Другий констатує: «египетська, європейська, середньовічна, ісламська культура арабів, вивели себе з *невеличкого* числа релігійно переконаних, які витиснули свою печать на найменших елементах цих культур»¹³². Меншістю ж є й «аристократія», що править країною. Ворд дає такий драстичний приклад що до цього: «Коли б (пише він) якась культурна держава, скажім Англія, Франція або З'єднані Держави Америки, стратила зненацька всякий уряд і на час впала в стан дійсної анархії, чи можна припустити, що формування уряду, при таких обставинах завдячувано б *акції народу*, викликаній невигодами через брак уряду? *Напевно ні*... Та «як швидко такий уряд зложилася би *жменька одиниць*, що мала б впливи в країні, та яких головний мотив при стремлінні при-

вернути якийсь уряд, була б любов влади. Нарід ніколи не домагається уряду, скрізь уряд повстає сам собою. В історії народів ще ніколи не сталося, щоб нарід підняв початкові кроки для формування уряду. Уряди завсіди устанавлялися меншістю, що шукала влади, але ніколи більшістю, що шукала охорони»¹³³.

Поставте, замість слова «уряд», порядкуючу, організуючу, провідну силу взагалі, — і побачите, що правило устанавлене тут Вордом, можна розширити не лише на процес творення уряду, але взагалі на процес організації всякого гурту: як існуючого, себто того, що має вираз у готових установах, так і ідеального, що є покищо «громадською думкою», пляном, що лиш хоче втілитися в установах. Ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільно-творчою силою, чи то будуть «варяги», чи конкістадори, чи певна кляса, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує їх «союз», чи купка «подстрекателів» або «podżegaczy», — скрізь меншість. Роля цієї меншости величезна, особливо як повитухи нових ідей.

Хочу ще тут навести глибоку аргументацію Г. Зіммеля. Він твердить, що суспільність утримується спершу «інтераціямі» між одиницями, а пізніше створює собі осібні органи влади, що ведуть самостійне життя. «Тим способом спільнота релігійна втілюється в клірі, політична суспільність в адміністрації і в війську... армія, в свою чергу, в старшинськiм корпусі, всяка стала асоціяція в своїм комітеті, всяка партія політична в своїм парламентарнім заступництві»... Ці меншости є органи груп,

що існують самі для себе. Там, де ці органи ще не сформовані, там, — особисті елементи мають суб-станціональне існування (лиш там грає роллю «на-рід»). Коли ж ці правлячі групи зорганізуються, вони розпочинають власне існування незалежне від членів групи. Ці органи (а ніколи «нарід») заступають ідеї і сили, які утримують групу в данім стані. Спільноти, що не вміли витворити собі таких органів, таких самостійних *меншостей*, які стояли б понад одиницями, втілюючи в собі стремління й завдання групи, — кінчили катастрофою. Вони розкладалися й гинули, коли ці групи не були нічим іншим, як сумою їх членів, коли єдність групи лишалася в безпосередній залежності від інтеракції поодиноких членів. Навпаки, там, де такі зрізничковані органи групи витворювалися, група ставала рухливішою. Коли для всякого політичного зарядження, правничого, або адміністративного, треба вправляти в рух цілу групу, її акція грішить тяжкістю, що впливає з труднощів фізичного й морального зосередження. Цих труднощів не знає соціяльний орган (*меншість*), створений для ясної йому, стисло означеної мети, і тим способом *він ліпше спричиняється до збереження групи*, роблячи соціяльну акцію докладнішою і раптовнішою...

»Отже, в великім числі випадків, інтерес, який каже *заступити юрбу меншістю*, походить з того, що стисліша група... має більше свободи в руках, більш легкоти щоб зібратися, більш точности в чинах«. Крім того така організація меншости, правлячої групи, дає ліпший напрямок гуртовим силам. Бо юрба ніколи не підноситься вище певного,

досить низького інтелектуального рівня. Збиранина людей зміцнює афект кожного з її членів, силу почування й хотіння, але не силу розмислу. Коли група мусить діяти як єднота, коли йде про доцільний рух en masse, таке заступництво маси особливим органом є неминуче. Коли це заступництво конче потрібне, але юрба ще не має свого провідного органу, то меншість, що здібна провадити нею, «мусить *завоювати* тяжкою боротьбою впливи на масу».

Ілюстрацію цього ми бачили в революції на Україні. Невгоди, які повстають для суспільности, позбавленої зрізничкованих органів, роблять її меншвартною в боротьбі з чужими силами. Правда, бувають випадки, коли орган групи зачинає трактувати себе як самоціль, більше дбає про власні кастові інтереси, як групи, якої виразником повинні бути. Це випадки, коли органи не можуть подолати доручених (або привлащених собі) функцій. *Тоді настає розклад суспільности* (Польща перед поділами, Україна кінця XVIII в., Росія Миколи II); або — революція, «коли треба вернути до безпосередніх акцій і контракцій між одиницями», коли маса знов бере в свої руки функцію, зле справовану «меншістю». «Всі революції, через які якась політична *групка* (меншість), повалюючи свій уряд, знов ставить законодавство і адміністрацію під безпосередні впливи особистих ініціатив, є соціологічні феномени цього порядку». Але кличе маси на арену — знов таки меншість! Отже при всякій стані суспільности, для утримання її при життю, для успішної оборони і всякої акції взагалі — неми-

нучою умовою є існування активної, відважної, прагненої влади меншости, цієї правдивої носительки великих ідей, найважлишого чинника історії¹³⁴.

Творче насильство — як *»що«*, ініціативна меншість — як *»хто«*, ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея. Ці два моменти, як домагання практичної політики, є шостою підставою і складовою частиною всякої нової ідеї, що здобуває собі право на життя.

Р О З Д І Л VII

СВІТОГЛЯД «ФАВСТІВСЬКИХ» І «БУДДИСТСЬКИХ» НАРОДІВ, — ДИЛЕМА: АБО-АБО

Виложена ідеологія не є фантазією, ані мозковою теорією, — вона є практичним символом віри всіх здорових і шляхетних рас, вона ж забезпечувала й забезпечує їм панування й посідання дїбр цього світу. Тисячу прикладів дає на це історія!

Ось що каже німецький філософ про римлян: *»Війська уживалися для політичних підприємств, для здобуття багатств, слави, для абстрактного панування (»теологічні«* вартості!). Відносини до інших народів були чистими відносинами сили... Їх Бог є лише капітолійський Юпітер і вони не респектували *»сакра«* інших народів. Катон говорив, по

кожнім засіданні сенату, своє *«ceterum censeo»* і Катон був правдивий римлянин. Отже римський принцип — це була *холодна абстракція панування* і примусу, як *«чистий егоїзм волі»*, принцип чину для чину. *Монтеск'є* каже, що було сталим звичаєм римлян зміцняти між собою карність... Публій Назіка казав їм, *без жадної потреби*, будувати воєнну флоту. Байдикування лякалися вони більше, як ворогів». Серед них панував правдивий «страх спокою», так характеристичний для могутніх рас. Вони були «твердо переконані, що лише Рим мав приказувати іншим», і власне тому, що римляни, погорджуючи «конкретним», «поодиноким», «змисловим», гонили за «абстрактними», «теологічними», «вічними» вартостями, — перемагали вони своїх, занадто до «конкретного» прив'язаних, противників: «Римляни (пише той самий Монтеск'є) були славолюбні з гордості, Картагінці — з жадоби, перші хотіли панувати й приказувати, другі — посідати; в наслідок того — останні «провадили війну, не люблячи її», і тому підпали владі Риму. Ту саму думку висловив і *Корадіні*, закидаючи землякам, що для них тому така тяжка була війна, бо вони провадили її «з паціфістичними настроями». Картагіна працювала для дочасних дібр; для неї, немов для провансальця, самостійність постільки мала значіння, поскільки не вимагала жертв у борні за неї, — для Риму ж самостійність була самоціллю, добром в собі, тому він став світовою імперією. «Програні битви, упадок торгівлі, вичерпання державного скарбу, повстання сусідних племен могли змусити Картагіну прийняти найтвердші мирові

умови. Але для рішень Риму міродатним був лише огляд на його славу, а що він, як йому здавалось, не міг існувати, без панування, то не було ані надії, ані страху, які могли б його змусити, прийняти не ним подиктований мир». Для Риму значило лише »загальне«, а не »конкретне«, »тілесне«. Тому, »по битві під Каннами, навіть жінкам забороняли проливати сльози«. Для характеристики протилежного, слезаво-»людяного« настрою zdeгенерованих рас (так близького нашим провансальцям), автор згадує »трусість, нездарність і м'якотілість азійських народів«, а передусім філіпікуса, який »перед розпочаттям битви, розплився сльозами на думку, скільки тепер згине людей... Інші сльози проливали ті араби, які плакали з болю, коли їх начальник заключив завішення зброї«¹³⁵.

Це була відданість не існуючому »тілесному«, лише одній абстрактній великій ідеї, найшляхотніший ідеалізм (що його й тіні не мали »гуманітаристи«), який вносив ці народи на шпиль панування. Цим фанатичним духом, жадобою панування і відданістю ідеї, своїй місії, були перейняті й англосакси. »Війна створила нашу імперію, війна і завоювання« — каже лорд Робертс, переможець бурів (»Message to the nation«). І цю тезу доводить цілий ряд англійських істориків.

Історик Сільї згадує з признанням про знану лиш великим душам відвагу людей, »які збудували імперію«, і які »були в суті речі піратами«. Не »гуманітаристи«, не »евнухи« були ці будівничі, лише поети чину; що носили далекі ідеї в собі — мали велич, потрібну щоб доконати велике діло. Це

було тяготіння до пригод відважних людей, що мріяли про блискучі діла, *dreaming a greatly...* Мрійники, які перетворювали свої видива в дійсність, які ніколи не уникали небезпечної борні. Це були пірати й аристократи, адмірали й торговці невільниками, це були люди типу славного «отамана» Джексона, якого «бандитський» напад допровадив згодом до підбиття Полудневої Африки; ті, про яких казав Кіплінг, що вони не були «ні Боги, ні діти», лише «мужчини серед світу мужчин». Не сухі «принципи», не недокровні теорії, лише далекозорі, з залізним завзяттям люди, що дбали про «завтра» і про «відірваний» принцип панування, створили цю імперію, про яку ні один англієць не міг думати без дрожі захоплення»¹³⁶. Ціла філософія тих людей була в цитованім уже вірші Бодлера — вони «від'їздили, щоб від'їздити», щоб задовольнити свою жадобу пригод, або, як казав один з цих конкістадорів, Вальтер Ралей, «щоб відкривати незнані країни, завойовувати їх і взяти їх в імені короля в посідання» . . . Чим відрізняється ця філософія від римської?

Про неї каже *Токвіль*: «Справа, якої успіх потрібний для Англії, є в очах англійця справою завжди справедливою . . . З засади, що інтерес Англії є міркою справедливості, плинула безоглядність англійської політики супроти всього, що їй стояло на дорозі: тверда й безмилосердна в здавленню бунтів, байдужа на терпіння й скарги тих, над якими панувала»¹³⁷, ця раса спричинилася рівночасно більше для людської цивілізації, як якабудь інша.

Сорель бачить аналогію між античною людиною героїзму і людиною, що вибирається на підбиття Far West-у¹³⁸. Типовим виразником цієї енергії був Форд, який казав: «Все є можливе... Глядіти все наперед себе, безнастанно думати про нові проблеми... Власне такий спосіб думання створює нове становище, в яким є *все можливе*»¹³⁹. Неправда, як це різниться від «залізних законів історії», ходу «еволюції», і т. п.? *Теодор Рузвелт* казав: «Людина що любить чужі країни так само як свою, шкідлива для суспільности». Боротися свій край і дбати про його велич — це найвищий закон¹⁴⁰. Це є вперта, невсипуща енергія сильних народів, «відвага шляхетних рас, абсурдна, спонтанна, з байдужністю й погордою до втіх і вигоди тіла, до життя й добробуту»¹⁴¹. Шпенглер уважає взагалі цей дух за *дух окцидентальної цивілізації*. Характеристичними прикметами її є: «Переборення опорів, ... активність, рішучість, самоутвердження... боротьба проти вражіння моменту, ... проти близького, схиного, накинення того, що має загальність і тривалість...»

Це світогляд цілковито суперечний азійському, індуському. «Історія західнього європейця це доля, якої він сам прагнув, індуська — доля, що йому притрапилася». Його ідеал це «від моментальної змислової дійсности суворо відділене абстрактум», це «вища поезія сили, непогамованої волі, пристрасти змитати всі перепони». Це поезія того «божевільного» Лесі Українки, який «волю здобуває, щоби гнатися на безвість до загину». Воля влади це не сама експанзія, це «експанзія як пере-

моження лиш змислового», те що перескакує своїм духовим зором через »мене«, »тебе«, через »ближніх«, через »тепер« і »тут«; це стремління до »безконечного«, в сенсі простору, як і в сенсі часу. Ця людина мала свого Бога не в змисловім оточенні, яке треба було перемогти, лише в »невидимім«, яке треба було здійснити в боротьбі і змаганні¹⁴². Хто має свого Бога, той (каже Гюйо) для нього, для великої мрії відкидає догоди цього світу¹⁴³. Чи не цю думку мав і Шевченко, який аж тоді хотів линути й молитись до Бога, коли Він »спалить осквернену землю«?

Такий є дух Окциденту, і коли деякі його народи хилилися до впадку, то не тому, що не переймаються засадами фальшивої »гуманности« і »справедливости«, але тому, що цей дух, як ми його щойно старактеризували, від них відлітає. І навпаки, тому були погружені в свій сон невільника »барвисті« народи, що не приймали цієї всеодушевлюючої ідеї. Я говорив вище про те, як занепад цієї ідеї, волі життя й влади в однім напрямку, у млівіч тягне її атрофію і в другім. Хто не вміє нападати, той не вміє боротися. Тен (Taine) каже, що буддистська доктрина, яка зачала з заборони всякої агресивної війни, скінчила забороною війни оборонної. В противність до Платона, який вимагав інстинктову ненависть до ворога, буддизм проповідує любов до нього. Де панує ця доктрина, чужинця трактується як свого. В противність до »зоксициденталізованого« аріянства, яке ідею, »вічного« ставить над все дочасне, в буддистських країнах »ліпше є шанувати свого батька й матір, аніж служити небесним і

земним богам». Коли »ця доктрина злагіднила людину (пише Тен), то за ціну її змертвечіння» (en amortissans).

Ця доктрина ослабила людей, що визнавали її, »вони стали менш чинні і більш соціябільні«, і від того часу менше руйнували і менш творили¹⁴⁴.

Цікаво, що і Тен приходить тут до протягнення знаку рівності між (як сказав Ніцше) Ja-Sagen і Nein-Sagen, між афірмацією і негацією (Гегель), між занеханням експансії, відпочинком — і смертю. Цитований нами німецький філософ бачив свій ідеал у, суворо відділенім від зміслового, »абстрактумі«; другий, його попередник, в »абстрактно загальнім«, ворожим усякому »партикулярному« і всьому »втіленому«. Буддисти натомість засвоїли собі як ідеал якраз щось протилежне цьому. Цим пояснюється і та незначна роль, яку грають буддистські раси в історії. Бажання, воля, є правдива сила в емоціональнім світі. Народи, позбавлені цих бажань, цих пасій (які журяться лиш зберіганням роду і продовженням його), мусять згинуть. Ті, що посідають цю волю атрофованою або ослабленою, лишаються позаду в життєвій боротьбі.

Продовжуючи свої спостереження про буддизм, Тен каже, що пропаганда буддистів »покиньте ваші пристрасті, толеруйте ворогів, лишіть ненависть« (скільки в цім драгоманівщини!), — не для європейської людини. »Їх мудрість не зроблена для чинних рас Європи. Буддистська наука кличе до зречення, а ми хочемо діяти (пригадується знова Гете »з початку був лиш чин«); вона нас учить нічого не бажати, а в нас бажання є сильніше за

життя. Нарешті, як винагороду за наші зусилля, вона нам обіцяє нірванну (наш рідний соняшно-клярнетний спокій!), цілковитий відпочинок, якого сама ідея лякає нас. Сакія Муні прийшов не для нас, він нас не врятує»¹⁴⁵.

Це не є ідея окциденту. »Нація, яка . . . відкидаючи всяку ідею слави . . . блиску, індивідуальної вищости, зводить все до задоволення матеріальних прагнень мас, себто до заспокоєння потреб насолоди найбільшого числа, стане готовою жертвою для завоювання. »Хто хоче спасти своє життя, губить його«. Інтерес ніколи не зможе уґрунтувати чогось; маючи страх перед речами великими й героїчною посвятою, він доводить до стану ослаблення й деморалізації»¹⁴⁶.

Живуть і панують лише раси, які не знають сумнівів, які не задумуються над правом на власне існування і на існування коштом слабших і нездар; раси, які покладаються не на обставини, але на свою невгнуту силу, для яких і розріст і їх ідея є догмою абсолютною, не релятивною, шукаючою санкції, вартістю. »Бо не знати, чи від початку світа можна назвати однісіньку культуру, установу або релігійну науку, якій би вдалося утримати, стаючи на засади, яких вартість уважалася лише релятивною«. Сильні народи — це ті, в школах у яких »вливалося залізо в душу дітей«, а не розслаблюючі доктрини »загальної справедливості«, пошанування ворогів¹⁴⁷.

В цих двох світоглядах, окцидентальнім і буддистським, втілюється боротьба рас сильних з расами слабими, які лише в дегенерації сильних бачать

свій рятунок. Але кожна здорова нація, яка не хоче згинуть, повинна стрясти з себе «буддизм», бо він є смерть і гибель. »Мрійники про всесвітній мир і братерство народів (каже Шпенглер) . . . це духові провідники феллахства, це лиш інша форма пацифізму. Здане на себе саме міркування (інтелект) все було вороже життю й історії, невойовниче . . . Світовідчування всього расового, рішення бути суб'єктом, а не об'єктом історичного розвитку (бо третього не має), коротко — воля влади, мусить тепер боронитися перед доктриною, якої прихильники . . . думають заступити дійсне — логічним, владу фактів — абстрактною справедливістю, долю — розумом . . . Колись переміг Рим решту античного світу тим, що зумів викреслити з своєї політики феллахські інстинкти . . . Успіх феллахів означав би зречення нації з історії *не на річ вічного миру, лише на річ інших*«. Така феллахська нація вернула б до первісного стану спокою, зняряддя в руках інших, до стану, який »хитається між довгим терпінням і переминаючими вибухами люті« . . .¹⁴⁸.

Чи треба звертати увагу читача на аналогії, які мимоволі самі напрашуються? В кожному разі, в однім Шпенглер мав рацію: люди будуть вічно ритися в землі, будувати піраміди, завойовувати країни, організувати незорганізоване і боротися між собою. Хто хоче вирватися з-під влади цього закону в ім'я феллахського »миру« і »загальної справедливості«, лишиться його пасивним виконавцем. Хто не хоче працювати для своїх абстрактних ідеалів, працюватиме »на фараона«. Лише ця дилема стоїть перед нами.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ

Р О З Д І Л І

НОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ «ЕРОС»

Мотто до цієї книги виглядає наче загальне місце. Але воно представляється в іншій світлі по висвітленнях, що я до нього дав у перших частинах.

Те, що бракує українській ідеї, це *«цілком новий дух»*. Наша мандрівка по пустелі ще не скінчилася тому, що були в нас тисячі воць замість однієї, і сотки туманних, замість однієї, яскравої думки, що лучила б усіх в одну цілість. Бо що є нація, коли не скупчення мільйонів воць довкола образу спільного ідеалу? Ідеалу панування певної етичної групи над територією, яку вона одержала в спадщині по батьках і яку, хоче залишити своїм дітям.

Переклад наших підсвідомих *хотінь* на ясну мову *понять*, — так означає Фіхте спосіб кристалізації всякої ідеї. З тих двох частин складається українська ідея. З ясно сформульованої мети, з *образу ідеалу*, до якого стремить національна воля, з *самої волі*, і з чуттєвої сторони, з національного «еросу», «емотивности» (Барес). З *почування*, що є мотивом діяння, і з *думки*, що надає почуванню означену форму (Спенсер).

Власне недорозвинення «емотивного» первня було якраз причиною наших останніх катастроф. Запал «Марсельези» лишився б звичайною жакерією без людей Конвента, що дали йому формулу і зміст. Але і кличі 1789 позістали б порожнім криком без запалу «Марсельези». З українською ідеєю не в'язалося цього потужного патосу.

України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в *нашій душі*. Можемо й повинні *опалити цю ідею вогнем фанатичного прив'язання*, і тоді цей вогонь з'їсть у нас нашу рабську «соромливість» себе, що нищить нас, як соромливість своєї правди знищила французьку аристократію, як ідеологія «кающогося дворянина» знищила російську шляхту, а в цім вогні спопеліють і чужі ідоли.

Але лише тоді! Бо поки ми не виплекаємо в собі пристрасного бажання створити свій світ з зовнішнього хаосу, поки «малоросійську» ніжність не заступить у нас зачіпна любов посідання, поки теореми — не стануть аксіомами, догмами; «соромливість» — не обернеться в «брутальність», а безхребетне «народолюбство» — в агресивний націоналізм, — доти не стане Україна нацією. Це є той досі нехтований, «суб'єктивний момент», без якого ані природні багатства, ані число людности, ані жадна «еволюція» нам не допоможуть. «Національність — пише *К'елен* — в першій мірі має суб'єктивний бік. Це волевий і тепловий елемент, який може підноситися до температури пропасниці, але й спадати нижче нуля. В останнім разі не вистануть нації жадні об'єктивні передумови, щоб здобути від історії признання своїх претенсій на державне

існування. В тім лежить між іншим точка тяжіння проблеми України«¹.

В нас тим моментом нехтували. Замість розпалювати до білого ту «емотивність», — у нас її гасили. Ніколи національні постуляти не в'язалися в українстві з «залізною силою ентузіазму». Слово націоналізм опльовувалося «народолюбцями». Його соромилися. Прив'язання (українця) «до того, що дає йому життя», до свого, він уважав «смішним»², як і «всі інстинктові почуття». Його ідея не сміла мати нічого з «релігійного фанатизму», нічого з «розпалу змагань». Треба було зробити так, щоб «розумові виводи брали верх над емоціями». Здушити екстазу, забити в ідеї її нерв, зробити з неї нудну партійну програму — ось чого хотіли в нас. «Різка напруженість» національних стремлінь п'ятнувалася як пережиток некультурних віків, як «хоробливе явище». Драгоманів гремів проти «духу старозаконної нетерпимости», випоминаючи його навіть Шевченкові. Він, як і його учні, не тямили, що *нетерпимість до чужих богів — лиш відворотний бік непохитної віри в своїх*.

Досі українство не здобулося на це велике хотіння. Його хотіння покривалося досі з «ніжною любов'ю» до свого, не знаючи волі накинути себе силоміць і своїому окруженню, і зовнішньому світові, не маючи такого заперечення чужої ідеї, яке захитало б її в її підвалинах. «Чому ми такі нікчемні? — питається одна з «роздвоєних» українських душ, і відповідає — «тому, що нема в нас *точу*, а коли й є, то таке ж нікчемне і кволе, як і ми»³. Це була нікчемність волі, в якій Фереро

добачає головну недугу цілого нашого віку взагалі.

Не можна сказати, щоб українська ідея зовсім була позбавлена «емотивного» забарвлення, лише було воно «нікчемне і кволе». Затрималося на примітивнім щаблі розвою. *Наша воля до утвердження національної особовости* не піднеслася до заперечення ворожих воель, до свідомости, що «кожний лиш те посідає, що іншому видер»; без панських забаганок, «ми просто *любили* своє, просто без свідомости *почували ніжність*» до всього рідного, свого, «наського»⁴. І поскільки тут дійсно приходило в гру це «без свідомости», то ця «емотивність» в українстві була, але недорозвинена, пасивна, *лише оборонна*. «В питаннях національних ми не йшли даліше тієї границі, котра визначалася потребою *самооборони*. Дуже гидкий був нам так польський, як і московський націоналізм з *інстинктом державного насильства*»⁵. Інстинкт, без якого мертва всяка ідея, якому завдячує свою життєвість польщина і російщина, був ненависний нам. Парадоксом звучала теза, що всяка здорова ідея, що хоче перемогти, мусить поконати ворожий світ.

Українець не хоче побіди своєї ідеї, коли вона до того вимагає сили, коли її тріумф купується «насильством, примусом»⁶. Перемога ідеї повинна прийти без заклику до «національної ненависти», на якій нічого «не можна будувати»; «злоба» супроти ворожої думки, «жагуче, одважне прагнення знищення в самих його основах» противної ідеї, заклик до «темних інстинктів мас» — це були емоції, які треба було укоськати, навіть як вони скеровуються проти ворожого світу⁷.

І навіть тоді, коли український патос переходив до заперечення чужого, було те заперечення неповне, половинчате. Навіть революційне українство знало, в суті речі, лише »чого воно не хотіло, а не чого хотіло«. Його бажання »зруйнувати існуючий лад« було лиш виразом того почуття, що стреміло тільки знищити »насильство« в світі; до організації нового »насильства« революційне українство не додумалося. В нього не було »бажання панувати над кимсь«, лиш гола непродуктивна, чисто оборонна »ненависть до рабства«⁸.

А цього було так мало! Сама »ніжність«, пошанівок до свого, — не тільки не дасть перемоги ідеї, але й не пірве свого народу до чину. Латинська церква, з *чужою* мовою, так само як східня з її церковнослов'янщиною — помімо того захопили і пірвали маси, а які спустошення робив серед українців, та й тепер робить, *чужий* у нас російський большевизм! Очевидно, сама »ніжність«, сама поверхова »наськість«, сантиментальна любов до свого, не дасть ідеї перемоги. *Щось інше* мусить ще в ній бути, в її патосі. І це »щось«, до чого горнутья підсвідомо маси, що є суттю ідеї, освячуючи її незрозумілі й чужі масі деталі, — якраз і є власне цей *інстинкт панування*, влади, бажання накинати себе ворожій думці й світові, *вести* за собою, уряджувати життя, хоч би й силою. Маси, так вразливі на цей »інстинкт насильства«, що вітрять його навіть у чужій по формі ідеї, і часто приймають її, жертвуючи їй млявою, недокровною, однобокою, лише оборонною, за »ніжною«, трусливою, — хоч і »своєю« ідеєю.

Наш патос був »тугою за чистим, людським, мирним . . . життям«⁹; але ж життя це не лиш туга, але й гнів! Не лиш мир, але й війна! Підставою українського відродження було »щиросердне хотіння«, а »не примус«. Але ж, щоб перемогти, патос нової ідеї не може обійтися без волі до примусу, а часом — до »грабіжу чужого«. Бо що в підбитій нації є ще »своє«, що не стало привлачене чужими? Навіть на своїй території чується така нація »на нашій не своїй землі«. В полудневім Тиролі навіть прастару назву країни, навіть німецькі назвиська зіталізовано, зроблено »чужими«.

Інстинкт панування (»примусу«), властивий всякій великій ідеї, і ніколи без нього вона жадною »ніжністю« Винниченка, ані »сопілковою« філософією Федьковича, ані »антифанатизмом« Драгоманова, ані Тичиновою »музикою«, ані »народолюбством« соціялістів, — не здобуде собі права на буття. Мало хотіти підважити чужу волю, треба поставити на її місце свою, яка вбрала б в ланцюги ворохобний світ фактів.

В нас протестувалося проти чужої ідеї тільки в ім'я »гуманности«, »ніжности«. »Не вірю в те загальне в нас, — що йде поруч із знуцанням над людиною . . . Людина для мене самоціль, нехай мені й закинуть, що то гуманізм«¹⁰. Але лиш той спротив творчий, який є вагітний грядучим »знуцанням« над опірними ворогами великої ідеї. Коли б той дух негачії поганства, не жив у катакомбах, не жив уже в перших християнах, не схилилися б перед ним римські орли.

Драгоманів гримав проти патосу пророків, бо мало

в них було «гуманности, альтруїстичних думок», а натомість багато «скаженої злоти проти тих, хто не приймає віри пророків і апостолів»... Страшне засліплення! Бо безсила є та ідея, яка обмежується лиш «альтруїзмом» до себе, а позбавлена «скаженої злоти» проти чужого світа. Ось слова одного большевика: «РСФСР не лише п'ять букв, але й п'ять огненних знаків, що звістують світові нову правду. За ці п'ять знаків я візьму рушницю і піду вбивати». Якою «гуманністю» можна збороти цей чортівський патос і слуг диявола? Посилаючи на смерть тих, хто не поділяв його науки, Кальвін казав: «Бог так хоче, щоб пішла в непам'ять ціла людськість, коли треба битися за Його славу»¹¹. Ось той патос (лиш зі знаком плюса, не мінуса), який бракує українській ідеї, що знала лише захват до свого, але не заперечення чужого, що до 1917 р. не здобулася на протиставлення патосу займанця — власного патосу; тих, що хочуть знищити займанця.

Всяка творча ідея потребує не тільки визволитися (*se liberer*), але, як казав Ле Бон, накинутися (*s' imposer*) оточенню. В нас відкидали «примус» в ім'я «ніжности», там відкидали «ніжність» в ім'я тріумфу над нашим. В приявності цього духа не лиш спротиву, але й волі панування, волі не лише до визволення, а й волі до примусу, не лиш до «людяности» — і є сильна сторона «емотивности» творчих ідей. І поки цей складник не увійде в нашу «емотивність», — мертвою і безплідною останеться українська ідея, цькована й опльовувана чужими, що дбають не про «ніжність», але про самоутвердження.

Чужі ідеї, з якими доводилось нам мати діло, все мали те, чого бракувало нам. Духовість російського проводу пересякнута наскрізь тим інстинктом, про який тут говорю. »Чим я не хотів би бути — читаємо в Достоевського, — чого я не прагнув би довершити, чи я стану добродійцем, чи павуком, що ссе чужі соки, — що то все мене обходить? Я знаю, що хочу панувати і цього досить!« А в другім місці: »... великий історичний закон полягає в тім, що ми ніколи не станемо великою нацією, поки не виплекаємо в собі певної зарозумілості («самоментія»), свідомості власної ваги для світу... Всі великі нації власне через те могли розвинути свої великі сили, що були такі »зарозумілі«; що мали певність, що якраз тим служили людськості, що гордо, незмінно й послідовно лишалися тим, чим були«¹². Що це, як не патос приказу, що не лиш боронить себе від заливу оточення, але й накидає йому своє »горде« й »зарозуміле« національне обличчя?

Цей патос був і в Пушкіна, в Тютчева, і в Блока, і в Маяковського, в передреволюційній і в пореволюційній Росії. Один з ворогів большевизму пише про них: вони зовсім відрізнялися від »підвладної« людности, »комуністи чомусь всі голені, в скіряних куртках або робітничих блюзах, в високих чоботях... Говорять *уривчасто, коротко... Рухи різкі*. В їх захованні відчувалася, коли не природна енергія, то рішучість, відвага, а часто грубість«¹³. — Хто говорить »уривчасто«, »коротко«, й »різко«? Той, хто приказує! Отже знову той патос командування, патос тих, яким не вистачає »широсердне хотіння«, які твердять, що ідея, щоб перемогти опір

цього світа, оточення, чужої ідеї й своєї пасивної маси, — потребує »відваги«, »різкості«, »енергії«, »примусу«, »рішучості«, а часто й »грубості« . . .

Ця воля може бути спершу навіть не усвідомлена: ані Хмельницький, ані Вашингтон, розпочинаючи повстання, не думали спершу про незалежну державу, але — в них був той дух »combativité«, абстрактної в службі ідеї свободи, відвага витягати найскрайніші логічні висліди з становища і воля до влади, яких не заступить жадна програма. Цього бракувало чуттєвій стороні провансальства.

І то як у відношенні до чужої ідеї, до зовнішнього, яке треба перемогти, так і до власного оточення, в якому ідея розвивається, і якого силу тяглості (інерції) теж треба перебороти. В тім випадку »примус« так само конечний, як і в першому, і тому носії нових ідей, помімо їх нераз »демократичної« мови, не визнавали за масою ролі творчого чинника, лише все за провідною групою. Чуттєвий момент тих ідей обходився без солодкової симпатії до цієї маси, в ній скорше була та, змішана з жагою посідання любов, з якою трактує свій матеріал різьбар. Ідеологи сильних ідей, в Росії, казав один москаль, »з повним спокоєм були переконані, що нарід наш в ту ж мить прийме все, що ми йому вкажемо, себто *прикажемо*. . . Наші »общечеловеки« були в відношенні до свого народу цілковитими поміщиками, навіть по селянській реформі« . . . »Що ліпше — ми чи нарід? — питається *Достоевський*, народові за нами, чи нам за народом? . . Ми повинні схилитися перед народом . . . але . . . під одним лиш услів'ям і це *sine qua non*: щоб нарід і від нас

прийняв багато з того, що ми принесли з собою. Ми не можемо знищитися перед якою б то не було його правдою; наше хай останеться при нас і ми не віддамо його нізащо в світі, навіть у скрайнім разі, за щастя получення з народом»¹⁴.

Сторонником «примусової» ідеології супроти мас був і творець большевизму. Маса для нього ніколи не є мірником правди, ніяка «воля народа», ані засада більшості не змусить його зректися своєї правди. Його ідея не повинна була шукати науки в стихії, вона переможе лише «в боротьбі з стихією» маси, яку має «стягнути» з її звичного шляху. Зовсім недемократично твердив він, що «десяток розумних вище за сотку дурнів»¹⁵. «Щоб вийти з стану дитинства», пише Ленін, всякий рух «повинен власне заразитися нетерпимістю в відношенні до людей, що затримують його ріст своїм паданням до ніг перед стихійністю»¹⁶.

Що могли протиставити наші драгоманівці тому — хоч негативному й ворожому нам — самопевному патосові ідеологів російського червоного націоналізму? Так само ставився до народу (до «трусливих егоїстів») — «друг народа» Марат. А ось що читаємо в польського націоналіста, Романа Дмовського: зібрати суспільність під прапор однієї ідеї ніколи не можна «через погодження суперечностей вогню з водою, але — через згуртування тих, які стоять при даній ідеї, і змушення до послуху тих, хто по доброму не хоче її визнати»¹⁷. Правда, яка вражаюча подібність думок? — А на порівняння, ось відповідь українських «народолюбців» на це саме питання («ми з народом, чи народ за нами?») — «Ми

поклонились народові, як животворчій стихії, яка мусить залічити всі рани... битія нашого, яка мусить одвіт дати на всі наші питання про індивідуальну і общеську свободу, про індивідуальне і людське щастя«...»Куди нарід наш сам схоче йти, так і буде«¹⁸...

В перших двох випадках провід давав свою відповідь на питання «стихії», в останнім — запитувався у «стихії», що йому робити? Там — незломна воля перемогти пасивність маси й повести її, тут — страх перед накиненням своєї волі, як перед «якобінством» і «деспотизмом»; психіка тих, що ведуть за собою, — і тих, що плентаються в хвості стихії і подій. Психіка провідників, і — проваджених: «пастирів», і «овець».

Та самопевність, якою забарвлений чуттєвий бік всякої великої ідеї її речників, є ніщо інше, як безоглядна віра в себе, хотіння s'imposer пасивній матерії, не в неї шукати ідей. Ідея, яка в своїй емотивній стороні немає цієї зачіпности, ніколи матерії не опанує.

Коли отже українська ідея хоче підняти боротьбу з іншими за панування, мусить в першу чергу залишити прокляту спадщину невільничих часів. Мусимо перевести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктовні почування», «емоційність» замість «розумовости», дух «національної нетерпимости», — все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже й молоде українство. На місце amor intellectualis повинна стати віра, яка не знає сумнівів, і пристрасть, що не знає жадних «чому». Прив'язання до свого мусить доповнити

воля, витиснути свою печать на чужім; замість залежності від стихії — мусить стати воля привести її до послуху. Мусимо нести відважно свою віру, не схиляючи чола ні перед чужим, ні перед власними »маловірами«. Мусимо набрати *віри в велику місію своєї ідеї*, і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря. »Фанатизм« і »примус«, а не »ніжність«, сповняють основну функцію в суспільнім житті, і їх місце не може лишитися незайнятим. Не займемо ми, займе хто інший.

Природа не зносить порожнечі.

Р О З Д І Л І І

ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ — ЯСКРАВІСТЬ, ВИКЛЮЧНІСТЬ, ВСЕОБІЙМАЮЧІСТЬ

Тільки безусловна віра в ідеал хоронить його від розкладу; вона не допускає до жадної дискусії над його наказами, до жадних розумувань над усталеними заповідями. Емоційне, чуттєве забарвлення ідеалу стереже його від найсильніших логічних нападів, найбільш незбитих розумових »доказів«. Аксиоматичний характер ідеалу (який він завдячує цій »емотивності«) згори виключає всяку розумову аналізу, робить ідеал *нетикальним*, оточує його

міцним муром »фанатизму«, якого не розвалити найтяжчим гарматам переконувань, глуму, обману або провокації. Там, де інтелектуаліст гризеться сумнівами, де за їх підшептами, двоїться його ідеал і його душа, — там віруючий, не тратячи часу на безплідні дискусії, як Лютер, кидає в Люципераспокусника каламарем, і мара щезає. Непереможний в штуці *аргументування*, диявол сумніву тікає перед такою вірою.

В нас якраз боялися цієї віри! Не любили »примусових думок«, ані »абсолютного ідеалу«, »ми логікою розсудили« питання нашої віри. Наше відношення до своєї й чужої ідеї базувалося на славнім »тому, що«, а наше відношення до дійсності переносили ми, за Драгомановим, »з почуття і віри на науку і розрахунок«. Не в гарячій, беззастережній прив'язанні до своєї ідеї (не в »емотивності«), але в моментах її чужих, шукали ми санкції і оправдання цієї ідеї. Позбавлена емотивної підтримки, душа українця, навстіж відчинена нашештам часто чужої логіки, хиталася між різними, часом собі суперечними думками, не вмючи *відділити* в собі Савла від Павла, не віруючи ціло ані в одне, ані в друге.

Ось у цім слові »відділити«, в неясності змісту української ідеології, є причина нашого, що так скажу, національного атеїзму. Ось що про це пише Фереро: Людина може увірити в якусь правду лише »коли вміє її *відрізнити і протиставити* тому, що противне їй . . . (добре — злому, красу — гидоті, правду — похибці). *Лиш тоді* може вона розрізнити свої вартості й протиставити їх протилежним, —

коли відділяє їх ясною чертою, означеною межею. »Означити« (definir) походить від »знак« (finis), який означає границю, межу. Коли ці границі затерті або помішані, тоді добро, зло, правда й помилка, гарне й гидке мішаються. А в такому випадку як може воля бажати їх або ні, коли не вміє розрізнити?« В таких разі все кінчиться »анархією доктрини і ослабленням волі«¹⁹. Тут властиво було взаємне діяння. »Анархія доктрини« привела до »ослаблення волі«, »ослаблення волі« до логічної казуїстики, до повної »анархії доктрин«, з яких ні з одною не в'язали в нас ні пристрасної любови, ні сильної відрази.

Нам бракувало національного догматизму. Вірити можна лиш в те, що яскраво стоїть перед духовим зором. А що могли ми любити, коли бачили світ мов через льорнетку, накручену на чуже око, де все зливалося в неясну саламаху, де не можна було відрізнити націю від племені, самостійність від федерації, рідної країни від »слав'янства« або »Сходу Європи«, нарід від племені або кляси, націоналізм від інтернаціоналізму, державництво від провінціалізму, свою ідею від чужої, угоду від боротьби? — Образ того, що треба було любити зливався з образом того, що треба ненавидіти. Яскравого протиставлення Бога і мамони, якому завдячує свою силу кожна релігія, — в нашій національній ідеології не було, не було догми, а значить і »еросу«, а значить і правдивого націоналізму, який притягав би маси.

Яскравою ідеєю була мрія — образ російського трьохраменного хреста на Св. Софії в Стамбулі, або

Польщі od morza do morza. Можна було вмирати за суверенність нації, але за пропорціональне виборче право? . . . За Україну »як земля вширшки, як небо ввишки«, але за »автономію«, »самоопределение с присоединением«? Можна було гинути за самостійність, але не за федерацію, не за ту саламаху звалених в одну кучу, невідділених яскраво одна від однієї ідейок, з причепленими до них безко- нечними »але«.

Не маючи яскравого ідеалу, що виразно відрізнявся б від інших ворожих, українство *не могло мати сильної віри* в нього. Тому й старалися підперти його розумовими доказами, від яких ідеал блід і розпливався мов туман.

Для того, щоб ідеал був ясний, треба його »відрізнити і протиставити тому, що противне йому«. Цього українство ніколи не робило! Тут воно задовольнялося формулою Гр. Полетики, »патріотическим разсужденіем« на тему »Малої Росії«: »яким образом можно бы оную нынѣ учредить, чтобы она полезна могла быть російскому государству без нарушения (iii) прав и вольностей«. Це було цілком щось протилежне до формули Хмельницького — »нехай одна стіна о другу удариться, одна впаде, друга зостанеться«. Драгоманів застерігався проти сполучення української ідеї з поняттям »суду Божого«, з образом, що цілком відповідав сорелівському »мітові« або візії Шевченка («Зоповіт«, »козак безверхий«). »Поступове« і »соціалістичне« українство ХІХ-ХХ вв. теж прийняло формулу Г. Полетики. Його засадою, як і Г. Полетики, — стало шукати »приємливого для обох боків виходу з

конфлікту». Монархісти розуміли національне відродження «спільно з національним відродженням всіх трьох Русий». Зрештою і автор «України ірреденти», для отримання прощення за «гріхи молодости», — висловився проти «національної ексклюзивности», і радить «змагатися за добро нації . . . без ворожнечі до інших і в злуці з іншими націями»²⁰.

Бельгія і Чехія у війні 1914 р., що відразу стали по боці Антанти, большевики, що відразу виступили з «інтернаціональними» гаслами — одверто протиставляли свою ідею ворожим їй силам. В нас старались вгадати яка сила перемаже, щоб на ту «орієнтуватись», і це звалось «реальною політикою». «Общество — писав П. Куліш — подпав под иноплемєнную *власть*, неизбѣжно деморализується, доколѣ беззавѣтно не признаєт в ней охранительного *начала благоустройства*, или же не возстанєт против нея со всей енергіей отчужденія».

Думаючи передусім не про «власть», лише про «благоустройство», — українська ідея не могла бути ані яскравою, ані різко, «со всей енергіей» протиставляти себе іншій, і в наслідок того — «неизбѣжно» деморалізовалась».

«Was ihr den Geist der Zeiten heisst, das im Grund der Herrn eigner Geist» — це правило второпали інші, сильні народи, які з себе *творили* «дух часу». Наш провід — волів до нього пристосуватися а не надати матерії власну форму . . .

З цим має раз на все зірвати нове українство. Бо всі ці ідейки (слов'янофільство, «Схід Європи»,

соціалізм), мусять безплідними вмерти, як усе половинчате, що стає в дорозі цілому. Українство мусить усвідомити собі, що його ідея, коли хоче перемогти, повинна бути яскравою ідеєю, себто виключати всяку іншу, основуватися не на частиннім, але повнім запереченню чужої. *А для того ця ідея повинна бути всеобіймаючою.* А це значить, що вона повинна перейнятись поняттям політичної влади, над людністю і територією, а по друге — натхнути собою таку суспільну форму господарства, яка б дозволила їй піднести «благоустройство» країни під своєю хоругвою, потроїти видатність моральних і фізичних сил країни в порівнянні з її теперішнім станом.

Досі наша ідея журилася всім іншим, тільки не цим. Їй було байдуже «як там впорядкується вище державне начальство»; чи будемо мати власні «двір, армію, в'язниці і жандармів». Їй не потрібні були ці «шумні» й «далекі» програми «непевної вартости». Ходило лиш про «забезпечення культурного й суспільного самоозначення», про «волю особи»; радилося не «рватися заложити свою державу», але стреміти до «волі краюї, громадської», бо «самостійність віджила свій вік». Метою було лише «соціальне визволення» і щастя селянської «мирної країни», не задираючись з ніким, соціалістичне або хліборобське «благоденствие». Хто його дасть — все одно, «європейський Схід», взагалі «вітер зі Сходу», якась наднаціональна організація. Отже збереження, трохи зреформованого чужо-державного ладу в середині, і — на зовні. А все це, і провінціалізм, і інтернаціоналізм, було зреченням з найважнішої

функції зорганізованої нації — урядження влади, передача її чужій ідеї і державі. Це було *не повне, але частинне* лише, заперечення чужої ідеї; капітуляція перед нею, що обмежувала всеобіймаючість національного ідеалу.

Як «примус» в чуттєвій стороні свого ідеалу, так відкидало українство, в своїй змістовій частині, момент влади, властивий усім творчим ідеям. Воно часом бунтувалось проти чужого категоричного імперативу, але — лише в ім'я його обмеження, не протиставляючи йому свого безоглядного наказу. Ми не воювали на те, щоб на місце «фальшивої» ієрархії поставити «правдиву»; не на те, щоби, як протестантство, установити нові права й обов'язки. Лютерові належать слова: «Що є війна, коли не скарання безправства й злого? Нащо воюють, коли не на те, що хочуть мати мир і послух?»²¹. А ось що каже большевик: «На черзі дня — ряд грандіозних *вибухів*, щоб потім *скувати* землю в один залізобетон» . . .

«Скувати», «змусити до послуху» сили оточення, принести ідею свого, нового порядку, — ось перше завдання всеобіймаючої ідеї. І якраз тих функцій зрікалося українство, уступаючи їх іншим, — у відношенні до зовнішнього світу й до світу власного оточення. *Чуттєву сторону* українського ідеалу означали в нас словом «ніжність», яке включало «насильство» і «зачіпність». Та «ніжність», яка була примітивним щаблем об'єктивації волі, мала свій відповідник в *інтелектуальній*, змістовій стороні українства, який полягав у зреченні найвищої функції нації, функції влади.

Щоб говорити з Карляйлем, провансальський націоналізм звертав увагу на «неістотне» національного ідеалу. Великі ідеї все відрізняють істотне від побічного. В істотнім — не знають компромісів. Неістотне — лишають на волю долі, не зачіпаючи його, як царська Росія, що лишила нам шаравари, галушки, горілку, ковбасу, пісні і «малоросійські драми»; або як большевицька Росія, що лишила нашій пресі нашу мову (з чужим змістом), а владу — для себе, лишила нам землю, а собі — законодавство про неї і про нову панщину... У своїх споминах оповідає Раковський, що коли — під час якихось українсько-большевицьких переговорів — Леніну донесли, що Винниченко готов визнати советську владу, щоб лиш забезпечити права української мови, — большевицький папа весело гукнув: «Але ж добре! *Дайте йому навіть три мови!*» Подібно одному католицькому священикові, що готов був перейти на протестантство, лиш «не хотів проповідувати без ряси», заявив Лютер: «що ж завадить ряса? Хай має свою рясу при проповіді, *хай має три ряси*, коли це справляє йому приємність»²²... І большевицький, і протестантський папа, відділені від себе трьома сотками літ, — були апостолами нового «невільництва», нової ієрархії. Загумінковий пастор і провідник українського соціалізму — дбали лиш про позірне, але не про суть, про ту миску сочевиці, за яку продаються права первородства.

Відповідником до «ніжності» в емотивній стороні, була якраз, у змістовій стороні українства, та «мова», та «ряса». Щоденна праця над «здвигнен-

ням простого люду», *протиставлювана* «шумним програмам» — була цією «рясою»... «Краєві справи», *протиставлювані* «Русі Божою милостю» — були тією «рясою»... «Матеріальні та просвітні справи», *протиставлювані* «високополітичним справам», — все це були «ряси», які наші «народолюбці» вбирали на своє тіло для заспокоєння совісти, щоб забути про одяг чужої ідеології, в якій вбирали свою душу. Бо що значила католицька сутанна, коли в ній проповідувалися антикатолицькі ідеї? Що значила українська мова, коли в ній голосилися протиукраїнські ідеї, принесені чужинцем? *Всеобіймаючий* ідеал, організація влади є кінцевою функцією кожного національного організму, *для зовнішньої консолідації (боротьби з інтернаціоналізмом) і для внутрішньої (в боротьбі з атомізацією)*, для боротьби з зовнішнім оточенням, і з пасивним внутрішнім середовищем. Коли якийсь нарід дбає лише про «мову», лише про «селянську мирну країну», ксци він через глупоту провідників, зрікається сам «справування вищих функцій, це завдання перебирають чужі, займанці. Нація, яка не виробила собі ідеї нового «послуху» в світі, і в собі — все кориться варягам. Подібне втягнення нації в орбіту чужої ідеї наступає й тоді, коли вона улягає атомістичним забаганкам власного середовища.

Коли на зовнішні потреби нації її недолужна провідна верства дивиться лиш як на спір про те, хто «буде вбирати у фартушки африканських негрів», чужинці вчать її мудрішого погляду. І тут «ряса» не сховає нації перед життям, і тут нація не поставить себе поза дужки історії, тільки що не

для себе битиметься вона за ті «фартушки», лише в інтересах чужої ідеї.

Якого викривлення дізнає нормальний зріст народу, що зрікається самостійності, яким провадить чужа ідея, про це яскраво свідчить історія. Українці, що мусіли битися на мазурських озерах проти Німеччини або в манджурській гаоляні проти Японії, чи здиратися з останнього для чужих і ворожих їм цілей III-го московського інтернаціоналу для скріплення велико-державної сили пасожита; Ренцина і Саксонія, що билися проти Австрії і Прусії під орлами Наполеона, скріпляючи своє власне ярмо, — ось приклади гелотства народів, які переказали журбу про вищі мети нації чужинцям, задовольняючись «рясою». *Марними є отже надії, що через те самообмеження нарід зможе увільнитися від тягарів і жертв, зв'язаних з вірністю «всеобіймаючому» ідеалові своєї нації.* Ті тягарі будуть потрібні, потрібні й жертви, лиш що підуть вони на зміцнення чужої влади.

Подібне втягнення в орбіту чужої ідеї наступає для нації тоді, коли її провід улягає атомістичним, відосереднім забаганкам власного середовища. Так було з вітчизною Сташціца, що писав про свій нарід: «Необачний нарід, основуючи свою внутрішню волю лише на неплаченні податків і на нетриманні війська (дбав лише про «рясу»!) спровадив на себе зовнішню неволю»²³. Наша драгоманівщина, яка теж внутрішню волю бачила передусім у свободі від усяких тягарів і в «безначальстві», спровадила на себе зовнішню неволю, чуже начальство. Атомізована суспільність, що для своєї «ніжності» не хоче

сконсолідуватися в самовладчу організацію, паде жертвою покликаних або непокликаних варягів.

Коли це станеться, наступ ворожої ідеї прямує далі. Тоді оманю показуються побожні бажання провансальства врятувати бодай свої льокальні цінності «для хатнього вжитку», «добробут» чи «благоустройство», бо ж від того, *«як там упорядкується вище державне начальство» залежить і доля «домового вжитку»*. Всі зусилля нації, позбавленої самовладства, йдуть намарно, навіть ті, що стремлять до заспокоєння місцевих потреб. Визволені 1648 р. українські селяни підпали під панщину, запроваджену 1783 р. Росією на Україні. Чужовладство ж довело й до того, що під червоною Росією український мужик — *«владеть землею имеет право, но урожаем никогда»*. Надія, що замкнувшись у вузькі границі «ряси», потреб домового вжитку, нарід може врятувати хоч їх, показується злісною оманю. Навіть в останніх окопах не схорониться своя ідея, і звідси її виб'є чужа, в такому випадку.

Ця чужа ідея побиває тоді свою, «рідну», коли ця не здобудеться на універсальну думку, ані на міцну волю її накинути. Тоді всі ці «ряси» і «мови» мандрують до музеїв або до «рідних» гопакіяд, і сама ж маса зачинає з них глузувати. Тоді навіть ті, з «вищої тисячки» дезертують: Гоголь говорить про «Москву мою родину», (як пізніше — «рідною мовою» червоні українські лакеї). Квітка пише оди білому, а Валеріян Поліщук червоному, цареві; тоді юрба зачинає захоплюватися «прекрасным русским языком» і «вітром зі сходу»; тоді відживають теорії

про »три галузки« московського народу, тоді пережитком стає не лиш суверенність, але й »ряса«.

Тоді націю охоплює параліж. Філософія рентора, що стремить не до влади, не до організації, а до вживання і »добробуту«, скоує навіть економічну енергію нації. Приспана в політиці, та »жадность захвату чужого, дерзость силы«... та »грубая первобытная правда«, яка на думку нашого історика »управляла... нашим родным плугом в мало-россійских пустынях« в XVI віці, яка »вела вперед хозяйство, промысл, торговлю«, — заламується і в економіці. А нація, помимо своїх багатств, стає »серед скарбів землі голота гола«, стає »плохою гречкосійською породою«, верствою, клясою, уступаючи й політичне, і економічне зорганізування краєм — чужинцям. Стає плем'ям чужої нації, з мудрішою елітою, з філософією здобувців, але не уживачів; організаторів і продуцентів, не консументів; войовників, не пацифістів²⁴.

Бо лише та дія, що організує життя, — надає йому свій національний характер, а не та »рідна«, якою дихають пасивні маси. Українські пісні співалися віддавна, але світ признав їх нашими лише від хвилі, коли з'явилися українські диригенти світової слави. Українське козацтво перестало існувати для світа відколи дістало чужих генералів. Українські легенди пізнав світ не тоді, коли їх оспівував по російськи Гоголь, лише від часів Шевченка, О. Стороженка і Марка Вовчка. За Куліша наш мужик, вірний свому аристократичному інстинктові, називав Правобережжя Польщею, бо коли там головні експортери збіжжя, цукро-

варники, аптикарі, інженери, агрономи були поляки, коли вони були організаторами життя, коли вони лише стреміли до політичної влади в краю в 1863 р. — то й край до них належав; не лише в їх власних думках, але почасти і в думках закордону й навіть самої Росії, яка ще за Карамзіна уважала Польщею все, що за Дніпром. Українська маса працювала перед 1917-1921 рр. так само, як перед і по тім, але Україну, як реальність, визнав світ лише в ці роки, себто тоді, коли український селянин, покинувши свої ідеали «мирної селянської країни», взявся за політичну й економічну організацію краю, і за меч, коли його еліта, хоч незугарно, хоч хвиливе, намагалася засвоїти собі цілі й прикмети кожної національної еліти.

Без всеобіймаючої ідеї ніколи українство не вийде зі стану провінції. Без революційної ідеології соціалізму, самий рух за підвищення зарібною платні був би мертвою ідеєю. Боротьба за соціальні й політичні здобутки французької революції не дала б жадних наслідків без староримської республіканської містики, якою окружено рух 1789 року. Всі зусилля англійських колоніяльних отаманів-купців не привели б до нічого, коли б не велика ідея, що одушевляла їх, ідея вибраного народу, що має *панувати над світом*. Без тієї ідеї не могла б повстати і габсбургська імперія. «Імперіялізм з доби Вільгельма II був засуджений на невдачу, бо зовнішнє виявлення могутности є ніщо, коли бракує волі володіти світом»²⁵. Тим браком «жермуючої», владарної ідеї пояснює Барес якраз невдачу буланжизму, «безплідність чудових національних конвульсій»²⁶...

У своїй зовнішній політиці кермувалися ми не думкою щось «опанувати», а задоволити лише соціальні, примітивні потреби якоїсь кляси; як соціалісти і провансальці зі своєю думкою про «соціальне визволення», про «мову» і «рясу», не журячись, «як там впорядкується вище державне начальство». («федерація«!). В таких випадках приходило переважно лише до «безплідних конвульсій», жакерій, але не свідомих політичних рухів.

Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом «конвульсійних вибухів», народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе в дома невільником не лише політичним, але й духовим і соціальним, нацією з «анархією доктрин» і з «ослабленням волі»... Так буде доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які панують в нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки *національна ідея*, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ.

Через те, що нація є вічна, що її воля не ідентична з сумою поодиноких воль, але щось самостійне; що її цілі досягаються цілими поколіннями, переростаючи цілі одиниці, родини, даного моменту.

Через це, що несамодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими. Вона не повинна робити угод з жадними доктринами, що обмежують її неподільний вплив, ані в середині, ані на зовні, лише вона має надавати зміст національній волі.

Конкретно це значить, що коли в момент, де йдеться про існування нації, хтось застерігає собі право »сецесії« (»катам помагати«), то жадні засади »права« й »справедливості« не повинні вхоронити його перед долею Кочубея. Це значить, що коли ходить о самоутвердження нації, не мають бути респектовані »федералістичні« забаганки національних меншостей.

Це значить, що коли географічне становище України вимагає сталого поготівля нації, то засада демократизму має відійти на третій плян, що тоді »воля народу« або демократичність форм правління можуть пождати на своє здійснення. Це значить, що ми повинні покінчити з тим, що німці звать *Verfassungskultus*, не робити з ідеї незалежності справу »тактичну«, а з форми правління принципіальну (як наші праві й ліві »державники«); урядити всі внутрішні відносини так, щоб вони служили приказу самоутвердження нації, але не »щастю« її членів, те що Ранке називає »приматом заграничної політики«.

Власновладність це значить, що коли одна кляса в ім'я своїх клясово-економічних (»рентарських«) ідеалів підносить руку на власну державу, то це не »боротьба за визволення трудящого люду«, лише національна зрада. Конкретно, власновладність

значить, що кожна кляса, яка хоче представляти націю, повинна стреміти не лише до клясово-соціяльних, але насамперед до політичних цілей, до закріплення політичного й економічного панування нації в себе дома, а не до віддання його в руки чужої, хоч би «братньої» кляси за ціну ніколи не додержуваних обіцянок «соціяльного визволення» народних мас.

Те саме відношення, як до атомістичних, повинно бути й до всесвітанських доктрин. Національна воля є щось інше від суми одиночних воль, вона вище «волі народу», його *часових* потреб, завдань і обставин моменту. В стремлінні нації до розросту грає роллю не її чисельна сила в даний момент, ні географічне положення, лиш той *суб'єктивний момент*, що зветься волею до розросту. Оттоманська імперія в XIX віці, сильна числом людности й традиціями, не могла використати чудового географічного становища (на чотирьох морях) і впала. Мала Англія в кінці XVIII віку мала заледви половину людности Франції, але це не завадило їй розпочати й довести до побідного кінця смертельну боротьбу з потужною противницею. Польща Ягайлонів мала такі самі не вигідні границі з Москвою як і за Катерини II, але в XVII віці Польща була в Москві, а в кінці XVIII в. Москва у Варшаві. Національна воля повинна стояти понад «природні границі», як і понад «даний стан національної свідомости». Вона не повинна числитися з ворожими сугестіями, що «ідея суверенности пережила свій вік», ні з всесвітанськими доктринами «сходу Європи» і проче. Національна ідея, що хоче жити,

має одверто голосити свій остаточний ідеал власновладства супроти зовнішніх, так як і проти внутрішніх сил, що сковують її енергію. Мети нації не обмежуються завданнями дня, ані тим станом, який застала дана генерація. Нація глядить в минуле, звідки в традиціях шукає свою відправну точку, і в майбутнє, яке має урядити для будучих поколінь, ретроспективно і проспективно, не нехтуючи традиціями, ані провідною ідеєю майбутнього в ім'я »завдань дня«.

Мусимо змести з дороги всі доктрини, що заваджають консолідації нації довколо одного ідеалу: — демократизм, соціалізм, всесвітянство, паціфізм. Кожна з цих ідей має відповісти на питання, чи вона скріплює націю, чи спричинюється до її могутності, чи навпаки її ослаблює. Не ідеал самостійності маємо оцінювати з точки погляду »свободи« одиниці, »демократичности« форми правління або »визволення пролетаріату«, чи щастя »плохої гречкосійської породи«, чи »мирного життя« країни, лише на те все треба глядіти з точки погляду власновладства і могутности нації.

Всю дотеперішню науку провансальства треба перевернути! Нас учили, що на національний ідеал треба »поглянути без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історії«... Якраз навпаки! Мусимо усвідомити собі криваві зусилля минулих поколінь, щоби знати як іти дальше до тієї самої мети. Нас учили, що ідеал нації це »земля«, »кусень чорного хліба« та спокій... Якраз навпаки! Тим ідеалом є експансія, організованість, власновладство.

Нас учили »завжди стреміти до згоди« з про-

тивною ідеєю, »не углиблювати національні антагонізми«, не віддаватися »безглуздій ворожнечі«... Якраз навпаки! Нація передусім мусить плекати в собі ті почування та ідеї, які помагають скорше дійти до мети.

Нас учили шукати чогось, »щоб стояло вище над усіми націоналізмами«, »всіх людей всіх вір признати братами«, шукати »інтернаціональної загально-людської правди«, виступати »під більш людським прапором, аніж релігійний та національний фанатизм«, »без зараннього рішення справ дальшої будуччини«... Якраз навпаки! Нісенітницею є »інтернаціональна правда«, бо це лише плащик для заборчої чужої ідеї, як російське слов'янофільство або большевизм. Нісенітницею є »загально людська точка погляду« в політиці, бо точок погляду є стільки, скільки націй. Інтернаціоналізм, слушно зауважив провідник фашизму, як любов — до цього належать двое. Коли ж цей інтернаціоналізм »без взаїмности« засвоює собі нація підбита, це політичний онанізм, негідний нації, що хоче стати вільною. Нас учили — »Коли волю народу забезпечує окремішність, треба змагати до окремішности, коли її краще забезпечує спілка (федерація) з другою нацією, треба використати федерацію«... Нісенітниця! Треба сказати: Коли »воля народу« не суперечить підлеглості нації, треба цю волю дати, коли ця »воля« веде до страти »непідлеглости«, треба цю волю обмежити. Нас учили ідей »гуманности«, але нам найліпше пам'ятати слова Макіявеллі: »Коли йде про роздумування над щасттям рідного краю, громадянин не повинен за-

тримуватися жадною розвагою справедливості чи несправедливості, людяності чи жорстокості. Істотна точка, яку треба поставити над усіма, це забезпечити нації свободу й незалежність».

Така повинна бути наша національна ідея: всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лиш акція і воля до влади над відірваними засадами, над чужою ідеєю, над власним оточенням, над «обставинами», над усім часовим і поодиноким. Лише та ідея виведе нас зі стану провінції, лише вона сполучиться з тим патосом, без якого мертва всяка ідея.

Р О З Д І Л І І І

»МІСТИКА« І »РЕАЛЬНЕ ЖИТТЯ«

Розуміння української ідеї як ідеї всеобіймаючої означає й роллю її в щоденнім житті. Дві противні ідеї можна погодити в подвійний спосіб: або підпорядкувати їх одній сильній »вищій« ідеї, на підставі обопільного порозуміння, або на підставі взаємовідношення сил. Перший спосіб стремить до угоди, другий до повалення ворожої ідеї. Фр. В. Ферстер зве перший спосіб »федералістичною політикою«, назва, яка об'єднує собою і програму, і тактику нашого провансальства. Виходячи з цієї точки погляду, українство все протиставляло одне другому: »містику« і »реальне життя«, програму

максимум і мінімум; відхрещувалось від «далеких ідей», стремлячи до «досить благополучного життя», застерігалось проти «висовування чисто маніфестаційних гасел», які відвертали увагу від «реальних щоденних справ»; все пристосовувалось до «сили народу», до моментального стану національної свідомости, до існуючих політичних границь; протестувало проти «зараннього рішення справ дальшої будуччини», радило годитися «з людьми інших максим», «оминати великі програми», щоб досягнути «малі реальні здобутки». Розгортати «шумні гасла» могли лише «схолястики» і «теоретики, хоробливо перейняті національним почуванням». В нас усе висували сучасне, відпихаючи на задній плян майбутнє, з його інтересами ненароджених; «не категоричний імператив національного обов'язку, а фактичні, в умовах даної дійсности, потреби мас»²⁷, «без задної мисли» цілковитого заперечення чужої ідеї, проти «порушування високополітичних справ», за «програму на дану годину», проти «дражнення» сусідів, проти висунення кличів, що не можуть здійснитися «тепер», або яких «нарід ще не розуміє», не «романтика», а «реалізм».

І в цім наставленні була головна причина страшної кволости українства. Не можна протиставляти одне другому: загальну ідею й працю над щоденними потребами мас, останні треба підпорядкувати першій, але не робити з них самоцілі. Ось де їх синтеза! Сама боротьба за «реальні наслідки» з нехтуванням «романтичного» ідеалу приводить лише до затертя його в психіці мас, отже практично до моральної демобілізації нації, до погодження з

іншою ідеєю. Що давало силу російським і польським займанцям на Україні? Те, що кожний з них, урядовець, священик чи учитель ішов до нас не лише «для лакомства нещасного», але як носій — у своїй думці — «вищої ідеї», що одушевляла його дрібну працю, і мала скульптувати «дикі поля». Наші ж діячі йшли не для будування України, лише для ширення «гуманних ідей», письменности, просвіти, постачання дешевого краму в кооперативах, без загального ідеалу, який натхнув би й надав би вищий зміст їх роботі.

»Замки в повітрі« Шевченка, »фантастичні ома-ни«, без них не обходився на своїм шляху жоден нарід, що прагнув ліпшого майбутнього. Не критися з тими »замками в повітрі«, а тримати їх образ стало перед нацією. Координуючи її зусилля так, щоб вони зближали її до перенесення тих замків на землю. А коли нація не приготована до прийняття тих »замків«, завше нагадувати їй про них, еднаючи з ними »реальні щоденні справи«, наки-дуючи пасивній масі той містичний ідеал.

Як віра втілюється в церкві, так національна містика — в політиці. *»Все починається з містики — каже Пегюї — і все кінчається політикою«*, все починається »шумними ідеями« і кінчається щоденною працею. *»Справа полягає в тім, щоби в кожній системі містики не з'їла політика, що зродилася з неї«²⁸*. Щоб кожний крок »щоденної праці« був натхнений великою »містичною« метою.

»Малі реальні здобутки« не ворожі великим, лише коли йдуть в дусі і в лінії останніх. Малі здобутки, що тратять з ока остаточну мету, збивають лиш

націю з її шляху. Коли »реальні здобутки« рекля- муються, як противага ідеалу, як остаточний щабель, коли навчають маси задовольнятися малим, відбирають віру в можливість осягнення ідеалу, вбивають волю йти до нього, вони є шкідливі. »Малі реальні здобутки« — це отрута для народу. Коли такі гасла, як »добра пожива й відпочинок після праці«, »малий кусник чорного хліба«, »досить благополучне й щасливе життя« висуваються як самоціль, то такі »здобутки« смертельні для нації. Лише зв'язані з щоденними потребами нації »мані- фестацийні кличі«, велика »містична« ідея, яка переймає всі щоденні зусилля нації, (ідеї 1789 р., Italia fara da se, Росія в Константинополі, Польща від моря до моря) надає глибший сенс щоденним змаганням народу... Нема небезпеки, що всеобій- маюча »далека« ідея »відверне нас від боротьби за реальні здобутки«; навпаки в тім небезпека, що боротьба за ті »здобутки« відірве наріз від думки про »далеку ідею«, спихаючи його поволі до ролі племені.

Я говорив про всеобіймаючу ідею, як про услів'я sine qua non піднесення нації. Але не досить сказати це. Так само, як жадний »конвульсивний рух«, не натхненний великою ідеєю, безплідний, так і велика ідея безплідна, коли не опирається на своїм націо- нальнім патосі. Без ідеалу не може жити нація, в яким, наче в осередку, горів би запал і надія народу, який стояв би понад усе дочасне, не знав би жадних »чому«. Але таким ідеалом може бути тільки ідеал, що є вірним перекладом підсвідомої волі до власно- владства якраз тієї нації, що черпає свій зміст не

з гасел відірваної доктрини, лиш з цілоти власних потреб народу, з його географічного положення в світі, його минулого, традицій, історії та психіки. Не вільно виводити свого ідеалу »розумом владним без віри основ«, не вільно приймати за добре те, що ми »логікою розсудили«, що воно добре. Не вільно створювати собі абстрактно цей ідеал, »придумати логічно ідеальний устрій«, »вільний від споминів історії« та »зрослих на історичнім ґрунті інтересів, звичок та інстинктів«; не можна приймати за ідеал відірвану концепцію »науково обґрунтовану і логічно доведену«. Абсурдом є ставляти замість »національства«, замість власного права, якісь темні ідеї »всесвітньої людськості« або ідеї людяности і до них припасувати ідеал нації. Всім тим абстрактно-розумовим брехливим доктринам треба виголосити безпощадну війну, бо вони лиш калічать націю, відбираючи розмах її стремління, паралізуючи її порив.

»Добрий закон повинен бути добрий для всіх людей, так само як добра геометрична теорема добра для всіх«. Глибоко помилкові слова великого Кондорсе! Кожна нація має свій власний закон, свою власну правду й повинна лише їм коритися. Модерна соціологія, застосовуючи засади біології до суспільного життя, каже, що »треба зречтися поширеної звички дивитися на якусь установу, звичай, моральну норму так, ніби вона була сама в собі і через себе добра або зла для всякого суспільного типу«. Для кожного суспільного типу є свій критерій добра й зла, здоров'я й хвороби. Драстично висловлює ту саму тезу прислів'я: »что

руському здорово, то немцу смерть». Та біологічна і соціологічна правда каже нам відкидати всі ідеали, якими нас годувало українське провансальство, збудовані на відірваних »загально людських ідеалах або на почуванні себе »органічною частиною загального (чужого) цілого«.

Нас учили, що наші гасла повинні йти »від інтелекту«, не »з почуття, з настрою«. Якраз навпаки! Національна ідея тоді лиш увірветься як могутній чинник у життя, коли в ній сполучені щасливо обі частини: чуттєва й розумова, коли інтелект міцно сполучений з народним інстинктом і сумлінням. А це можливе тільки тоді, коли зміст ідеї, коли національний ідеал не є чужий, абстрактно виведений та їй накинута, інакше він не запалить в її серці огню захоплення.

Нація, що прийняла чужу ідею, — як м'яжке залізо, як індукційний магнет. Треба, щоб тиснення чужої ідеї ослабло чи перестало, — і нація тратить у собі »магнетичну енергію«. Коли нація хоче, стати як сталь, напоїти себе »сталою« магнетичною енергією, — мусить черпати її *у власній ідеї*.

»Ми й знаємо, а тільки не хочемо« — ось формула відношення до чужого ідеалу члена народу, якому той ідеал насильно, »розумом« накидають. Саме »знаю« без »хочу« безплідне, бо не перше, а останнє є двигуном у громадським житті. Це »хочу«, що »сидить в печінках« нації, нагально домагається власного »знаю«, а коли його не знаходить — стає нездібним до руху. Коли *розумове* сприймання світу й його оцінка не базується на нашій *світовідчужанні*; коли напрямом, у яким іде нація, який вибрав її

розум не є дорогою, про яку мріє її серце; коли розум і почування, логос і ерос у незгоді, найкращі зусилля нації лишаються безплідні. Нація стає або цілком зняряддям чужої ідеї, себто йде за нею механічно, без внутрішнього підйому, або повстає проти аномалії й розриває дике сполучення свого «хочу» з чужим «знаю». Бо «людина може хотіти лиш те, що любить», а любити може лиш своє²⁹.

Тих «знаю» безліч перемандрувало по нашій території, по душі нації, починаючи від Адама Кисіля, почerez Куліша, через наш інтернаціоналізм, аж до монархічних апологетів «європейського Сходу» і «трьох галузок руського народу», або галицької «автономії»... Гоголь міг тричі гукати, що Москва то його «родина», (це було від розуму, від «знаю»), але (як казав Достоевський) він не міг знайти в тій Москві ні одного ідеалу, з якого б не глузував (це було від «хочу»). «Росія в (його) голові розсипалась і розліталась, (він) ніяк не міг зібрати її в одно ціле». Як тисячі інших, в чужім «знаю» він не міг дати нічого позитивного, лише негативну до нього критику. В нас хотіли знайти синтезу між «знаю» і «хочу» одні («ніжні») в рідній «рясі», відмовляючи в ній чужий «отче наш», другі (всесвітняни) для вигоди вбирали навіть чужу «рясу» («я повторю чужі слова, і кажу, що це мої, що це з душі», в Семенка). Одні лишалися провінціональними патріотами, другі за ціну прийняття «шумної» чужої ідеї, ставали перекінчиками. Але ані патосом «ніжності», ані ренегатства не можна перемогти провінції. Її переможемо не коли лишимося в думках «органічною частиною чужого цілого», лише

коли свою частину піднесемо до значіння цілоти. Коли на своїм підсвідомім »хочу« поставимо своє ж таки яскраве, сильне й зачіпне »знаю«.

Щоб великий всеобіймаючий ідеал нації міг сполучитися з могутнім національним інстинктом, він мусить черпати свій зміст не з відірваних засад інтернаціоналізму, космополітизму, соціалізму, гуманізму, лише з тайників національної психіки, з потреб нації, з її амотивної, іраціональної волі до життя й панування. Осміяна філістрами філософія британського націоналізму ("right or wrong, my country"), або німецького "Deutschland über Alles", повинна стати — *mutatis mutandis* — і нашим гаслом. Лиш той ідеал добрий, що спирається на національним інстинкті, який ставить себе понад усе партикулярне й дочасне, дрібне, який лучить минуле з майбутнім і не зупиняється перед жадними зусиллями. В тім відношенні доктрина, що розвивається в цій книзі, як суто *націоналістична*, протиставиться яскраво і правому і лівому провансальству, яке виразно застерігалося проти »націоналізму«, протиставляючи йому вузький ідеал тієї чи іншої класи або провінції.

На тім націоналізмі, на тім пристосованні національних приказів до вдачі й психіки нації, повинні ми збудувати цілу нашу ідеологію, політичну, суспільну, культурну, релігійну. Те пристосування значить, у першій мірі, безоглядне утвердження, іманентної кожній нації, волі до життя й розросту, а далі плекання й розвій тих первнів нашої психіки, які повстали з нашої історії, з нашого положення крайнього сходу Окциденту. Ті первні,

це західньо-європейської концепції родини, громади, власности, це засади органічності нашої культури, особистої ініціативи, соціальної окреслености й виразности, сформованости, ієрархії, не числа, особистої активности, не її уярмлення, моменту продукції, не розподілу, організації, не анархії, ідеалізму, не матеріалізму. »Скрізь, де панує європейський дух — каже Поль Валері — спостерігається максимум потреб, максимум праці, максимум капіталу, максимум видатности, максимум амбіції, максимум могутности, максимум змін у зовнішній природі, максимум зносин і виміни... Цікаво, що європейця не означає ні раса, ні мова, ні звичаї, але стремління й розмах волі«³⁰...

Перенесений у сферу конкретних відносин, той ідеал був би для нас суверенність, »імперіялізм« у політиці, свобідна від держави церква — в релігії, окциденталізм — в культурі, вільна ініціатива й розріст — в економічнім житті.

Але для втілення цього ідеалу потрібний власне той »розмах волі«, а для нього повний розрив з дотеперішньою ідеологією провансальства. Ідеології останнього і того націоналізму, який розвиваю тут, не можна погодити з собою. Уживання і панування, симбіоз і власновладність, гармонія й контрапунктивність, оборонність і агресивність, скептицизм і догматизм, мінімум і максимум, матеріалізм і романтизм, нарід і нація, юрба та ініціативна меншість, »стихійність« і активність, толеранція і виключність, раціоналізм та іраціоналізм, партикулярність і загальність, всеобіймаючість, розум і воля, провінціалство та всесвітянство і націоналізм

— ось у яким протиставленні можна схопити суть обох ідеологій.

Засади чинного націоналізму, який скрізь підкреслює момент волі, влади й агресії — є запереченням дотеперішніх засад «розуму», «стихійности» й «порозуміння»; є цілковитою суперечністю драгоманівщини. Засадою останньої були «раціоналізм у культурі, федералізм у державі, демократизм у громаді». Чинний націоналізм каже: *органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія в громаді*. Там «щастя маси» — було змістом життя, клясова боротьба — життєвою формою, безвірність — життєвим духом. В чиннім націоналізмі: змістом життя є *активність і могутність нації, життєвою формою — національна боротьба, а духом життя — «романтика», віра*. Там патріотизм був «важке ярмо», не «сентимент», тут — він повинен стати власне «сентиментом», власновільним поривом, запалом.

Уважний читач спостеріг, що чинний націоналізм не заперечує ієрархічної синтези різних засад, лиш приходять до неї зовсім іншим шляхом. Він теж приходять до синтези універсалізму й націоналізму, інстинкту й розуму, традиції й нового, реалізму та ідеалізму, народу та провідної меншости, життя й волі, але підкреслює якраз той момент, який лишало в тіні в своїй синтезі провансальство. Головний момент, який обіймає цілу ідеологію чинного націоналізму, це момент панування, влади, активності, всупереч до домінуючого моменту провансальства — уживання; пасивність та підпорядкування обставинами, відірваними засадами, парти-

кулярному, народів, чужим ідеям там, і активне накинення себе їм тут. Це те, що я назвав би *новою ідеологічною підставою* тих зусиль нації, які вимагає від неї час.

Від тих зусиль наша нація не сміє увільнятися, не сміє замкнутися в своїх тісних межах. »Нація, що замикається в стараннях про свої тісні справи, не грає вже загальної ролі в світі. Нація може панувати лише через універсальні сторони свого генія«. І ті »універсальні сторони« (про які була мова в II частині) чекають на свій буйний розвій, бо ми, бодай в потенції, не є нація-провінція. Той »розмах волі« жив у наших предках, в ідеї колонізації Лівобережжя, в ідеї опанування Чорного моря, в боротьбі з Північчю. Подібні завдання встають на ново перед нами.

Це є та »універсальна сторона« українського генія, та остра й свіжа ідея, сполучена з безмотивною волею до життя, що повинна нас вивести поза вузькі концепції »автономії« і »сходів Європи« на світову арену, вернути до тих часів, коли до голосу нашої нації прислуховувалися всі ті, які приглядались рішенню світових проблем. Це та синтеза, яка обіймає завдання нації — »перед визволенням і — на другий день« по нім. Той голос на ново зуміємо видобути з себе лише коли в одній гармонії, получимо нашу національну ідею й національний ерос. Аж тоді »вогнем залізного ентузіазму« загориться відсвіжена Україна та її ідея. Але тоді скінчиться наша »анархія доктрин«, »ослаблення волі«, і »роздвоєння душі«. Аж тоді наші »прекрасні

340

конвульсії» переміняться в один великий рух, якому зуміємо надати ціль і бажаний розмах.

В нас досі не могли знайти свого «знаю», і в *тім лежить глибша причина* сучасного стану України, не лише чужа брутальність і «обставини». В нас тому не можуть здобутися на відважне й сильне своє «знаю», бо бояться його, бо не можна погодити непогодиме: ідеали спокою й свободи й могутности, поєднати «революцію» з «музикою», волю з безжурністю, насолоду й ідилію — з боротьбою, спокій і гармонію з насильством, ліризм з драматизмом, мир з війною, справедливість з владою, безпеку з авантурничістю, спокій з рухом, щастя з «розмахом волі», рабство зі свободою . . . «Ми» приймаємо чуже владарне «знаю» тому, що *нам страшно виробити своє, що ми воліємо зістатися з нашою «красою», лишивши чужинцям їх «силу»*. Те хитання волі мусить скінчитися. Нація, що стремить до свободи й до відіграння своєї ролі в світі, мусить раз на завжди позбутися світогляду звироднілих рас і засвоїти драматичний, волевий світ сильних народів володарів, який уже зачинає прокидатися на Україні.

Бо, всупереч провансальцям, «воля, слава, сила, відмірюються силою боротьби», не «страждань» і «сліз». Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди нема. Німецький барон, який в ім'я культури претендував недавно на панування в Балтиці; лотиш, який в ім'я «більшости» створив там свою державку і москаль, що мав і хоче знова її мати в ім'я доступу до моря, всі вони, для себе мають рацію. Життя ж признає її тому, хто вика-

жеться більшою силою моральною й фізичною. Ту силу можемо ми здобути лиш тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є дилема: або перемогти, або згинути. Прекрасно співають англійці »пануй Британія над морями, і ніколи, ніколи, ніколи ми не будемо рабами« . . . Або »панування« або »рабство«! Ту ж думку висловлював і співець »Слова о полку« про князя Ігоря — або »сідло золоте« — або »сідло невільницьке« . . .

Ту мужню нашу, славно ідеологію, ідеологію рас, що радо приймають боротьбу за буття й за щастя перемоги, повинні ми засвоїти наново. Але передумовою є повний розрив з духом провансальства, що труїть національну душу . . .

»Лиш плекання зовсім нового духа врятує нас!«

ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ

ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

- 1) A. Schopenhauer. — Sämmtl. Werke. B. I., Die Welt als Wille u. Vorstellung, Inselv, Leipzig, s. 166.
- 2) G. Simmel — Philosophie des Geldes, München, 1922.
- 3) i 4) Leslie Stephen — History of English Thought in the 18th Century, II, ch. X.
- 5) H. T. Buckle — History of civilization in England.
- 6) Ю. Охримович. — Розвиток укр. національної думки. Київ, 1922 рік.
- 7), 8) i 9) М. Драгоманів. — Чудацькі думки.
- 10) W. Oswald. — Monistische Sonntags Predigten.
- 11) М. Драгоманів. — Полное собрание сочинений, »По вопросу о малорусской литературе«, Париж, т. II, стор. 401.
- 12) Л. Толстой. — Царство Боже внутри вас.
- 13) Молода Україна, ч. 2. Львів.
- 14) С. Сфремов. — За рік 1912, стор. 12.
- 15) Праця ч. 11, »Неістнующе питання« С. Войниловича (Наш Голос, стор. 283).
- 16) О. Саліковський. — »Укр. Жизнь«, 1912, ч. 2.
- 17) i 18) »Укр. Жизнь«, ч. 7-8, 1912, ст. 51; ч. 6, 1922, ст. 12-13.
- 19) М. Грушевський. — Якої ми хочемо федерації, (вид. 3), Київ, 1917.
- 20) Молода Україна, 1906, ч. 6.
- 21) В. Вороний.
- 22) І. Франко. — З вершин і низин.
- 23) i 24) Из днів моєї молодости.
- 25) М. Мова. — Козачий кістяк.
- 26) М. Вороний. — На свято відкр. памяти. Котляревського.
- 27) Світ дитини, Львів, 1925, січень.
- 28) М. Чубинський. — »Укр. Жизнь«, I, 1912.
- 29) W. G. Hegel. — Vorlesungen üb. d. Aesthetik, B. I., Berlin, 1842, s. 156.
- 30) i 31) Іп. Бочковський. — Національна справа, Відень, 1920, стор. 36 i 110.
- 32) Наш Голос, Львів, стор. 285, 349.
- 33) М. Грушевський. — Україн. Вестнік, 1906, кн. 3.
- 34) Іп. Бочковський. — Цит. праця, стор. 97; Народ, 1891, ч. 17-18.
- 35) В. Зомбарт. — До психології соціалістичних теоретиків. (ЛНВ, 1924), 3-5.
- 36) G. Simmel, op. cit.

- 37, 38) і 39 М. Драгоманів. — Чудацькі думки.
 40) Передне слово до Громади, 1878.
 41) Гром. Голос, 1925, ч. 6.
 42) Народ, 1891, ч. 2.
 43) І. Франко. — Любов до України.
 44) і 45) О. Spengler. — Untergang des Abendlandes, I, 118 etc.
 46) G. W. Hegel, op. cit.
 47) О. Олесь. — Вибір поезій, (вид. Лаврова).
 48) О. Турянський. — Поза межами болю.
 49) Christianity and World Problems, No. 7, The Abolition of war, N.Y.
 50) І. Франко. — Зівяле листя, Із книги Кааф II, Мамо природо.
 51) В. Винниченко. — Відродження нації, I, стор. 22.
 52) Гр. Наш. — Народня влада на Україні, Прага, 1922.
 53) Молода Україна, 1905, ч. 1.
 54) Україна, (місячник українознавства), Київ, 1924.
 55) К. Коберський. — Українське народництво по обох боках Збруча. Львів-Коломия, стор. 46.
 56) М. Шаповал. — Революц. соціалізм на Україні, I. ст. 67.
 57) »Укр. Життя«, 1912, ч. 10.
 58) Ch. Maurras, La politique Religieuse, p. 77.
 59) A. Schopenhauer, op. cit., V. I., s. 339.
 60) Укр. Вестник, 1906, ч. 12.
 61) С. Єфремов. — За рік 1912, стор. 77; Життя, орган укр. соц. молоді ч. I (4), 1925 р.
 62) К. Коберський. — Цит. праця, стор. 114.
 63) Гр. Наш. — Цит. праця.
 64) і 65) М. Драгоманів. — Чудацькі думки.
 66) Життя, ч. I (4), 1925.
 67) М. Драгоманів. — Листи на Наддніпрянську Україну.
 68) Гр. Наш. — Цит. праця.
 69) М. Драгоманів. — Шевченко, українофіли і соціалізм.
 70) Молода Україна, ч. 6.
 71), 72), 73), 74) і 75) М. Драгоманів. — Чудацькі думки. Народ 1891, чч. 1, 2, 19.
 76) і 77) К. Коберський. — Цит. праця, стор. 44, 46.
 78) М. Бакунин. — Государство и анархія.
 79) М. Грушевський. — Укр. Вестник, 1906, ч. 3.
 80) Передне слово до Громади, 1878.
 81) М. Грушевський. — Борітеся Поборете, Відень, 1920, ч. 1.
 82) М. Шаповал. — Цит. праця, стор. 225.
 83) С. Єфремов. — Україна, Київ, 1924, ч. 1-2.
 84) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Чернівці, 1918, V, стор. 262.
 85) М. Драгоманів. — Листи на Наддніпрянську Україну, Турки внутренніе и внешніе.

- 86) М. Драгоманів. — По вопросу о малорусской литературе.
- 87) М. Грушевський. Звідки пішло українство і до чоґо воно іде, Київ, 1917.
- 88) Хлібороб. Україна, II, III-IV, стор. 33.
- 89) М. Драгоманів. — Листи і пр.
- 90) і 91) Хлібороб. Україна, зб. VII-VIII, стор. 185, зб. V-VI, стор. 63, 64.
- 92) Христюк. — Укр. революція, II, 19; В. Винниченко. — Відродження нації, I, 43, 44.
- 93) Іп. Бочковський. — Цит. праця, стор. 145.
- 94) В. Винниченко. — Цит. праця, стор. 111, 103.
- 95) Діло, 3. I, 1923.
- 96) С. Дністрянський. — Нова держава, Прага, 1923.
- 97) В. Панейко. — Зєдинені держави східної Європи; Укр. Вєстнік, 1926, 3.
- 98) С. Дністрянський. — Цит. праця.
- 99) Обєднання, Відєнь, 1924, листопад.
- 100) і 101) Іп. Бочковський. — Цит. праця, ст. 51, 94, 125, 167.
- 102) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, стор. 13; Листовання М. Драгоманова з В. Навроцьким, ЛНВ, 1923, III.
- 103) Народ, 1891, ч. 1.
- 104) Програма Громади, 1880.
- 105) Укр. Вєстнік, 1906, I.
- 106) Л. Толстой. — Патріотизм.
- 107) Громада ч. I.
- 108) З початків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і жєневський соціалістичний гурток, зладив М. Грушевський. Відєнь, 1922, стор. 158.
- 109) Народ — 1890, II і 1893, 14.
- 110) G. Simmel, op. cit., p. 48.
- 111) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, ст. 17.
- 112) K. Swarce. — Herbert Spencer, p. 106 (Aus Natur und Geisteswelt).
- 113) З починів укр. соц. руху, стор. 111.
- 114) М. Драгоманів. — Полное собрание сочин., вступне слово Б. Кістяковського; Пролетарська Правда, 21. VII. 1925.
- 115) і 116) М. Драгоманів. — Чудацькі думки; Политическія сочинєнія. Москва, т. I, стор. XXXI.
- 117) З починів укр. соц. руху, стор. 85.
- 118), 119), 120) і 121) Народ, 1891, ч. 3, 19 і 20.
- 122) М. Павлик. — Народ, 1890, ч. 2-3.
- 123) Народ, 1894, ч. 4.
- 124) М. Драгоманів. — Рай і Поступ.
- 125), 126) і 127) Народ, 1891, ч. 1-2.
- 128) Передне слово до Громади, т. I.
- 129) Политич. сочинєнія і пр., стор. 388.

- 130) З починів укр. соц. руху, стор. 49.
131) Народ, 1891, 2 і 19.
132) М. Грушевський. — якої ми хочемо федерації, Київ, 1917.
133) М. Грушевський. — Вільна Україна.
134 і 135) Укр. Жизнь, 1925, ч. 1 і 1913, ч. 4.
136) і 137) О. Саліковський і В. Саліковський. — Укр. Жизнь, 1913, 4 і 9.
138) С. Єфремов. — Історія укр. письменства, ст. 265.
139) Укр. Вестник, 1906, ч. 5.
140) С. Єфремов. — За рік 1912, стор. 176.
141) З Київської «Ради», (Наш Голос, стор. 418).
142) Укр. Жизнь, липень 1914, 1917 р.
143) і 144) Укр. Жизнь, 1917, чч. 3, 6; О. Саліковський. — тамже, 1916, ч. 9.
145) L'orient libre, Прага, ч. 3, 1924 р. (стаття С. Шелухіна).
146) Проект резолюції по націон. питанню О. Скорописа для груднев. зїзду 1904 р. РУП. (Обеднання, Відень, листопад 1924 р., стор. 84).
147) Вістник Союза Визвол. України, ч. 15, IV, і ч. 6, V, 1917.
148) Наш Голос, стор. 356.
149) О. Доценко. — Літопис укр. революції, Львів, 1924.
150) до 157) В. Винниченко. — Відродження нації, I, стор. 90, 92, 98, 268, 279, 43, 155, 192, 193, 39, 47.
158) і 159) М. Шаповал. — Революц. Соціалізм на Україні, т. I; Вільна Спілка, жовтень 1921; Нова Україна, Прага, 1922.
160) Укр. Жизнь, 1915, X, II-XII, (стаття В. Винниченка).
161) Нова Україна, чч. 1-7, Прага, 1922.
162), 163. 164 і 165) Народ, 1892, чч. 7-8; 1890, чч. 1, 2-3, 8, 19; 1891, ч. 1.
166) »Діло« по проголошенню »автономії«, чч. 164, 166, 1924 р
167) Молода Україна, 1905, ч. 1.
168) Народ, 1892, чч. 2, 7-8.
169) Укр. Жизнь, 1916, ч. 1 (стаття М. Грушевського).
170) З починів укр. соц. руху, стор. 138.
171) Нова Україна, VI, Прага, 1923.
172) і 173) В. Винниченко. — Відродження нації, II, стор. 92, 94, 163.
174) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, VI, 190 і VII, стор. 267.
175) ЛНВ, (стаття І. Франка про М. Драгоманова), 1906.
176) E. Durkheim. — Die Methode d. Soziologie. Leipzig, 1908, s. 28, 34.
177) М. Костомарів. — Две русских народности.
178) П. Житецький (Д. Дорошенко. Огляд укр. історіографії, стор. 176, Прага, 1923).
179) ЛНВ, V, 1910.
180) О. Олесь. — Вибір поезій (вид. Лаврова).

- 181) М. Драгоманів. — Чудацькі думки.
 182) Фр. Ніцше. — Про чеснотливих.
 183) André Suarès. — Trois hommes, Nouv. Revue Française, Paris, 1913.
 184) К. Поліщук. — Звуколірність; П. Тичина. — Замість сонетів та октав; »Веселка« (Каліш).
 185) G. Sorel. — Reflexions la violence; Достоевский. — »Бесы«.
 186) М. Старицький. — Щоголів.
 187) Червоний Шлях, 1923, I.
 188) М. Костомарів. — Записка про панславизм, Україна, чч. 1-2, 1924.
 189) і 190) О. Кониський.
 191) І. Франко. — Із днів журби.
 192) В. Чумак. — Червоний Вінок, Одеса, 1919.
 193) В. Винниченко. — Цит. праця, II, стор. 183.
 194) М. Сріблянський. — Етюди про футуризм, Одеса (Каліш), 1924.
 195) І. Франко. — З вершин і з низин.
 196) Л. Українка. — Про утопію в белетристиці.
 197) М. Грушевський. — Укр. Вестник, 1906, I.
 198) І. Франко. — Мій Ізмарагд.
 199) М. Старицький, П. Капельгородський.
 200) П. Тичина. — Соняшні клярнети.
 201) F. A. Lange. — Geschichte des Materialismus, B. II.
 202) A. Schopenhauer. — op. cit.; Hegel. — op. cit.
 203) Fr. Nietzsche. — Also sprach Zarathustra.
 204) Черв. Шлях, 1924, кн. 11-12.
 205) Nietzsche. — Wille zur Macht, 32, 78.
 206) С. Єфремов. — Перед судом власної совісті. Громадська і політична робота В. Антоновича, Київ, 1923.
 207) G. Deherm. — Le nombre et l'Opinion publique.
 208) П. Куліш. — Отпаденіє Малоросіи, т. I, 31; II, 76, 123.
 209) В. Винниченко. — Цит. праця.
 210) A. Schopenhauer. — op. cit.
 211) І. Франко. — Про Драгоманова, ЛНВ, 1906.
 212) Fr. Nietzsche. — Also sprach Zarathustra.
 213) до 217) І. Франко. — Мій Ізмарагд, Із днів журби, Мамо природо, Зівяле листя, Каменярі.
 218) П. Куліш. — »Земляцтво«, Дзвін, Женева, 1893.
 219) Діло, 15. II. 1924, (стаття О. Саліковського).
 220) О. Федькович. — Твори.
 221) Наша Зоря, 1923, чч. 31-33, Р. Тагоре — Захід сонця на схилку століття (написана в бенгальській мові), переложив з німецького Микола Шаповал, Каліш.
 222) до 224) О. Турянський. — Беркут; До світла.
 225) і 226) І. Франко. — Беркут; До світла.

- 227) Rab. Tagore. — Lebensweisheit; Nacyonalizm.
 228) — 235) Rab. Tagore. — Nacyonalizm.
 236) A. France. — La vie litteraire, Paris, 1899, 3. serie.
 237) H. Taine. — Nouveaux essais de critique et d'histoire.
 238) I. Lehor. — Histoire de la litterature hindoue, P. 1888.
 239) Current History, 1925.

ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

- 1) Самійленко. — Людськість; Франко. — Мойсей; Олесь. — Твори.
 2) П. Тичина.
 3) — 5) Наш Голос, 350, 39, 40.
 6) В. Поліщук — Адигейський співець, Черв. Шлях, 1923, I.
 7) Ю. Бачинський. — Україна ірредента.
 8) »Самостійна Україна«.
 9) М. Гоголь. — Арабески, О средних веках, О движеніи народов, Как нужно создать эту драму.
 10) П. Куліш. — Історія возсоединенія Росіі, т. II, 771.
 11) Т. Шевченко. — З листів. (Твори Т. Шевченка, т. II. вид. В. Яковенка, 1911).
 12) Куліш. — Отпаденіе Малороссіи от Польши, I, 11.
 13) — 15) Schopenhauer. — op. cit., I, s. 421, 191, 101, 171, 191, 200, 411, 11, 969.
 16) Гюйо. — Мораль без повинности і санкцій.
 17) Die literarischen Wegbereiter d. neuen Frankreich, R. E. von Curtius, Potsdam, s. 174.
 18) Nietzsche. — La gaya scienza.
 19) Schopenhauer. — Ueb. d. Willen in d. Natur, op. cit., II, 1120; III, 242.
 20) L. Ward. — The psychical factors of civilization.
 21) E. Durkheim. — Die Methode der Soziologie.
 22) L. Ward. — The psychic. factors etc.
 23) Hegel. — Aesthetik, Philosophie d. Geschichte.
 24) von Curtius, op. cit.
 25) Hegel. — Vorles. üb. die Aesthetik, I, Abt., 123, 124.
 26) і 27) J. M. Gaultier. — La Logique de l'Héroïsme, Mercure de France Nr. 532, 1920.
 28) Schopenhauer. — op. cit., I, B., 339, 434, 440; II, 333; Hegel. Vorlesungen etc. X. B., Abt.; L. Ward. — Outlines of sociology.
 29) L. Ward. — Dynamic Sociology, I, 174; Hegel. — Vorles. üb. die Aesthetik.
 30) Th. Hobbes. — Traité de la Nature.
 31) Гюйо. — Цит. праця.
 32) Nietzsche. — La gaya scienza.

- 33) L. Ward. — *Dynamic Sociology*, I, 174.
- 34) Quelch. — *The Socialists*, 1913.
- 35) L. Ward. — *Dynamic Sociology*, I, 502.
- 36) Quelch. — *The Socialists*, 1913.
- 37) O. Spengler. — *Untergang d. Abendlandes*.
- 38) Nietzsche. — *Wille zur Macht*, 99.
- 39) J. London. — *The Call of the wild*.
- 40) i 41) Nietzsche. — Also sprach Zarathustra, *Wille zur Macht*.
- 42) Гюйо. — Цит. праця.
- 43) Hegel. — op. cit., I, Abt., 2 Kap.
- 44) Schopenhauer. — op. cit., I, 230, 411.
- 45), 46), 47) i 48) Nietzsche. — *Geburt der Tragödie, Wille zur Macht*; Also sprach etc.
- 49) Gr. Kayserling (з одного відчиту), N. Fr. Presse 23. II. 1923.
- 50) Mgr. R. H. Benson. — *Paradoxes du catholicisme*.
- 51) Ad. Harnack. — *Das Wesen des Christentums*, Leipzig, 1902.
- 52) F. Mainecke. — *Weltbürgertum u. Nationalstaat*, Berlin, 1919.
- 53) E. Corradini. — *L'Unita et la potenza delle nazioni*, Firenze.
- 54) Fichte. — *Reden an die deutsche Nation*; Hegel. — op. cit.
- 55) *Nouvelles Littéraires*, Nr. 136, p. 25; *Lettres à Melisande*.
- 56) Fichte. — op. cit.; G. Simmel. — *Comment les formes sociales se maintiennent, L'année sociologique*, Paris, 1898.
- 57) Schopenhauer. — op. cit., II, 1205.
- 58) E. Renan. — *La réforme intellectuelle et morale*.
- 59) *L'Humanité* (червень 1919); F. Gutrel. — *Matérialisme, Idealisme, Theologie*.
- 60) Nietzsche. — Also sprach etc.
- 61) R. W. Emerson. — *Nature and thought*.
- 62) G. Sorel. — *Reflexions sur la violence*.
- 63) Spencer. — *Introduction à science sociale*, p. 171.
- 64) ЛНВ, VI, 24.
- 65) Луки, 14, 26.
- 66) Le Bon. — *Psychologie der Masse, La psychologie politique*.
- 67) Vilfredo Pareto. — *Trattato di Sociologia generale*, Firenze, 1916.
- 68) i 69) Le Bon. — *Psych. d. Masse*, 47; *La psych. politique*, 21.
- 70) Guy Grant. — *La philosophie nationaliste*.
- 71) Le Bon. — *Psych. der Masse*, 44, 45; *La Psych. polit.* 61.
- 72) Guyot. — *Irreligion de l'Avenir*.
- 73) Baudelaire. — *Le voyage (Fleurs du mal)*.
- 74) Le Bon. — *Le Psych. politique*, 126.
- 75) i 76) Sorel. — *Reflexions sur la violence*.
- 77) Stendhal. — *Vie de Napoléon*, 132, 88.
- 78) Plato. — *Staat* (Diderichs, Jena, 1909).
- 79) Sorel. — op. cit.

- 80) Hegel. — op. cit.
- 81) Spencer. — op. cit., p. 223.
- 82) Гром. Голос, 1925, ч. 6.
- 83) Hegel. — op. cit., I, 291.
- 84) Le Bon. — Psychologie d. Masse, 48.
- 85) i 86) H. T. Buckl. — History of civilization in England, II, pp. 12, 40; Carlyle. — Die Helden, u. das Heldentum in der Geschichte.
- 87) Hegel. — op. cit., X, B., 1, Abt., 2 Kap.
- 88) Nietzsche. — Also sprach etc.
- 89) Ward. — Dynamic Sociology.
- 90) Леся Українка. — Одержима.
- 91) Достоевский. — Братья Карамазовы.
- 92) Леся Українка. — Відгуки.
- 93) Вурон. — Cain.
- 94) Леся Українка. — Утопія в белетристиці.
- 95) Nietzsche; Леся Українка. — Утопія в белетристиці.
- 96) Buckle. — op. cit., I, 94.
- 97) L. Ward. — Outlines of sociology.
- 98) i 99) Guyot. — op. cit.; Schopenhauer. — op. cit., I, 390-1.
- 100) Nietzsche. — La gaya scienza.
- 101) Радек. — Закордонна політика Сов. Росії, Харків, 1924, стор. 25.
- 102) i 103) Ward. — Outlines etc.
- 104) Леся Українка. — Утопія в белетристиці.
- 105) Durkheim. — Die Methode d. Sociologie.
- 106) Ward. — Dynamic Sociology, II, 140.
- 107) Nietzsche. — Wille zur Macht.
- 108) H. Sudermann. — Es war.
- 109) L. George. — N. Fr. Pr., 11. II. 1925.
- 110) i 111) L. Ward. — Dyn. Soziologie, I, 17.
- 112) Le Bon. — Psych. d. Masse, Psychologische Grundgesetze in der Völkerentwicklung, Leipzig; F. Jodl. — Geschichte der Ethik.
- 113) G. Simmel. — Philosophie d. Geldes.
- 114) L. Ward. — Static and Dynamic Sociology.
- 115) Sorel. — op. cit.
- 116) Ward. — op. cit.
- 117) Schopenhauer. — op. cit., T. II, 1332; IV, 44.
- 118) i 119) E. Ludwik. — "Neue Rundschau", 1925.
- 120) Atlantic Monthly, Febr. 1925, (H. H. Powers. — Independence or Civilization?).
- 121) Spencer. — op. cit., 165.
- 122) Atlantic Monthly. idem.
- 123), 124) i 125) Д. Донцов. — Енгельс. Маркс і Ляссаль про неісторичні нації.
- 126) E. Renan. — op. cit.

- 127) Д. Донцов.
- 128) Sorel. — op. cit.
- 129) V. Pareto. — op. cit.
- 130) Nietzsche. — *La gaya scienza*.
- 131) Spengler. — op. cit.
- 132) Le Bon. — op. cit.
- 133) L. Ward. — *Dynamic Sociology I*.
- 134) G. Simmel. — *L'année sociologique*, 1898.
- 135) Montesquieu. — *Betrachtungen über die Ursachen der Grösse d. Römer u. deren Verfall*.
- 136) i 137) Mysl. Narod. 41, 1924; J. R. Seeley. — *The Expansion of England*. London, 1883.
- 138) Sorel. — op. cit.
- 139) Форд. — *Мое життя*.
- 140) Заграва, 1924.
- 141) Sorel. — op. cit.
- 142) Spengler. — op. cit.
- 143) Гюйо.
- 144) i 145) H. Taine. — *Nouveaux essais de critique et d'histoire*.
- 146) Renan. — op. cit.
- 147) G. Le Bon. — *Psychologische Grundgesetze in d. Völkerentwicklung*.
- 148) Spengler. — op. cit.

ДО ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ

- 1) R. Kjellen. — *Die politischen Probleme des Weltkrieges*.
- 2) В. Винниченко. — *Відродження нації*.
- 3) А. Головка. — *»Можу«, »Черв. Шлях«, 1923*.
- 4) В. Винниченко.
- 5) З промови Житецького 1877 (Д. Дорошенко. — *Огляд української історіографії*, стор. 176).
- 6) i 7) Винниченко.
- 8) Гром. *Голос*, ч. 6, стор. 25.
- 9) В. Винниченко.
- 10) ЛНВ, I, 1926 (Далекий — Розмова).
- 11) G. Le Bon. — *La Revolution française et la Psychologie des Revolutions*.
- 12) N. Fr. Presse. — 13. V. 1924 i 12. IV. 1925. (З листів Достоевського).
- 13) *»За свободу«, 23. X. 1924*.
- 14) Достоевский. — *Дневник писателя*.
- 15) i 16) Ленин. — *Шаг вперед, два назад, 1904. — Что делать, 1902*.

- 17) З одної статті. — "Słowo Polskie".
  - 18) Житецький. (Д. Дорошенко, цит. праця).
  - 19) G. Ferrero. — Discours aux sourds.
  - 20) Ю. Бачинський. — Большевицька революція і Українці, Берлін, 1925.
  - 21) Carlyle. — op. cit.
  - 22) Carlyle. — op. cit.; Летопись революції, Х. Раковський. — Ильич и Украина, 1925.
  - 23) Staszic. — Dzieła, Warszawa, 1815-1821. Uwagi nad życiem J. Zamoyskiego.
  - 24) П. Куліш. — Отпаденіє Малоросіи от Польши, т. I.
  - 25) Mercure de France, Nr. 588, 1922.
  - 26) M. Barrés. — Scènes et Doctrines du Nationalisme.
  - 27) С. Пригара. — Од романтики до реалізму, К., 1913.
  - 28) Ch. Peguy. — Oeuvres choisies.
  - 29) Durkheim. — op. cit.; B. Mussolini. — Discorsi politici, Milano, 1921.
  - 30) Paul Valéry. — Variété, Paris.
-

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Д. ДОНЦОВА І ГОЛОСИ КРИТИКІВ

(Зібрано автором)

МОДЕРНЕ МОСКВОФІЛЬСТВО, Київ, 1913.

»Брошура Донцова це пристрасний протест проти національного *»гермафродитства«* значної частини української інтелігенції і проти рабського ідолопоклонства перед російською культурою» (*»День«*).

СУЧАСНЕ ПОЛІТИЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ НАЦІЇ І НАШІ ЗАВДАННЯ (Реферат на 2-м всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 р. у Львові), Львів, 1913.

»... Українці починають голосно говорити, як це робить Донцов і товариші, що всяка надія на Росію — утопія, що лишається шукати ратунку тільки в сепаратизмі... Війтесь його! Коли ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть числитися не одиницями й не десятками, а сотками, тисячами, мільонами...» (З промови голови конституц.-демократ. партії проф. П. Мілюкова в Держзвній Думі в Москві, 19. 2. 1914 р.).

»Цю річ треба трактувати як першу ластівку самостійницьких стремлінь серед українців в Росії» (*»Крутука«*, Краків, 1913).

»Дуже важним є з націоналістами цього *»пошибу«* хитріше воювати. Націоналісти типу Донцова дуже витончені... Українські соціал-демократи виступили проти Донцова, який запропонував з'їздові резолюцію про самостійність України, яку ухвалила більшість за виїмком двох проти... Головне, що соціал-демократи заперечують Донцову, а це

для нас найголовніше» (В. И. Ленин, «Рабочая Правда», № 3, 16. 6. 1913).

»Безоглядний авантуризм... політичне маячення« (М. Могилянський, «Рѣчь», Петербург, 1913).

»В нашій громадянстві мусіли з'явитися сепаратистичні тенденції. Спроба Донцова є першою і покищо одинокою з тих спроб. Теорія сепаратизму може відіграти в нас шкідливу роль. Нова програма Донцова не може бути програмою широких мас народних« (Соц.-дем. «Дзвін», Київ, 1913).

»Не те дивно, що для українства знаходять єдиноспасенну рецепту в зверненню на шлях міжнародніх авантур... дивно, що свої пляни автор хоче нав'язати українській демократії. Сміємо сподіватися, що шляхом вказаним Донцовим українська демократія не піде« («Украинская Жизнь», Москва, 1913).

З ПРИВОДУ ОДНОЇ ЄРЕСИ, Київ, 1914.

DIE UKRAINISCHE STAATSIDEE UND DER KRIEG GEGEN RUSSLAND, Berlin, 1915.

»Брошура Донцова варта особливого поручення« (Вступна стаття Е. Пернерсдорфера, «Berliner Tageblatt»).

»Тут знаходимо вичерпуючу ідеологію тої політичної течії, яка носить ім'я мазепинства« (П. Мілюков, «Рѣчь», Петербург, 1915).

»Ці питання трактовані в надзвичайно змістовній брошурі одним українським патріотом« (Вступна стаття, «Gazette de Lausanne»).

»Автор викладає, що програма сепарації України від Росії є давнішого походження. Барон Бунзен, Бісмарк є тими попередниками, на яких покликається апостол українського сепаратизму« (Вступна стаття в «Le Temps», Paris, 19. 7. 1917).

GROSS-POLEN UND DIE ZENTRALMÄCHTE, Berlin, 1915.

»Брошура Донцова є пересторогою перед великопольськими цілями« (Prof. G. Scholler, "Schollers Jahrbuch für Gesetzgebung").

KARLS XII FELDZUG IN DIE UKRAINE, Wien, 1916.

»Автор поборює поширену помилкову думку нібито похід Карла XII на Україну був безглуздою авантюрою. Йому вдалося досягнути свою ціль« ("Streffleurs-Militärblatt", Wien, 1917).

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ,
Винниця, 1917.

ПОХІД КАРЛА XII НА УКРАЇНУ, Львів, 1917; Київ, 1918;
Торонто, 1953; Лондон, 1955.

МІЖНАРОДНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ І РОСІЯ, Київ,
1918.

**ЕНГЕЛЬС, МАРКС І ЛЯССАЛЬ ПРО «НЕІСТОРИЧНІ
НАЦІЇ»**, Київ, 1918.

КУЛЬТУРА ПРИМІТИВІЗМУ, Черкаси-Київ, 1918.

»Його ідея особливо цінна тим, що розв'язує рішучим способом питання українсько-московських відносин« («Книгар», Київ, 1918).

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ДУМКА І ЄВРОПА, Львів,
1919.

МАЗЕПА І МАЗЕПИНЬСТВО, Вид. «Січ», Черкаси-Київ,
1919.

»Мазепа для Донцова є вічний безсмертний абсолют, у вчинках якого виразно позначається політичний і національний імператив придатний і для нашої доби« («Книгар», Київ, 1920).

ПІДСТАВИ НАШОЇ ПОЛІТИКИ, Відень, 1921.

»Клясична характеристика російського світу у проти- ставленню до європейського, та так само клясична характе- ристика ідеології драгоманівщини та її політики. Характе- ристики ці надають книзі Донцова тривалу вартість« (»Гро- мадський Вістник«, Львів, 1922, ч. 2).

ПОЕТКА УКРАЇНСЬКОГО РИСОРДЖИМЕНТА (Леся Ук- раїнка), Львів, 1922.

»...такий оригінальний інтерпретатор і тонкий критик, як Донцов... На його думку замилювання Л. Українки в чужому і далекому є виплід глибокої туги за чимсь міцним, стилевим...« (М. Зеров, »Леся Українка«, »До джерел«, Київ, 1924).

ПАТРІОТИЗМ, Львів, 1925.

НАЦІОНАЛІЗМ, Львів-Жовква (друк. оо. Василян), 1926; Видання 2-ге (цикл.), Мюнхен, 1958; Видання 3-ге (справ- лене), УВС, Лондон, 1966.

ПОЛІТИКА ПРИНЦИПІАЛЬНА ТА ОПОРТУНІСТИЧНА, Львів, 1928.

ЩО ТАКЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ?, Львів, 1928.

МАСА І ПРОВІД, Львів, 1928.

ДУРМАН СОЦІЯЛІЗМУ, Львів, 1928.

КІЛЬКІСТЬ ЧИ ЯКІСТЬ?; ОБСДНАННЯ ЧИ РОЗЄДНАН- НЯ; КАРДИНАЛ МЕРСІЄ, СЛУГА БОГА І НАЦІЇ (Вид. Книгозбірні »Вістника«), Львів, 1932-9.

ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ?, Львів, 1937; Видання 2-ге, Львів, 1941.

НАША ДОБА І ЛІТЕРАТУРА, Львів, 1936; Торонто, 1958.

ДУХ НАШОЇ ДАВНИНИ, Прага, 1944; Мюнхен, 1951.

»Провідною ідеєю книги Донцова є відродження в життю української нації ослаблених в її сучасних поколіннях підставових засад духовости, моралі, культури і принципів історичної України, відродження в нації «духа нашої давни», без чого неможливе визволення нації» («Українська Думка», Лондон, 10.1. 1952).

ХРЕСТ ПРОТИ ДІЯВОЛА, Торонто, 1948; Мюнхен—Буенос-Айрес, 1949.

ЗА ЯКИЙ ПРОВІД?, Вінніпег, 1948; Мюнхен, 1949.

ДЕМАСКУВАННЯ ШАСЕЛІВ, Мюнхен, 1949.

ЗАПОВІТ ШЕВЧЕНКА, Торонто, 1950; Лондон, 1951.

ПРАВДА ПРАДІДІВ ВЕЛИКИХ, Філадельфія, 1952.

ПОЕТКА ВОГНЯНИХ МЕЖ (Олена Теліга), Торонто, 1952.

ТУГА ЗА ГЕРОІЧНИМ (Постаті літературної України), Лондон, 1953.

РІК 1918 — КИЇВ, Торонто, 1954.

РОСІЯ ЧИ ЕВРОПА?, Лондон, 1954.

НЕЗРИМІ СКРИЖАЛІ КОБЗАРЯ (Шевченко), Торонто, 1961.

DER GEIST RUSSLAND, Schildverlag, München, 1961.

»Ця книжка — глибокодумна і ґрунтовна праця, яка перевищує всі публікації про світову кризу, які я досі читав, бо вона представляє нам проблему, що сотки літ непокоїла і тепер особливо непокоїть весь світ... російський месіанізм... Це насправду книга, яку повинні всі студіювати про

світову кризу сьогоднішнього дня» (З передмови англійського генерала Й. Ф. Фуллер-а).

»... те, що пише тут автор українець, ділає як вибухова бомба проти советських плянів завоювання світу... На підставі російської літератури вказує він на всі сили антихриста в ССРСР. Багатство детальних зргументів видається невичерпним» ("Die Rundschau", 21. 4. 1961).

»Ця книжка алярмує нас: вона вчить нас історії...» ("Katholischer Kirchenanzeiger", 1961, XII).

»Автор доводить, що ідеологія московського комунізму та ідеологія царату це лиш різні форми того самого явища, — російського месіянізму» ("Für Heimat und Recht", Folge, V, 1961).

»Проблема Росії є й досі першою світовою проблемою... Автор книги, близько ознайомлений з тими відносинами, дає нам глибокодумну й ґрунтовну працю про Росію» ("Der Schweizer Soldat", IV, 1961).

З М І С Т

	<i>Стор.</i>
ВІД ВИДАВНИЦТВА	1
ПЕРЕДМОВА ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ	3
ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ	11

ЧАСТИНА ПЕРША

УКРАЇНСЬКЕ ПРОВАНСАЛЬСТВО

I ПРИМИТИВНИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ	17
II »НАУКОВИЙ« КВІЄТИЗМ	33
III ХУТОРЯНСЬКИЙ »УНІВЕРСАЛІЗМ«	41
IV МАТЕРІЯЛІЗМ (ЛІБЕРАЛІЗМ, ДЕМОКРАТИЗМ, ПАЦИФІЗМ, ПАРТИКУЛЯРИЗМ, АНАРХІЗМ) ...	48
V ПРОВАНСАЛЬСТВО І ПОЛІТИЧНА СИМБІОЗА; СУВЕРЕННІСТЬ ЯК »ЗАБОБОН«, ПІДРЯДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ІМПЕРАТИВУ	82
VI ТАКТИКА ПРОВАНСАЛЬСТВА, АНТИТРАДИ- ЦІОНАЛІЗМ	107
VII ПЛЕБС VERSUS НАЦІЯ, УТОПІЯ VERSUS ЛЕ- ГЕНДА, ХУТОРЯНСЬКА »КАЛЬОКАГАТІЯ« ...	154
VIII ДЕГЕНЕРАЦІЯ ПРОВАНСАЛЬСТВА	189

ЧАСТИНА ДРУГА

ЧИННИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

- I ПЕСИМІЗМ І ПРЕДТЕЧІ САМОВИСТАРЧАЮ-
ЧОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 209
- II ВОЛЯ, ЯК ЗАКОН ЖИТТЯ. — ЇЇ ФОРМИ. —
ВОЛЯ ВЛАДИ. — РОЛЯ ВІД'ЄМНОГО МОМЕН-
ТУ. — ДВІ ПЕРШІ ВИМОГИ ВОЛЕВОГО НА-
ЦІОНАЛІЗМУ 220
- III РОМАНТИЗМ, ДОГМАТИЗМ, ІЛЮЗІОНІЗМ —
ТРЕТЯ ВИМОГА НАЦІОНАЛІЗМУ 245
- IV ФАНАТИЗМ І »АМОРАЛЬНІСТЬ«, ЯК ЧЕТВЕР-
ТА ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ... 259
- V СВДОЦТВО ІСТОРІЇ — »РОМАНТИЗМ« ЯК
ЧИННИК ПОСТУПУ — СИНТЕЗА РАЦІОНА-
ЛІЗМУ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ — П'ЯТА
ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 272
- VI ТВОРЧЕ НАСИЛЬСТВО ТА ІНІЦІАТИВНА МЕН-
ШІСТЬ, ЯК ПОРЯДКУЮЧІ СИЛИ — ШОСТА
ВИМОГА ВОЛЕВОГО НАЦІОНАЛІЗМУ 283
- VII СВИТОГЛЯД »ФАВСТІВСЬКИХ« І »БУДДИСТ-
СЬКИХ« НАРОДІВ, — ДИЛЕМА: АБО-АБО ... 290

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ

I НОВИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ »ЕРОС«	301
II ЗМІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ — ЯСКРАВИТЬ, ВИКЛЮЧНІСТЬ, ВСЕОВІЙМАЮЧІСТЬ	312
III »МІСТИКА« I »РЕАЛЬНЕ ЖИТТЯ«	330

ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ

ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ	345
ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ	350
ДО ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ	353
ДРУКОВАНІ ПРАЦІ Д. ДОНЦОВА	355
